YU ISSN 0453-3714

GEOGRAFSKI PREGLED

REVUE DE GÉOGRAPHIE

Glavni i tehnički urednik — Rédacteur en chef et technique
Dr Miloš Bjelovitić

Uređivački odbor — Comité de rédaction
Dr Sulejman Bakaršić, Dr Miloš Bjelovitić,
Dr Ibrahim Bušatlija, Dr Natalija Mastilo,
Dr Krešimir Papić

SVESKA
XVIII—XIX
(1974—1975.)

SARAJEVO
1976.

Ovaj broj Geografskog pregleda štampan je uz novčanu pomoć Republičke zajednice za naučni rad — Sarajevo.

Tiraž 1.000 primjeraka

Štampa: Štamparija »DES« — Sarajevo. Za štampariju Ljubo M. Slijepčević

ČLANCI

GEOGRAFSKI PREGLED
Geografsko društvo BiH
sv. XVIII—XIX god. 1974—1975.
Sarajevo

GENEZA I MORFOLOGIJA KVARTARNIH NASLAGA U BOSNI I HERCEGOVINI

IBRAHIM BUŠATLIJA

Na teritoriji Bosne i Hercegovine široko su rasprostranjeni kvartarni nanosi. Oni leže u svim visinskim položajima i na svim osnovnim geomorfološkim kompleksima. Prekidi u rasprostranjenju su veoma rijetki i odnose se na terene koji imaju veliki nagib, odnosno na kojima se kora raspadanja ne može zadržati. Budući da još nije napravljena karta rasprostranjenja osnovnih genetskih tipova kvartarnih naslaga, niti karta kore raspadanja, naša analiza polazi od vlastitih proučavanja i materijala koji se nalaze u objavljenoj literaturi i fondovskim izvorima.

Na osnovu takvih uvida kvartarne naslage u Bosni i Hercegovini genetski se dijele na: aluvijalne, deluvijalne, koluvijalne, proluvijalne, perluvijalne, rezidijalne, lakustrijske, barsko-močvarne, pećinske, izvorske i riječne hemigene, morenske, fluvioglacijalne, lakustrijskoglacijalne i eolske, te antropogene (tehnogene).

Pomenuti genetski tipovi rasprostranjeni su zakonomjerno po teritoriji Bosne i Hercegovine, u zavisnosti od njenog morfostrukturnog plana i fizičko geografske situacije, kako savremene tako i paleogeografske. Od posebnog značaja je litološki faktor, koji pod drugim jednakim uslovima daje posebne tipove kvartarnih naslaga, vezanih za određene grupe stijena.

Tektonsko-klimatsko-litološki faktori su opredijelili geomorfološku strukturu reljefa Bosne i Hercegovine, pa i genezu i rasprostranjenje najmlađih supstrata od kojih je izgrađen određeni najmlađi reljef.

Najnoviji i veoma značajan faktor litogeneze kvartarnih naslaga na Zemlji jeste čovjek, pa se u nomenklaturu ovih naslaga i njihovo morfološko ispoljavanje mora unijeti i kompleks tzv. antropogenih naslaga i na njima izgrađeni antropogeni reljef.

Pomenute kontinentalne naslage se javljaju u određenim i samo njima svojstvenim oblicima i grupama oblika, odnosno u specifičnim geomorfološkim kompleksima.

Geomorfološki kompleksi su raspoređeni u zavisnosti od ranije stvorenih morfoloških predispozicija, koje su uvjetovane tektonsko-erozionim procesima proteklim prije kvartara i u toku samog kvartara.

Sve pobrojane naslage se javljaju u dva vremenska nivoa: starijem, u kome su dijagenetski dalje odmakle, i u mlađem, u kome su uglavnom rastresite ili slabo očvrsle.

Pregled osnovnih tipova kvartarnih naslaga i njihova geomorfološka izraženost u reljefu Bosne i Hercegovine

Aluvijalne naslage i oblici

Aluvijalne naslage u Bosni i Hercegovini leže po dnu riječnih dolina, dnu polja u kršu (slijepih kotlina), po dnu unutargorskih, predgorskih, i međugorskih depresija. Njihov raspored određen je pojavom tektonskih depresija i prema njima usmjerenim dolinama, koje zbog toga imaju polifazno, poligenetsko i kompozitno obilježje. Njihova moćnost zavisi od tektonskog znaka u kome se kotlina razvija, pa im se debljina kreće i do 300 m. ukoliko kotlina tone, a rijeke kompenziraju nanosima slijeganje terena. Tom tipu pripadaju: Sarajevsko polje, Prijedorsko polje, Lijevče polje, Živiničko-Tuzlanska kotlina, prostor Bosanske Posavine, većina polja u kršu, te delta Neretve.

Naslage su predstavljene šljunkovito-pjeskovitim i glinovito-ilovačastim nanosima normalno, ili ukršteno uslojenim, sa jasnim razlikovanjem sve tri vrste aluvijuma: prikoritskog, aluvijuma poplavnih voda i aluvijuma mrtvaja. Sve tri vrste aluvijuma horizontalno i vertikalno se smjenjuju i čine kompleks aluvijalnih naslaga pomenutih depresija, na čijoj površini se ispoljavaju kao nanosne ravnice i aluvijalne ravni sa niskim terasama.

Osnovni oblik u kojima se javljaju aluvijalne naslage u riječnim dolinama jesu niske i visoke aluvijalne ravnine, koje u nekim krajevima Bosne i Hercegovine zovu polojima i akumulacione terase, koje se javljaju u serijama, sukcesivno poredane jedna ispod druge. Proučavanjem terasa došli smo do zaključka da se one javljaju u karakterističnim odnosima. Tako smo zapazili da se neke od akumulativnih (fluvijalnih) terasa javljaju sa tz. »coklom« od osnovnih stijena u podlozi, dok su druge na cijelom vertikalnom profilu akumulacione. Ove posljednje su ili uložene jedna u drugu, ili prislonjene, ili urezane jedna u drugu, iz čega se može rekonstruisati hod fluvijalno-akumulacionog procesa tokom kvartara.

Moćnost terasnih sedimenata je neuporedivo manja nego aluvijalnih naslaga u pomenutim depresijama. Sukcesivnost u pojavljivanju terasa jasno govori o neotektonskim gibanjima terena u kojima su na mahove usijecane doline, a velika moćnost aluvijalnih naslaga u kotlinama govori o negativnom tektonskom znaku kretanja terena. Ovaj neotektonski proces jasno se raspoznaje na terenu Bosne i Hercegovine, ne samo po moćnosti aluvijalnih nanosa i serije terasa na čijim tjemenima leže aluvijalne naslage nego se jasno zapaža i po geometriji padina, koje su u terenima sa sukcesivnim terasama uglavnom konveksne ka nebu i stupnjevite, a u zoni tonjenja većina padina terena je konkavna ili pravolinijska.

Dublji dijelovi terasnih sedimenata i dublje partije moćnih aluvijalnih nanosa po kotlinama preobraćeni su u konglomerate. Na osnovu toga znaka, kao i drugih obilježja, te partije aluvijalnih nanosa označavamo kao starije (Q_1, Q_2, Q_3), a rastresite povlatne naslage obično kao mlađe, odnosno holocene ili mlado pleistocene. Pleistocene terase iz gotovo svih dolina u Bosni i Hercegovini odavna su poznate kao konglomeratske, a neke od njih označene su i kao fluvioglacijalne (Dolina Neretve u prostoru Jablanice, doline Bosne, Vrbasa, Drine i dr.).

Aluvijalne naslage se javljaju i u obliku delti, kako vanjskih — morsko-jezerskih, tako i unutardolinskih, tzv. unutrašnjih delti. One se oblikuju i u formi riječnih ostrva, te plavina koje potiču iz pritoka rijeka i jezera.

Način uslojenosti, dijametar čestica, orijentacija detritusa, mineraloško-petrografski sastav, dužina transporta, stepen obrade — jasno se razlikuju od sljedeće kategorije kvartarnih nanosa, od tzv. proluvijalnih naslaga, koje imaju svoju genezu i morfologiju.

Proluvijalne naslage i oblici

Dok su aluvijalne naslage nastale od stalnih i povremenih vodotoka, sa relativno ujednačenim proticajem i vodostajem, dotle su proluvijalne naslage nastale od bujičarskih tokova koji se pojavljuju u koritima dubodolina, a izazvani su brzim otapanjem snijega praćenim jakim pljuskovitim kišama, te u terenima koji su prirodno ili vještački ogoljeli i bez šumskog pokrivača.

Proluvijalne naslage imaju specifičan oblik. To su u stvari šljunkoviti i pjeskoviti konusi sa debljinom koja ne prelazi više od 30 m. Konusi su prosječeni plićim koritima kojima otiče voda normalnog vodotoka. Plavinski konusi imaju svoj način uslovenosti, raspored facija, kalibar zrna i stepen obrade, te dužinu transporta. I one kao i aluvijalne, mogu biti konglomeratske ili brečaste i rastresite. Ove posljednje su nesumnjivo mlađe. Konglomeratski kompleks se vezuje za aluvijalni konglomeratski kompleks i sa njim je vremenski izohron i sedimentaciono simulatan. Proluvijalni konusi su razvijeni skoro u svim dolinama Bosne i Hercegovine. Svojom morfologijom i sedimentaciono litološkim uslovima jasno pokazuju neotektonska i klimatska kolebanja, te antropogene uticaje u prirodnoj sredini Bosne i Hercegovine.

Proluvijalne naslage se ukrštaju sa aluvijalnim i ponekad čine jedinstveni kompleks aluvijalno-proluvijalnih naslaga, uobličenih u terase i proluvijalne konuse te aluvijalno-proluvijalne ravni.

Deluvijalne naslage i oblici

Na dolinskim padinama i padinama pozitivnih oblika u reljefu, te padinama koje čine vodorazdjele, ako su izgrađeni od klastičnih pješčarsko-laporovito-glinovitih facija, odnosno ako su izgrađene od flišnih naslaga, molasnih sedimenata ili vulkansko-sedimentnih kom-

pleksa, te kristalastih škriljaca prve ili druge grupe, javljaju se, uslijed mehaničkog dejstva kišnice i snježnice, specifične naslage u obliku plašteva i pokrivača podnožja dotičnih padina. Deluvijalno spiranje na višim i istaknutijim partijama i deluvijalna akumulacija u podnožju izaziva pojavu posebnih oblika u reljefu. Ove ilovastoglinovite naslage mogu biti i do 50 m debele, pa svojim položajem i pojavom maskiraju kontakt planinskih i dolinskih padina i teresa sa pedimentima koji se javljaju u nižim položajima, po sadašnjem ili ranijem dnu dolina ili ravnima kotlina. Ove naslage su podložne daljem klizanju, jaružanju i spiranju, a sadrže i vlastitu izdansku vodu. Pomiješane sa aluvijalnim i proluvijalnim naslagama, one čine mjestimično veoma složen kompleks kvartarnih naslaga. Njihove dublje partije se razlikuju od plićih, površinskih, isto je u istom vremenskom odnosu sa bočnim facijama aluvijuma i proluvijuma.

Deluvijalne naslage se ne javljaju u krtim i rastvorljivim stijenama i padinama koje su od takvih stijena izgrađene. U klisurama koje su izgrađene od krečnjaka i dolomita, te magmatskih stijena i krupnozrnih konglomerata, deluvijalni kompleksi (i na njima oblici) su rijetko zastupljeni. Oni se javljaju, kako smo rekli, po dolinama i stranama kotlina, koje su izgrađene od fliša, molasa i vulkanogeno sedimentnih stijena te škriljaca nastalih metamorfozom klastičnih naslaga jednog od pomenutih tipova sedimentnih kompleksa.

Koluvijalne naslage i oblici

Na stranama dolina, na planinskim padinama vodorazdjela, na strmim odsjecima uopšte ukoliko su oni izgrađeni od krtih stijena, pretežno krečnjaka i dolomita, te krupnozrnih konglomerata ili pak od magmatskih stijena (intruzivnih ili efuzivnih) javljaju se tzv. gravitacione naslage, nastale oburvavanjem i osipanjem stijenskih masa. Mjesta odrona i osipanja ovih naslaga su morfološki obilježena raznim vrstama kuloara ili točila, nišama, potkapinama, urniskim ogledalima i urniskim cirkovima, a u nižim položajima na prelazu na pedimente, terase ili dolinska i kotlinska dna, dakle u položaje gdje se pad terena naglo smanjuje, gomilaju se nanosi koji nemaju zaobljenu formu, nego su u obliku nezaobljenog pijeska, drobine i blokova. U niže položaje su dospjeli poslije raspadanja i razoravanja čisto gravitacionim putem. To su tzv. koluvijane naslage, koje se u našem narodu zovu plazine ili sipari. Spajaju se u siparske zone srastanjem tzv. siparskih konusa. Rastresite su na površini, a u dubljim dijelovima su očvrsle i čine breče, koje su vremenski nastale kad i konglomerati aluvijalnog ili proluvijalnog porijekla. Siparske zone i konusi su razvijeni gotovo u svim dolinama i planinskim padinama teritorije Bosne i Hercegovine. Kao i prethodna tri tipa kvartarnih naslaga, i ove se miješaju sa aluvijalnim, proluvijalnim i deluvijalnim te mjestimično čine složene kvartarne naslage gravitaciono-proluvijalno-deluvijalne-aluvijalne, koje izgrađuju terase, akumulacione ravnine u kotlinama i dnu dolina.

Eluvijalno-perluvijalne naslage i oblici

U geomorfološkom smislu eluvijalne naslage su one koje nastaju raspadanjem matičnog supstrata i predstavljaju koru raspadanja koja nije premještana, odnosno to su naslage koje leže na mjestu formiranja i čine pokrivače osnovnoj stijenskoj masi od koje su postale. Njima su slične tzv. perluvijalne naslage, koje su nastale dezintegracijom klastičnih naslaga (flišnih, molasnih i dr.), te je na prostoru njihovog pojavljivanja prisutan jedan dio frakcije bivših sedimenata, pretežno konglomerata i krupnozrnih pješčara, čije je vezivo ekstrahirano, a na mjestu stvaranja ostale su nakupine šljunkovito-pjeskovitih nanosa koje nisu kretane.

Naročito su karakteristične ove naslage na terenima u BiH, gdje su dezintegrirani »promina«-konglomerati (oblast Nevesinjskog Polja, okolina Livanjskog Polja, prostori Dabarskog i Fatničkog Polja i dr. Prostori gdje su konglomerati ostali bez veziva, odnosno cementne mase, pokriveni su debelim slojem šljunkova i pijeskova i predstavljaju šljunkovite pokrivače, koji se i pri manjim nagibima preobraćaju u gravitacione sipare ili koluvijum. Ovaj materijal kad zahvate bujice i normalni vodotoci brzo prelazi u koluvijalne konuse i aluvijalne terasne sedimente.

Kao i aluvijalne naslage, tako i perluvijalno-koluvijalne zauzimaju ravne površine, sa kojih se sporo pomjeraju.

Glacijalne, fluvio-glacijalne i glacijalno-lakustrijske naslage

Glacijalne naslage u vidu raznih tipova morena konstatovane su dosada na 23 planine BiH. Te naslage se javljaju u obliku bedema i greda čija relativna visina ne prelazi 50 m. Po vanjskom izgledu jako podsjećaju na koluvijalno-proluvijalne naslage, jer im je način pojavljivanja i stepen obrade nanosa, te sortiranost i način uslojenosti veoma sličan. Nekada su izmiješane i sa deluvijalnim naslagama, a mjestimično su i očvrsle, čineći brečaste konglomerate. Kada su pretaložene podledničkim i normalnim tokovima, pretstavljaju mješoviti tip nanosa koji imaju sasvim drugu morfološku izraženost nego klasične morenske naslage. Fluvioglacijalni nanosi u BiH imaju oblike pokrivača koji prelaze u terase šljunkovitog tipa i malo se razlikuju od terasa koje su nastale aluvijalno-proluvijalnim procesima. Ove naslage se zakonito javljaju u nizvodnom produženju morenskih nanosa i samo, u slijepim kotlinama i dolinama ne idu dalje od ponora u kojima se voda i nanosi gube. U nekim kraškim depresijama (Livanjsko polje, Nevesinjsko polje i dr.) miješaju se sa lakustrijskim nanosima i čine danas jedinstvene šljunkovito-pjeskovite pokrivače koji su postali od pretaloženih morena i fluvioglacijalnih nanosa.

Geomorfološka izraženost ovih naslaga je u obliku pješčano-šljunkovitih greda i plaža, te priobalskih akumulacionih terasa. (Livanjsko polje uz rub Dinare).

Eolski sedimenti i oblici

Na nekoliko lokaliteta u BiH javljaju se i eolski sedimenti kvartarne starosti, koji su se uobličili u eolske forme: pješčane dine, sa svim odlikama eolskih morfoskulptura. Ranije je već utvrđena eolska akumulacija po Livanjskom polju i Bišću kod Mostara, a izražena je mikrooblicima pješčanih dina i drugih oblika eolske akumulacije. Pošto su ovi pijesci pokretni, to i forme imaju veoma dinamičnu teksturu i neprekidno se stvaraju i nestaju.

Sličnog načina postanka su i lesne pojave na terasama i pedimentima nekih dolina Bosne i Hercegovine koje su od ranije poznate. Ove naslage ulaze u terasne sedimente i leže preko aluvijuma terasa i viših aluvijalnih ravni.

Pećinski i riječno-izvorski hemigeni sedimenti i oblici

Na teritoriji Bosne i Hercegovine su zastupljeni sedimenti sedre (bigra ili travertina) u riječnim dolinama i oko kraških izvora, a sedimenti sige u pećinama. Sedra u riječnim dolinama se javlja u obliku pregrada, pokrivača, terasa, te podvodnih i nadvodnih uzvišenja, a siga se, kao što je poznato, javlja u obliku pećinskog nakita. Sve pobrojane vrste hemigenih kvartarnih naslaga imaju, kao i drugi tipovi sedimenata, nekoliko faza stvaranja, od kojih se naročito ističe holocenska i pleistocenske.

U riječnim dolinama i oko izvora leže preko ranije formiranih erozionih ili akumulacionih oblika i starost im se superpoziciono, relativno-geomorfološki, određuje na osnovu odnosa prema starijim i mlađim oblicima i skupovima oblika. U pećinama i jamama se pojavljuju također polifazno i leže preko formi koje su se ranije stvorile, bilo destrukcionim putem ili pak pećinskom autohtonom ili alogenom akumulacijom.

Lakustrijski, barsko-močvarni sedimenti i oblici

Ovi sedimenti, kao i ranije pobrojani, javljaju se u dvije stratigrafske cjeline. Starija, koja je dijagenetski odmakla više, i mlađa, koja je rastresita. Predstavljeni su glinovito-pjeskovitim nanosima, te leže pod vodom kao subakvalni, po dnu prirodnih ili vještačkih jezera, ili su isušeni i čine ravni koje su neznatno talasaste u bivšem priobalnom dijelu.

Rezidijalni nanosi i oblici

U vanjskoj zoni dinarida, odnosno u zoni Visokog vrša, te po krečnjačkim terenima unutrašnje zone — javljaju se nakupine rezidijalnih sedimenata, predstavljenih terra rossom ili crvenicom, koja se nakupila tokom geološkog vremena u kraškim vrtačama, uvalama, mrežastim škrapama i geološkim orguljama te po rubovima i dnu polja u kršu.

Ove nakupine predstavljaju ostatak od rastvaranja krečnjaka i, po podacima geohemičara, predstavljaju svega 1% mase od stijene od

koje su postale, odnosno od krečnjaka i dolomita. Njihove količine mogu pokazivati iznos rastvaranja, a položaji u kojima se nalaze govore o paleogeografskim uslovima u kojima su se stvarale.

Često ih nalazimo kao pretaložene u koluvijalno-deluvijalnim te proluvijalnim nanosima i oblicima, a nerijetko zapunjavaju pećinske i jamske oblike. U prostorima gdje se pojavljuje boksit, sreću se nakupine terra rosse koje ispunjavaju i oblikuju tzv. kraški paleoreljef.

Antropogeni (tehnogeni) sedimenti i oblici

Oko rudnika, fabrika, termocentrala i drugih (inženjerskih) objekata javljaju se tzv. tehnogeni sedimenti, koji su složeni u specifične oblike. Na njima se, zbog neprekidne akmulacije, ne stvaraju osim rijetkih izuzetaka, novi destrukcioni oblici subaerskog porijekla. Ovi oblici čine razna šljačišta, hladišta, jalovine, i sedimente, koji su preneseni sa dnevnih kopova rudarskih revira. Ovakav akmulacioni i tehnogeni reljef razvijen je u okolini svih rudnika metala i nemetala, te oko termoelektrana.

Do sada na ove oblike na teritoriji BiH nije obraćana pažnja, pa će se u jednom od narednih članaka razmotriti geneza i morfologija tehnogenog (antropogenog) reljefa BiH.

LITERATURA:
(po abecedi)

1. Bušatlija I. Morfostrukturne i morfoskulpturne karakteristike reljefa Bosne i Hercegovine, IX kongres geografa Jugoslavije, Sarajevo, 1972. godine.
2. Bušatlija I. Kras Bosne i Hercegovine, Geografski pregled, sv. XVI—XVII, 1972—1973. god.
3. Cvijić. J. Geomorfologija I i II, Beograd, 1924, 1926. god.
4. Dedijer J. Glacijalni tragovi na Zelengori, Tovarnici i Magliću, Glas Srpske kraljevske akademije, Beograd, 1905. god.
5. Dedijer J. Glacijacija Visočice u Južnoj Bosni, Glas Srpske kraljevske akademije nauka, Beograd, 1909. god.
6. Grund A. Beiträge zur Morphologie des Dinarischen Gebirges Berlin, 1908. god.
7. Kanaet T. Hidrografske prilike u slivu Tihaljina Mlade-Trebižat, Zbornik radova V kongresa geografa FNRJ, Crna Gora, 1958. god.
8. Katzer F. Geologischer Fürer durch Bosnien und die Hercegovina, Sarajevo, 1903. god.
9. Milojević B. Glavne doline u Jugoslaviji, SAN, Beograd, 1951. god.
10. Roglić J. Prilog poznavanju glacijacije i evolucije reljefa planina oko srednje Neretve, Geografski glasnik 21. Zagreb, 1960. god.

РЕЗЮМЕ

ГЕНЕЗИС И ХАРАКТЕР ПОВЕРХНОСТИ ЧЕТВЕРТИЧНЫХ ОТЛОЖЕНИЙ БОСНИ И ГЕРЦЕГОВИНЫ

ИБРАГИМ БУШАТЛИЯ

В Боснии и Герцеговине представлены алювиальные, пролювиальные, делювиальные, коллювиальные перлювиальные, гляциальные, флювиогляциальные, ледниково-озерные, озерные, болотные, хемогенно-органогенные (травертин, пещерные карбонатные натеки), элювиальные (в том числе — коры химического выветривания) и антропогенные (техногенные) отложения и образования. Каждому из этих генетических типов отвечают определенные и только ему свойственные формы или совокупности форм рельефа. Перечисленные образования принадлежат двум основным интервалам геологического времени: более древние — преимущественно плейстоценовые, отчасти измененные диагенезом, и более молоды — голоценовые, находящиеся (за исключением травертина и пещерных натеков) в рыхлом состоянии. Отнесение к тому или другому временному интервалу основывается на базе фаунистических и радиохимических определений.

Геоморфологическая позиция различных генетических типов четвертичных отложений зависит от регионального морфоструктурного плана, от литологических особенностей местности и от положения в пределах определенного уровня вертикальной географической зональности.

GEOGRAFSKI PREGLED
Geografsko društvo BiH
sv. XVIII—XIX god. 1974—1975.
Sarajevo

DOLINA TREBIŠNJICE U PLEISTOCENOM DOBU*)

ORHAN ZUBČEVIĆ

UVOD

Mnogobrojna istraživanja, koja su do danas obavljena u dolini i prostoru sliva Trebišnjice, nedvosmisleno ukazuju na veliko bogatstvo i genetsku raznovrsnost reljefnih formi. Reljef je nastajao i dalje se razvijao pod uticajima različitih agenasa a, pri ovom, često je dolazilo do mnogostrukog kombinovanja, ispreplitanja i međusobnog smjenjivanja različitih procesa. Na ovaj način nastajao je i u reljefnom a i u hidrografskom smislu složen riječni sistem. U dolini Trebišnjice se zbog toga sreću oblici koji su tektonski veoma uslovljeni, nasuprot njima su prostrani dijelovi doline i sliva sa izrazito kraškim osobenostima, dok su veoma evidentni prostori u kojima su najviši uticaj na nastanak i evoluciju doline vršile tekuće vode. Inače današnja plastika, naročito Popovopoljske udoline, ukazuje na veoma intenzivne procese denudacije i spiranja, kao i na krupne klimatske promjene u pleistocenom dobu, koje su se direktno odrazile na daljnju hidrografsku i geomorfološku evoluciju doline i sliva.

Nema sumnje o tom da su složeni procesi razvoja i nastanka doline Trebišnjice doprinijeli da su u dolini rijeke nastala dva tipična kraška polja, između kojih se prostire velika kraška zaravan Trebinjske šume, dok se u gornjem toku obrazovalo nekoliko erozionih proširenja između kojih su klisure i uzine, kojim Trebišnjica teče kao tok velikog pada. Složena geomorfološka evolucija doline i izrazito krečnjačka građa terena uslovili su uspostavljanje veoma osobene površinske i podzemne cirkulacije vode. Opšti hidrografski odnosi u dolini jedne od najvećih ponornica u svijetu toliko su složeni, da čak ni do danas, i pored veoma opsežnih istraživanja, nisu do kraja i u potpunosti razjašnjeni.

Sve je ovo neprekidno pubuđivalo interesovanje mnogih istraživača, a kao rezultata toga nastali su mnogobrojni radovi u kojima se sa veoma različitih aspekata razmatra nastanak i evolucija doline Trebišnjice. Ipak je u gotovo svim do sada objavljenim radovima najviše pažnje poklanjano Popovom polju. Interesantno je da su mnogi autori

*) Ovo je neznatno izmijenjen i dopunjen dio doktorske disertacije, koja je pod naslovom »Rijeka Trebišnjica i njena dolina« odbranjena na Prirodno-matematičkom fakultetu Univerziteta u Sarajevu 1965. godine.

geomorfološku i hidrografsku evoluciju doline gotovo isključivo objašnjavali kroz evoluciju Popova polja. Otuda često izostaje cjelovit pristup problemu, a i mnoge slabosti koje nalazimo u starijim radovima često su proizvod takvog pristupa.

Naša je želja da, u svijetlu najnovijih istraživanja, razmotrimo neke aspekte geomorfološke i hidrografske evolucije doline Trebišnjice, isključivo u kvartarnom i posebno u pleistocenom periodu.

Kratak pregled rezultata ranijih istraživanja

Prvi put je više ozbiljnih podataka o Popovu polju i Trebišnjici objavio 1896. godine F. Balif (1). F. Balif razmatra prije svega hidrografske odnose u Popovu polju.

Za razliku od F. Balifa, Max Groller-ov prikaz Popova polja mnogo je precizniji i opširniji (2,80—88). M. Groller najviše pažnje u navedenom radu o Popovu polju poklanja, također, hidrografskim osobenostima Polja. On ovdje prvi put uopšte poplave u Popovu polju dovodi u vezu sa nesrazmjerom u priticanju i oticanju, i, s pravom, zaključuje da su poplave isključiva posljedica uočene nesrazmjere.

Godine 1900. A. Penck u svojim geomorfološkim studijama iz Hercegovine (3,25—41), između ostalog, dosta detaljno objašnjava i geomorfološku i hidrografsku evoluciju područja doline Trebišnjice. Popovo polje je, po A. Pencku, složena eroziona riječna i kraška tvorevina koja je nastala smjenom faza uravnavanja i izdizanja zemljišta.

W. M. Davis je 1901. godine objavio svoj prikaz ekskurzije kroz Bosnu, Hercegovinu i Dalmaciju u kojem se kratko osvrnuo i na nastanak Popova polja (4,21—50). W. M. Davis navodi da polje predstavlja erozionu tvorevinu koja je nastala procesom lokalnog uravnavanja u zavali koja nosi i određene tektonske predispozicije (4,37).

F. Katzer je 1903. godine, u dva navrata, pisao o Popovu polju i dolini Trebišnjice. U prvom radu F. Katzer detaljno raspravlja o geomorfološkoj i hidrografskoj problematici Popova polja, naročito se osvrćući na njegov nastanak (5,141—194).

U drugom svom radu F. Katzer daje dosta detaljan prikaz geoloških odnosa u Popovopoljskoj udolini i njenoj široj okolini a, uz to detaljno piše o hidrografskim osobenostima Popova polja (6,251—269). On u oba rada tvrdi da je Popovo polje riječna eroziona tvorevina. Za staru Valu on pretpostavlja antecedentno porijeklo.

U obimnoj građi za Zemljopis Bosne i Hercegovine E. Richter (7,257—415), iznosi vlastitu koncepciju o nastanku Popovopoljske udoline. E. Richter nalazi da je i Popovo polje jednostavna tvorevina — tektonski predisponirana zavala koja je iz jezera, a ne radom rijeke, kasnije preoblikovana u kraško polje.

V. Daneš (8,91—102) piše o donjoj Neretvi, ali se osvrće i na Trebišnjicu, za koju pretpostavlja da je u jednoj fazi svoje evolucije tekla na istok, prema Cetini. Današnji izgled polja, po V. Danešu, posljedica je složenih kraških procesa.

Godine 1910. A. Grund je objavio studiju o morfologiji dinarskih planina. Osvrćući se na Trebišnjicu i Popovo polje, zaključuje da je Popovo polje trag jedne normalne riječne doline kojo su u području Popova doticale tri pritoke. Međutim, sam nastanak polja po A. Grundu, nije isključiva posljedica erozionih procesa, nego i intenzivne tektonike. Polje je složena tvorevina koja je nastala iz normalne riječne doline, evolucijom ka zatvorenoj slijepoj dolini složenim kraškim procesom (9,214—216).

Iste godine o geomorfološkim prilikama u Hercegovini piše i A. D. Lagger (10,275—301). Navedeni rad ima isključivo regionalni karakter, a naročito mu je značenje u tome što nastanak kraških polja dovodi u vezi i sa tektonskim subaerskim procesima i, što je posebno interesantno, sa korozionim procesima u kraškim područjima.

I. K. Absolon, slično mnogim ranijim istraživačima, smatra da je i Popovo polje riječna erozina tvorevina, što se, po K. Absolonu, najljepše vidi po eroziono zasječenim slojevima na obje strane današnjeg polja (11, 574—609).

O dolini Trebišnjice i o Popovu polju u više navrata pisao je i J. Cvijić. U »Geomorfologiji« J. Cvijić pominje veliki zubački rasjed koji je, po njegovim shvatanjima, imao veliko značenje za nastanak reljefa doline (12, 333). U istom djelu J. Cvijić opširnije piše o fizičkogeografskim odlikama Popova polja i jednog dijela doline Trebišnjice, i ponovo se osvrće na zubački rasjed podsjećujući da su mnoga ulegnuća u ovom dijelu doline nastala duž pomenutog rasjeda. Nastanak polja J. Cvijić objašnjava umrtvljavanjem Trebišnjice, spuštanjem zemljišta u dolini Neretve. Za Valu, nekadašnju otoku Popova polja, J. Cvijić navodi da je proces njenog skaršćavanja posljedica fleksurnog izvijanja, zbog čega su skaršćene, po navodima J. Cvijića, i ostale doline u Popovu polju, koje su zbog ranije dezorganizacije ostale prema Trebišnjici kao viseće. Kao vrijeme intenzivnog skaršćavanja J. Cvijić navodi pliocena doba (12, 369—372).

U drugoj knjizi »Geomorfologije« J. Cvijić pominje vrela oko Zavale (12, 36), zatim umrtvljenu fluvio-glacijalnu plavinu kod Graba, koja je nastala u vezi sa glacijacijom Orjena (12, 61). Na kraju ove knjige on, u poglavlju o hercegovačkom i crnogorskom kršu, pominje i sve veće speleološke objekte u Popovu polju (12, 431—435).

U radu J. Cvijića »O cirkulaciji vode i eroziji u kršu« (13, 1—16), gotovo svi zaključci o rasipanju voda u kraškim predjelima potkrepljuju se primjerima iz Popova polja.

Posljednji rad, koji je kao rukopis objavljen tek 1950, sadrži cjelovit pogled J. Cvijića na nastanak Popova polja (14,3 — 10). J. Cvijić u ovom radu ne napušta svoja ranija stanovišta.

Radovi S. Milojevića o Popovu polju uglavnom su speleološkog karaktera (15, 94—122).

U 1928. godini S. Milojević (16, 19—31), ponovo piše o istim problemima i sintetizuje svoja istraživanja.

U istom radu S. Milojević za Vjetrenicu prvi put izvodi pretpostavku da ona predstavlja korito nekadašnje pritoke Popova polja.

O Ponikvi, ponoru kraj Popova polja, i Boškovoj jami u Hrasnom, S. Milojević piše 1928. godine (17, 141—144). Ovdje S. Milojević dokazuje da Ponikva postepeno gubi funkciju najvažnijeg ponora.

Svojim obimnim istraživanjima u Popovu polju S. Milojević se kasnije koristi u razmatranju problema melioracija polja (18, 88—89). Osnovni zaključak o melioracijama svodi se na predlaganje izgradnje odvodnih tunela ili kroz postojeće pećinske kanale, ili pak zone na kojima su poredane mnoge duboke vrtače.

Kratak prikaz prilika u Popovu polju objavio je S. Milojević u Opisu puta III Kongresa slavenskih geografa i etnologa (19, 49—50).

I A. Lazić je objavio nekoliko radova o Trebišnjici i njenoj dolini. Tako 1926. godine A. Lazić saopštava rezultate bojenja ponora Fetahagića jame i Kikavca (20, 136—138). Godinu dana kasnije A. Lazić objavio je opširan rad o svim važnijim ponorima i estavelama u Popovu polju (21, 54—85). U radu iz 1930. godine A. Lazić je, istražujući Cićentijeve i Mrkovićeve jame u Vali, došao do zaključka da Vala predstavlja korito nekadašnje pritoke, a ne otoke Popova polja (22, 151—156). Nešto kasnije A. Lazić je svoja istraživanja u dolini Trebišnjice proširio i na uzvodna, viša kraška polja. On navodi da Trebišnjicu u izvoru čine Mušnica, Ključka i Fatnička rijeka (23, 27—35). Svoja istraživanja u dolini Trebišnjice A. Lazić je 1936. godine završio raspravom o režimu Trebišnjice (24).

Mih. S. Radovanović (25, 3—113) 1929. godine objavljuje opširnu studiju o pećini Vjetrenici. On u ovom radu nije uopšte ulazio u složenije genetske odnose Vjetrenice i Popova polja.

Poslije Međunarodne ekskurzije u Jugoslaviji, 18. IX do 3. X 1929. godine, Emm. de Martonne (26, 249—269), deskriptivno iznosi svoja opažanja i iz područja Popova polja. U navedenom radu Emm. de Martonne ne ulazi u probleme nastanka i razvoja polja.

U istom djelu objavili su svoje originalno shvatanje o nastanku Popovopoljske udoline A. Choley i C. Clabot (27, 270—285). Velika važnost ove osobito interesantne koncepcije je u tome što je nastanak Popovopoljske udoline najvećim dijelom objašnjen specifičnim kraškim, lateralnim procesom u tri ciklusa, od kojih je svaki obilježen karakterističnim nivoom.

U poratnom periodu objavljeno je nekoliko radova u kojima su tretirani fizičko-geografski problemi pojedinih dijelova doline Trebišnjice.

U ovom smislu najveći značaj imaju radovi J. Roglića. U radu »O nekim osnovnim problemima krša«, primjerima iz Popovopoljske udoline, on ozbiljno potkrepljuje opšte zaključke o kraškokorozionom procesu i mehanizmu izgradnje kraških zaravni (28, 47—61). U navedenom radu, a osobito u studiji »O zaravnima u vapnencima«, J. Roglić se osvrće na nastanak Trebinjske šume. U ovom radu J. Roglić za Šumu i Lug tvrdi da su nastali korozionim procesom (29, 103—134).

Osim J. Roglića u novijem periodu o dolini Trebišnjice pišu — O. Uzunović (30, 39—48), S. Mikulec et K. Torbarov (31, 1—16), O. Uzunović i J. Barudanović (32, 71—77), J. Mladenović i O. Uzunović (33,

111—120) i S. Mikulec i K. Torbarov (34, 187—200). Svi ovi radovi su prvenstveno hidrografskog i hidrogeološkog karaktera. Autori u njima uopšte ne ulaze u probleme nastanka i evolucije doline Trebišnjice.

Na kraju ovog kratkog pregleda ranijih istraživanja, podsjećamo, nismo posebno i opširnije razmatrali shvatanja pojedinih istraživača, jer u navedenim radovima nije uopšte detaljnije razmatrana evolucija Popovopoljske udoline kroz pleistoceni period.

Smještaj i podjela doline

Dolina Trebišnjice neposredno zahvata veliki dio južne Hercegovine, a osim toga, njenom slivu pripada veliko prostranstvo istočne Hercegovine te zapadne Crne Gore. Sliv Trebišnjice leži u jugoistočnom dijelu dinarske planinske oblasti, u priobalnoj zoni dinarskih planina.

U smislu Cvijićeve podjele kraških oblasti dolina Trebišnjice leži u zapadnoj zoni dinarske holokarsne oblasti (12, 416), u oblasti humina, za koju J. Cvijić kao karakterističnо obilježje navodi pojavu relativno manjih, periodično plavljenih polja, između kojih se prostiru kraške, veoma skarišćene površi (12, 431—433).

Ovakvu podjelu i smještaj područja doline Trebišnjice usvaja i B. Milojević. Međutim, za cio sliv u smislu B. Milojevića moglo bi se navesti da leži široko rasprostrt još i u oblastima bila, polja i površi (35, 41).

Današnji dolinski sistem počinje od Bileće, pa mu sjeverno od izvorišta leže hercegovačke Rudine. Zapadno odavde sjevernu granicu sliva i dolini čine obronci i masivi Viduše (1328) i Bjelašnice (1396), kao i brdsko-planinski sklopovi između njih. Na kraju doline, kod Hutova na sjeveru, nalaze se platoi Gornjeg i Donjeg Hrasna. Granicu prema Crnoj Gori čine prostrane zaravni. Na jugu dolinu Trebišnjice ograničavaju padine i obronci Orijena (1895) i Bijele gore (1679). Od Jadranskog mora dolina je odvojena srednje visokim pobrđima, koja samo izuzetno sežu do 900 m nadmorske visine.

U ovako omeđenom području, uzimajući u obzir geomorfološka i hidrografska obilježja, u dolini Trebišnjice mogu se izdvojiti uglavnom dvije veće cjeline: dolina od izvora pa do naselja Gorice, u stvari predgrađa Trebinja, i prostorana zavala od Trebinja pa do Hutova, koju smo nazvali Popovopoljskom udolinom. Međutim, unutar ove dvije cjeline izdvajaju se još ove jedinice: u prvom dijelu doline — prostrano proširenje Miruša, zatim kanjonska uzina sa erozionim proširenjima Kosijerevo — Dobrićevo do Grančareva, Lastva i, kao posljednji dio, uzina Poklonca sa malim proširenjem Arslanagića Most; a u drugom dijelu, u prostranoj Popovopoljskoj udolini, nalaze se Trebinjsko — Dživarsko polje, zatim veoma karakteristična kraška zaravan Šume i Luga i na kraju Popovo polje, kao posljednji dio doline kao cjeline i udoline kao njenog dijela.

Izgled Popovopoljske udoline

Trebinjsko-Dživarsko polje predstavlja veoma karakterističan dio Popovopoljske udoline, koji i genetski i morfološki čini složenu tvorevinu. To je u stvari prostrano proširenje u dolini Trebišnjice koje se prema njoj proteže transverzalno, zahvatajući prostor od oko 18 km². Polje je nepravilnog oblika i od sjevera stalno se sužava prema jugu. Duža osa polja pruža se pravcem sjever — jug. Po ovoj je osi Trebinjsko-Dživarsko polje dugo oko 6,5 km. Kraća osa, orijentisana po pravcu istok — zapad, znatno je manja i varira u granicama od 1 km (u prostoru selo Zgonjevo) do 3,8 km (na potezu Trebinje — Mostaći). Čitav prostor polja jako je uravnjen i ima nadmorsku visinu dna između 268 i 275 m. Iz aluvijalnih nanosa od sela Pridvorci izdiže se raščlanjeni Veliki hum /tipični kraški humac, visok 404 m. Pored njega, na sjevernom obodu polja, naročito oko naselja Zasad i Mostaći, prema aluvijalnoj ravni pruža se još nekoliko izolovanih humova, koji su sasvim niskim prečagama vezani za obodno područje. Relativno im visine nigdje ne premašuju 15 m.

Ravan polja intenzivno je nasuta šljunkovito-pjeskovitim nanosima čija moćnost nije svuda jednaka. Debljina nanosa mjestimično premaša 15 m. Ona raste od sjevera i juga prema centru Polja, a opada idući od istoka prema zapadu u svim pravcima. Zbog ovoga prema naselju Gomiljani na površinu sve češće izbijaju čela gornjokrednih krečnjaka.

Sjevernom stranom polja teče Trebišnjica, koritom koje je usječeno u nataložene šljunkove i pijeskove. Međutim, iako veoma izuzetno, korito Trebišnjice seže i do krečnjačke podloge. Karakteristično je da prema Gomiljanima i Dražindolu, na kratkom odstojanju, niz korito Trebišnjice, nadmorske visine rastu. Dalje, prelaskom u Šumu, teren postupno i lagano pada prema sjeverozapadu.

Iz obodnog područja, sa svih strana, a naročito sa sjeveroistoka i istoka, ka ravni polja pruža se više suvodolina i korita recentnih bujičkih tokova, koji su često duboko usječeni u masu obodnog gorja. Posebno obilježje ovom dijelu doline daje veliki broj podzemnih kraških oblika, koji su kao vrela, estavele i ponori razmješteni duž oboda u gotovo svim pravcima. Vodom Trebišnjice i znatnim količinama vode koju daju vrela i estavele polje je povremeno bivalo plavljeno.

Prema zapadu Trebinjsko-Dživarsko polje prelazi u krašku zaravan Šume i Luga. To je središnji, najprostraniji dio Popovopoljske udoline. Pod Šumom se podrazumijeva dio zaravni koji se od naselja Gomiljani i Dražindo proteže do naselja Hum. Odavde pa prema naselju Poljice pruža se drugi dio zaravni, koji je poznat pod imenom Lug. Cijela zaravan je dužom osom dinarskog smjera duga oko 23 km, a široka 4—8 km. Ukupno površina iznosi oko 115 km². Šuma i Lug izgrađeni su pretežno u gornjokrednim krečnjacima, koji se pružaju dinarski.

Za razliku od Trebinjsko-Dživarskog i Popova polja, zaravan Trebinjske Šume, kako se često naziva cio prostor Šume i Luga, potpuno je bez nanosa. Danas je površina zaravni jako skaršćena i nagrizena

mnogobrojnim vrtačama. Interesantno je da iz sasvim malih ponora, kojim se odvodnjavaju pojedini dijelovi zaravni, sve do korita Trebišnjice nema ni starijih ni mlađih većih ponora, kakve srećemo u okrajnjim dijelovima Popovopoljske udoline. Zbog svog izgleda, a i zbog činjenice da su kraški oblici gotovo po pravilu jednakih dubina, Šuma i Lug umnogom podsjećaju na oblasti plitkog krša, u kojima je dubina izgradnje kraških oblika određena dubinom vododrživih stjenskih tvorevina. Sa dna ravni izdiže se veliki broj humova, od kojih je najveći onaj kod željezničke stanice Hum. Zaravan, po pravilu, dosta oštro prelazi u obodno područje. Inače, ona kao cjelina lagano pada prema sjeverozapadu. Nadmorske visine svuda su između 270 i 250 m. Sjeveroistočnim obodom zaravni protiče Trebišnjica, koritom koje je na svoj dužini toka usječeno u krečnjake.

Popovo polje ili Blato posljednji je i najniži dio Popovopoljske udoline. Ono se najvećim dijelom pruža pravcem jugoistok — sjeverozapad u kojem se i postupno snižava. Visine dna neznatno variraju — između 250 i 220 m. Dno je nasuto rastresitim nanosima, koji u površinskom sloju predstavljaju dobro i prilično plodno tlo. Ukupna površina polja iznosi oko 50 km². Njegova širina nije svuda jednaka. Ono je najšire na svom početku (blizu 3 km) a najuže je na kraju u blizini naselja Hutovo, gdje mu širina pada ispod 1 km. Najveći dio Popova polja izgrađen je u krečnjacima i dolomitima. Dolomiti imaju podređeno rasprostranjenje. Ranije smo kazali da se Popovo polje u osnovi pruža dinarski. Međutim, u krajnjem sjeverozapadnom dijelu mijenja se pravac pružanja. Od Ravnog, zaobilazeći masiv Bratogošća (868), Popovo polje pravi polukružnu okuku i od sela Velja Međa pa do kraja — prelazi u uporednički pravac protezanja. Obod polja je diseciran. Iz viših dijelova, naročito sa sjeveroistočne strane, ka ravni polja spuštaju se mnoga točila u čijim su najnižim dijelovima istaložene plavine. Inače, polje je, izuzev prema Trebinjskoj Šumi, sa svih strana uokvireno višim brdsko-planinskim sklopovima, pa cijela oblast veoma podsjeća na »slijepu« dolinu.

No, ipak, rub Popova polja prosijecaju tri tipične suvodoline, od kojih jedna vodi prema dolini Neretve, a poznata je pod imenom Hutovska udolina. Druga, Vala, proteže se od Zavale do Slanog na Jadranskom moru i treća — od Strujića prema Ljubinju. Hutovska suvodolina najviša je na svom početku (336 m), a odatle joj nadmorska visina stalno i lagano opada prema dolini Neretve. Vala je, međutim, potpuno skaršćena dolina, koja poviše Zavale, kod Lozničke presedline, ima nadmorsku visinu od 356 m. I Strujička udolina, koja se iz Ljubinjskog polja pruža prema Popovu, također predstavlja staru, skaršćenu dolinu po čijem se dnu javljaju uvale i vrtačaste udubine. Popovo polje je, do izgradnje energetskog sistema Trebišnjica, bilo najduže plavljeni dio Popovopoljske udoline. Poplave su obuhvatale gotovo sve prostranstvo polja, a akumulirana voda oticala je iz njega isključivo podzemno, ka dolini Neretve i ka Jadranskom moru. Svi važniji ponori nalaze se uz obod polja, rjeđe u njegovoj ravni, a samo izuzetno u koritu Trebišnjice. Najviše ih ima u Donjem polju, na kraju Popovopoljske udoline.

Osnovne odlike geološke gradnje

Geološka gradnja doline Trebišnjice, u osnovi, je veoma jednostavna. Najveće rasprostranjenje u dolini imaju tvorevine krede. Kredne tvorevine su predstavljene krečnjacima i dolomitima. Dolomiti su rasprostranjeni poglavito u gronjem toku Trebišnjice, najviše u prostoru Bileće, Miruša i Lastve, a u oblasti Popovopoljske udoline sjeverozapadno i jugoistočno od Trebinja i u pojasu Zaplanik — Zavala. Krečnjačke tvorevine, gornjokredne starosti, imaju mnogo veće rasprostranjenje, te se, s obzirom na ovo, može zaključiti da one čine osnovu geološke gradnje doline Trebišnjice. U sektoru do Popovopoljske udoline kredni krečnjaci su rasprostranjeni oko Bileće, Kosijereva, Dobrićeva i Lastve. Iz ovih prostora kontinuirane zone krednih krečnjaka provlače se daleko na sjever i istok, izvan prostora koji čini neposredni sliv Trebišnjice.

U Popovopoljskoj udolini, od Arslanagića Mosta, počinje gotovo kontinuirana zona krednih krečnjaka, koja se završava u dolini Neretve. U ovoj prostranoj oblasti dolomiti se javljaju kao uži pojasevi. J. Mladenović (36) izdvaja ove prostranije pojaseve dolomita:

1) Pojas Zaplanik Zavala.
2) Pojas Glavska — Duži — Dedići. Ovaj se pojas nastavlja od sela Arbanaska i završava ispod kvartarnih nanosa, nedaleko od Mrkonjića.
3) Od Gomiljana, uz sam rub Trebinjsko — Dživarskog polja, i od Pridvoraca, pružajući se preko Velikog humca, javljaju se dva nova pojasa, koji se kao dvije uske pruge, pružaju uz sjeveroistočni rub Trebinjske Šume.
4) Iz područja Trebinja prema sjeveroistoku, u vidu uskih pojaseva protežu se dolomitne tvorevine pravcem:
   a) Gorica — Zasad — Golo brdo — Ostrvica — Žljeb,
   b) Gorica — Trebinje — Grkavci — Vladišići,
   c) Gorica — Podglivlje — Turani.

Sve ostalo prostranstvo prostora Popovopoljske udoline, po J. Mladenoviću, a i drugim istraživačima (37), izgrađeno je pretežno od krečnjaka turona.

Krečnjaci su izrazito uslojeni, pružaju se dinarski, padaju u pravcu sjeveroistoka, velike su moćnosti i veoma su ispucali i skaršćeni.

Najmlađe tvorevine, koje imaju veće rasprostranjenje, u Popovopoljskoj udolini predstavljene su kvartarnom rastresitom serijom. Njih čine mehanička drobina, gline, sedra, pijeskovi, šljunkovi i, mjestimično, sipari i breče. Kvartarni sedimenti imaju najveće rasprostranjenje u Trebinjsko-Dživarskom i Popovom polju u samoj dolini, a van nje još u uvalama i drugim kraškim udubinama na području Rapti i Zubaca. U oba ova polja, a i u drugim kraškim udubinama, kvartarni sedimenti su istaloženi po skaršćenom dnu. Otuda im moćnost veoma varira. Druga karakteristična osobenost kvartarne serije sedimenata je ukrštena struktura.

Kvartarnim tvorevinama pripadaju još i zaostale krpe pleistocenih obronačnih breča, koje su nađene u izvorišnoj oblasti Trebišnjice. Njih ima i na odsjecima iznad vrela Trebišnjice; one se mjestimično javljaju i u koritu Trebišnjice a, što je jako važno, i u pećinskim kanalima i danas aktivnih povremenih vrela. Pleistocenih, dobro vezanih, breča naročito ima mnogo u ulaznoj »dvorani« Nikšićkog vrela. Breče su sastavljena od parčadi krečnjaka, čvrsto vezanih kalcitnim vezivom u kompaktnu stijenu.

Posebno je iscrpan prikaz sastava kvartarnih tvorevina u prostoru Rapti — Zubci dao J. Riđanović (38). Međutim, kako će o kvartarnoj seriji sedimenata biti mnogo više govora u posljednjem dijelu ovog rada, to na ovom mjestu nećemo posebno ni detaljno prikazivati ni sastav sedimenata, a ni njihov prostorni razmještaj, kako u području Popovopoljske udoline, tako ni u prostoru Rapti — Zubci.

Evolucija doline u pleistocenu

U predpleistocenoj fazi evolucije doline Trebišnjice, osobito Popovopoljske udoline, prehodila je pliocena faza intenzivnog uravnjavanja, kada je na prostoru udoline izgrađena prostrana kraška zaravan, koja je pored Trebinjske Šume obuhvatala i prostore današnjih kraških polja — Trebinjsko — Dživarskog i Popova polja (41, 72—86). Pod konac pliocena u Popovopoljskoj udolini, pod uticajem povoljnih geoloških odnosa, tektonskih gibanja i već započetih značajnih klimatskih promjena, u dubokim krečnjačkim kompleksima na krajevima zaravni, tipičnim i intezivnim kraškim procesom, postupno se izgrađuju jako skaršćene kotline današnjih polja (41, 74—86). Kroz kvartarni period obje su kotline preoblikovane u kraška polja, pri čemu je pleistoceni period imao izvanredan značaj. Upravo u ovom dobu opštom evolucijom prostora, hidrografskom i geomorfološkom, prostor Popovopoljske udoline veoma je približen svom sadašnjem obliku.

Radi lakšeg praćenja brojnih i krupnih promjena koje su se u pleistocenu[1] odigrale u dolini Trebišnjice, pregled razvoja reljefa izložićemo tek poslije kratkog prikaza nekih karakteristika kvartarnih sedimenata.

Brojna bušenja[2] koja su izvedena u Trebinjsko-Dživarskom polju pokazuju da u sastav kvartarnih sedimenata ulaze jako raznovrsni produkti raspadanja — od sasvim finih glina, sedre do pijeskova i šljunkova veoma različitog granumetrijskog sastava. Pojedini horizonti gline i pijeska sadrže često i neobrađenu parčad krečnjaka i dolomita.

[1] Na značaj pleistocenog perioda kod nas je posebno skrenuo pažnju A. Melik (39). Veoma je interesantno da novija istraživanja u dolini Trebišnjice dobrim dijelom potvrđuju zaključke A. Melika o značenju pleistocenog perioda za morfološku i hidrografsku evoluciju kraških polja. Ovo se naročito odnosi na fosilizaciju predpleistocenih kraških kotlina intenzivnim zasipanjem koje je prouzrokovano pleistocenim klimatskim promjenama.

[2] Bušenja su obavljena na više mjesta u Trebinjsko-Dživarskom polju. Radove i analizu rezultata bušenja izvršilo je preduzeće »Geoistraga« iz Sarajeva.

Veoma je značajno da u kvartarnoj seriji sedimenata, i pored velike raznovrsnosti, postoji karakterističan i postojan vertikalni raspored sedimenata, koji se javljaju u svim dijelovima polja.

U Trebinjskom polju, na jako skaršćenom dnu, najprije se javljaju sasvim fine gline. Taloženje gline obavljalo se po udubljenim dijelovima dna polja. Međutim, gline nisu istaložene u vidu jedinstvenog sloja, nego više u vidu isprekidanih horizonata različite moćnosti. Najveću debljinu glinovite nakupine imaju na onim mjestima gdje se po skaršćenom dnu polja javljaju postranije udubine. Na istaknutijim, izdignutim dijelovima polja gline se ili isklinjavaju ili, pak, sasvim nestaju.

Sl. 1. Kvartarni nanosi u Mokrom (Dživarskom) polju

Iznad horizonta sasvim finih glina dolaze drugi u kojima također preovlađuju gline, ali se pored njih javljaju nezaobljena parčad krečnjak i dolomita. U Trebinju, na mjestu gdje je bio stari most, uz lijevu obalu Trebišnjice, serija se dijelom ponavlja, odnosno iznad

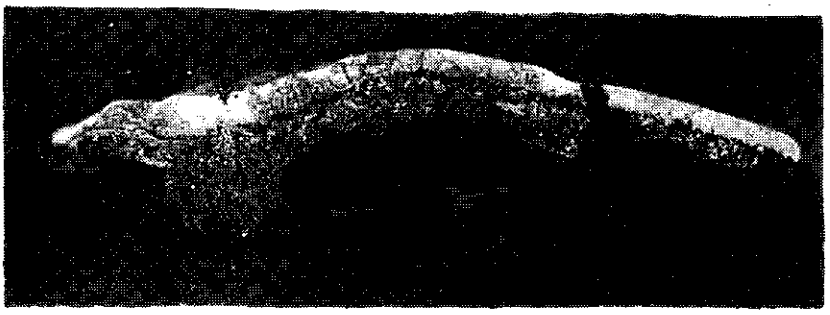
sloja u kom su izmiješana parčad krečnjaka i dolomita sa finim glinama ponovo se javlja sloj plastičnih glina, preko koje leži horizont šljunkovito-pljeskovitih tvorevina različite granulacije.

Sasvim su slične prilike i u Dživarskom, a dijelom i Popovom polju. U Dživarskom polju, najčešće u njegovim dubljim dijelovima, ispod rastresitih sedimenata, leže direktno preko skaršćenog dna fine smeđe gline, preko kojih obično leži svijetložuti, veoma fini pijesak i u obodnim dijelovima prilično debeo, ali varijabilan sloj sedre.

U oba ova dijela Popovopoljske udoline iznad navedenih tvorevina leže horizonati pijeska i šljunka sa ukraštenom sedimentacijom.

Predpostavke o sastavu kvartarne serije sedimenata u Popovu polju sasvim su potvrđene najnovijim istraživanjima u njegovom donjem dijelu. Na osnovu rezultata dobivenih brojnim bušenjima[3] postalo je sasvim izvjesno da nema bitnijih razlika u sastavu kvartarnih tvorevina u Trebinjsko-Dživarskom i Popovom polju.

Kvartarni nanosi u Popovu polju istaloženi su u predkvartarnoj kraškoj potolini, pretežno izgrađenoj od krečnjaka krede u kojoj se mjestimično javljaju i dolomiti. Najnovija bušenja pokazuju da je dno kotline jako skaršćeno, izrasjedano i neravno. Na dnu današnjeg polja su brojni ponori i izduve. Preko osnovnih, poglavito krečnjačkih, stijena leže kvartarni nanosi, sastavljeni od različitih vrsta gline, zatim pjeskovitih i šljunkovitih glina, te još i horizonti pjeskova i šljunkova. Iz izvještaja o rezultatima bušenja (40, 39—48) proizilazi da je struktura ovih tvorevina ukrštena, veoma promjenljiva u vertikalnom i horizontalnom smislu, i da je i različite moćnosti. Maksimalna moćnost nanosa, od mjesta do mjesta, iznosi i do 30 m (40, 39). Inače, moćnost ove serije u donjem dijelu Popova polja, gdje je ona i najveća, iznosi oko 25 m.

Sl. 2. Bigrena kora iznad sedre u Dživarskom polju

Upravo kao i u Trebinjskom polju, i u donjem dijelu polja po dnu predkvartarne kotline, poglavito bliže obodu polja, javljaju se i horizonti mehaničke drobine, jako zaglinjene a ponekad i slabo vezane, cementovane ilovičasto-pjeskovitim frakcijama (40, 40).

[3] Bušenja su izvršena za potrebe preduzeća »Energoinvest« iz Sarajeva.

U vertikalnom smislu sastav kvartarnih tvorevina gotovo je istovetan sa onim u Trebinjsko-Dživarskom polju. Na dnu polja su najčešće fine gline. One prekrivaju najveći dio prostora dna. Kao i u prvom dijelu Popovopoljske udoline, bliže obodu, može se na dnu polja naći i oglinjena mehanička drobina. Iznad glina leže horizonti zaglinjenih pijeskova i šljunkova, te horizonti čistih pjeskova i šljunkova. Za razliku od često postupnih bočnih prelaza pojedinih horizonata jedan u drugi, svi vertikalni prelazi su litološki jasni i sasvim oštri. U ovom smislu osobito su karakteristični prelazi glina i šljunkova (40, 44).

U orografskom slivu Trebišnjice, izuzevši uži prostor doline, najviše je pleistocenih nanosa u masivima Orjena, Bijele Gore i u dolini Jazine.

U masivima Orjena i Bijele Gore nalazimo morenski materijal, obilje kršja što je nastalo mehaničkim trošenjem krečnjaka i u gotovo svim uvalama pretaložen morenski ili siparični nanos. Pokretan tekućim vodama, on je uobljen i ukršteno istaložen. Po uravnjenim prostorima, podalje od ledničkih žarišta, sreću se velike količine krupnih do veoma krupnih valutica, kojima se pojedini prostori oko Graba, Tula i Konjskog intenzivno zasuti. Visok stepen uobljenosti valutica, a i njihov promjenljiv sastav, upućuje na zaključak — da su ovi nanosi uobljeni i prenošeni tekućim vodama, najvjerovatnije u toplijem međudobu.

U dolini Jazine nalaze se velike količine pretaloženih nanosa, a također uobljene parčadi krečnjaka ali jako promjenljivog granulometrijskog sastava.

Sve ovo pokazuje da su se i u prostorima izvan Popovopoljske udoline u pleistocenom dobu odigrale krupne promjene koje su imale veliki uticaj na morfološku i hidrografsku evoluciju ovih prostora, a i same Popovopoljske udoline. Nema nikakve sumnje o tom da su ove promjene izazvane isključivo klimatskim činiocima.

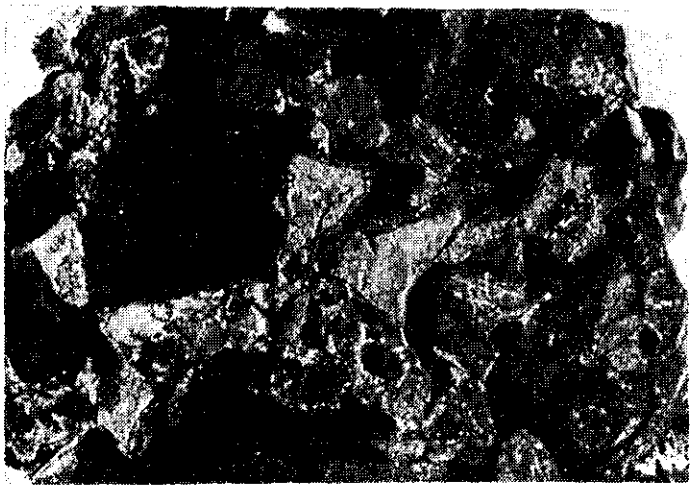
Uzvodno od Trebinja, naročito oko izvorišta, sreću se veoma kompaktne breče. Njih ima i po koritu rijeke, a i po pećinskim kanalima, čak i danas aktivnih povremenih vrela. Ove starije breče po vremenu nastanka odgovaraju najnižim članovima u kvartarnoj seriji sedimenata u oblasti polja.

Pored starijih breča u dolini Trebišnjice nailazimo i na nevezane pleistocene sipare, koji bi po vremenu nastanka odgovarali šljunkovito pjeskovitim tvorevinama u poljima.

Nije teško, na osnovu ovakvog sastava kvartarnih sedimenata, zaključiti da su, u pleistocenom dobu, pod uticajem klimatskih kolebanja, često mijenjani uslovi sedimentacije. Ovo, međutim, jasno ukazuje na krupne hidrografske promjene, a u vezi s tim i na karakterističan tok geomorfološke evolucije doline Trebišnjice.

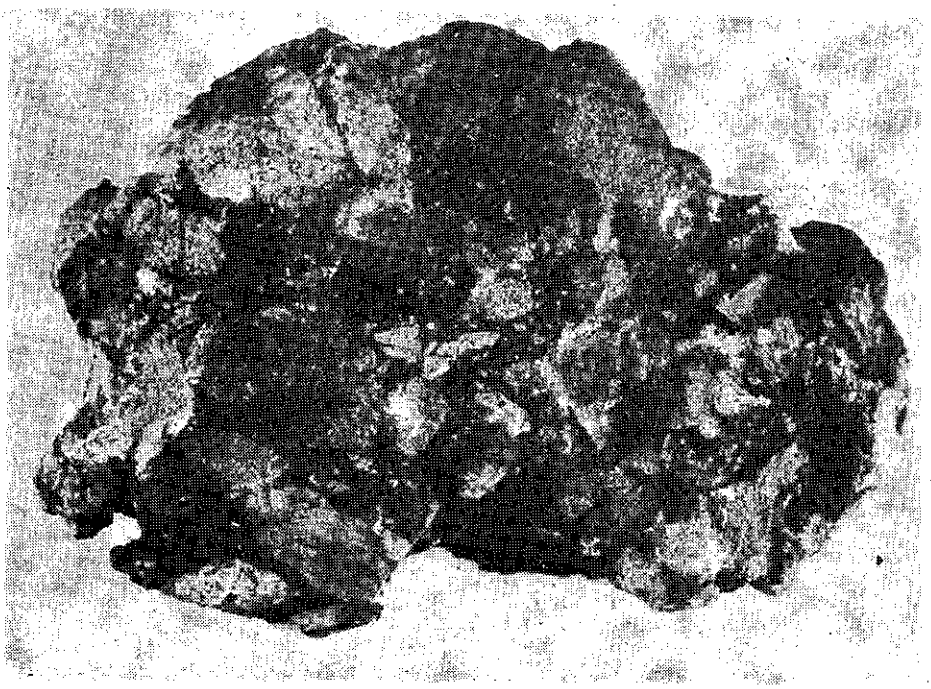
Podrobna analiza uslova pod kojima su nastajali pojedini članovi u kvartarnoj seriji sedimenata omogućiće da se dosta precizno rekonstruišu pleistoceni hidrografski odnosi i da se, kasnije, na osnovu njih odrede karakteristike geomorfološke evolucije.

Tako sastav i osobine glinovitih nakupina u Trebinjsko-Dživarskom i Popovu polju, koje leže u osnovi rastresitoj seriji sedimenata, ukazuju na krupne hidrografske promjene koje je pleistoceni period izazvao ne samo u dolini nego i van nje. Ove izmjene ogledale su se prvenstveno u tome što je kroz čitav jedan period pleistocena u dolini Trebišnjice i u njenom slivu nastupila faza smanjenog površinskog i podzemnog doticanja, kao i lokalnog ujezerevanja vode u najdubljim dijelovima polja. Na smanjenu cirkulaciju vode ukazuju još više velike količine neobrađene parčadi krečnjačkog i dolomitičnog sastava, koje također ulaze u sastav glina. Pod ovakvim uslovima istaložene su smeđe, plastične i fine gline, dok su produkti mehaničkog trošenja stijena ostajali uglavnom na mjestu nastanka ili su po padinama i nagibima klizali ka nižim dijelovima, gdje su taloženi i miješani sa glinama.

Sl. 3. Stanje breče iz Dejanove pećine (povremeno vrelo Trebišnjice)

Po našem mišljenju, istoj fazi nastanka odgovaraju i kompaktne obronačne breče, koje se u dolini Trebišnjice nalaze u njenom izvorištu. Pojava obronačnih breča u dolini, osobito u koritu rijeke i u pećinskim kanalima i danas aktivnih pećinskih sistema, također ukazuje na sasvim izuzetne hidrografske odnose u sistemu Trebišnjice. Najvjerovatnije u ovom dobu ni korito Trebišnjice, a ni mnogi podzemni kraški kanali, nisu više imali onu hidrografsku funkciju koja im je pod normalnim uslovima pripadala. Zbog ovoga, pretpostavljamo u ovom periodu pleistocene epohe, bile su prekinute podzemne hidrografske veze Trebišnjice sa uzvodnim kraškim poljima. Očigledno je, bez ovog bi bilo sasvim nemoguće objasniti nastanak breča, kako onih u koritu Trebišnjice tako i onih koje smo našli u pećinskim kanalima. Naime, breče su ovdje mogle nastati samo pod uslovom postojanja sasvim ograničene cirkulacije vode, jer pod drugačijim uslovima siparični materijal niti bi ostao na mjestu nastanka, niti bi mogao biti vezan u kompaktnu breču.

Sl. 4. Breča iz korita Trebišnjice kod Bileće

Dijelom zbog navedenog, a dijelom zbog činjenice da u najnižim horizontima kvartarnih sedimenata nigdje nema šljunkova ni pijeskova, ni pijeskova, zaključujemo ne samo da je u ovom dobu bila prekinuta podzemna veza Trebišnjice sa kraškim poljima u njenom zaleđu nego da je i površinska cirkulacija vode bila sasvim ograničena. Ona se najvjerovatnije, svela na neznatno površinsko doticanje u najniže dijelove, gdje je voda duže ili kraće vrijeme ostajala ujezerena. Prema tome, jednim dijelom pleistocena područja današnjih polja imala su fazu lokalnog ujezeravanja, jasno obilježenu horizontima gline. Hemijski sastav glina iz Trebinjskog polja očigledno ukazuje na njihovo izlučivanje iz mirne vode. Prisustvo parčadi krečnjaka i dolomita u pojedinim horizontima gline potkrepljuje ranije zaključke o intenzitetu podzemne i površinske cirkulacije vode.

Prisustvo sedre u kvartarnoj seriji sedimenata u Popovopoljskoj udolini ukazuje, međutim, na nešto drugačije hidrografske prilike u njoj. Struktura sedrenih tvorevina dozvoljava da se zaključi — da su one nastale hemijskom sedimentacijom iz stagnirajuće vode, bogate karbonatnim otopinama. Karakteristično je, pored ovoga, da se sedra nalazi samo oko jačih izvora i vrela. Na osnovu ovoga može se zaključiti, s jedne strane, da je u poljima u ovom periodu stvarno trajala faza slabog ujezeravanja, a s druge, da u nižim područjima, i pored osjetnog zahlađenja, izvori i vrela nisu stalno gubili svoju hidrografsku funkciju. Ovom u prilog govori i pojava sasvim finih pijeskova i gline u pojedinim horizontima sedre.

Horizonti pijeska i šljunka što su istaloženi preko glina i sedra, sa karakterističnom ukrštenom strukturom, ukazuju na pretežno površinsko kretanje vode. Pijeskove i šljunkove, sa izuzetkom onih najkrupnijih koji leže iznad ukrštenо istaloženih nešto sitnijih šljunkova, unijeli su u polja brojni povremeni tokovi, koji su iz viših područja u ovom dijelu pleistocena doticali ka poljima. Tokovi su se, najvjerovatnije, kao alogeni probijali iz viših u niže predjele, iz područja u kojim su krečnjaci izgubili svoje karakteristične hidrološke odlike u niže prostore današnjih polja.

Neujednačnost veličina valutica, složena ukrštena sedimentacija i, naročito, česte promjene u sastavu pijeska i šljunka, kako u vertikalnom tako i u horizontalnom smislu, rječito govore u prilog čestih promjena u intenzitetu doticanja. Osim toga, jako složena ukrštena struktura šljunkovito-pjeskovitih sedimenata pokazuje da su se i pravci doticanja često puta mijenjali. Najverovatnije u ovom periodu u Popovopoljskoj udolini nije ni postojao onaj preovlađujući smjer kretanja voda, koji je postojao prije i poslije prekidanja hidrografskih veza Trebišnjice sa uzvodnim višim kraškim poljima.

U Trebinjsko-Dživarsko polje u ovom periodu najveće količine vode doticale su iz obodnog područja, a najviše voda davao je masiv Orjena. U Popovo polje vode su također doticale iz obodnih područja. Međutim, najvjerovatnije je da su ovamo najveće količine voda, u ovom periodu, doticale starim i danas skaršćenim valama.

Krupni šljunkovi, koji se u oba polja nalaze iznad ukrštenо istaloženih pijeskova i šljunkova, ukazuju, međutim, na kasnije veoma intenzivno površinsko doticanje. Oni su, najvjerovatnije, nastali u vrijeme ponovnog uspostavljanja podzemnih hidrografskih veza Trebišnjice sa višim poljima u zaleđu. Odsustvo ukrštene sedimentacije jasno ukazuje na preovlađujuće doticanje iz pravca kojim i danas teče Trebišnjica. Ovakav zaključak potkrepljuje i činjenica da su i krupnozrni šljunci najmoćnije nataloženi u neposrednoj blizini korita rijeke.

Nema sumnje o tom da su sve navedene promjene bile uslovljene klimatskim prilikama tokom pleistocena. Moćnost kvartarnih sedimenata u Popovopoljskoj udolini, u dolini Trebišnjice uopšte, u višim poljima (Gatačkom, Dabarskom i Fatničkom) kao i u gornjem toku Bregave, dakle, na velikom prostranstvu Hercegovine, pokazuje koliko su bile značajne klimatske promjene i koliko su se one, direktno ili preko hidrografskih odnosa, odrazile na razvoj reljefa.

Analiza razvoja reljefa u pliocenoj eposi najbolje će potkrijepiti ovu tvrdnju.

Faza smanjenog doticanja i prekidanja podzemnih hidrografskih veza isključivo je posljedica pleistocenih klimatskih prilika. Osjetno zahlađenje izazvalo je gotovo opštu zamrznutost tla, naročito u višim, prvenstveno planinskim dijelovima sliva. Rezultat toga bila je duboka zamrznutost pri kojoj su krečnjaci, u gornjim slojevima izgubili svoje normalne karakteristike. Naime, slično pojavama u recentnim periglacijalnim područjima, ispod sloja u kom su se osjećala godišnja kolebanja temperature, ostajao je stalno zamrznut sloj krečnjaka koji je gotovo iz osnove mijenjao njihova svojstva. Pod ovim uslovima kreč-

njaci su se u jednom periodu ponašali kao vodonepropusne stijene. Izvjesno je da je ovo izazvalo prekidanje ranijih podzemnih hidrografskih veza viših sa nižim poljima i pretežno površinsko kretanje vode.

U ovom smislu su jako interesantna zapažanja i zaključci J. Riđanovića. On u svojoj disertaciji, objavljenoj 1966. godine, o glacijaciji Orjena kaže: »U vrijeme glacijacije bio je kraški proces izmjenjen utoliko što se zonskim zamrzavanjem pukotina nije bilo moguće privremeno poniranje u dubinu. Vode su onda spirale površje i prenosile trošan materijal zatrpavajući niže udubine« (38, 92). Ova veoma prihvatljiva pretpostavka, koju nije teško dokazati, po našem mišljenju nije imala samo sezonski karakter. Ona je, ako se sudi po sveukupnim novijim rezultatima, ipak trajalo mnogo duže, kontinuirano kroz sve vrijeme glacijala.

U područjima sa manjom nadmorskom visinom, prvenstveno u Popovopoljskoj udolini, prilike su i u ovom dobu ipak bile unekoliko drugačije. Mala nadmorska visina, povoljniji položaj i, u vezi s tim, nešto više temperature — nisu pogodovale onako intenzivnom zamrzavanju. Zbog ovoga su u Popovopoljskoj udolini mnogi izvori i brojna vrela bar u toplijem dijelu godine, i dalje ostajali aktivni.

Ovakve prilike u jednom dijelu pleistocena imale su veliki značaj za dalji tok geomorfološke evolucije. Veliko kolebanje temperature imalo je za posljedicu intenzivno mehaničko raspadanje stijena. U ovom dobu nastale su velike količine obronačnih breča i siparičnog materijala. Breče su nastajale samo u onim mjestima koja su bila zaštićena od jačeg površinskog kretanja voda.

Docnije, pretežno površinsko kretanje voda, izazvano izmjenom hidrogeoloških karakteristika krečnjačkih masa, pogodovalo je bržem usijecanju rječnih tokova, osobito u krečnjake koji su po svojoj prirodi manje podložni mehaničkom raspadanju i trošenju. Bržem usijecanju tokova i izgradnji kanjonskih uzina pogodavao je i transport produkata mehaničkog trošenja stijena. Zbog ovoga je bilans usijecanja, čak i pre nešto smanjenom površinskom kretanju vode, morao biti veći.

U vezi sa prethodnim nameće se sasvim logičan zaključak da su pod povoljnim klimatskim prilikama egzogenim procesima, osobito denudacionim i nivacionim, sniženi istaknutiji dijelovi područja sliva Trebišnjice. Najveće promjene pretrpjele su padine većih nagiba na kojima je proces, zbog oburvavanja siparičnog materijala, trajao duže vrijeme. Proces snižavanja, preinačavanja i općenito spiranja padina — bio je veoma intenzivan u onim dijelovima sliva čiji je geološki sastav mozaičniji a koji su uz to imali i veću nadmorsku visinu. Jačem spiranju padina pogodovala je i njihova ogoljelost, jer je veoma vjerovatno da su, usljed krupnih klimatskih promjena, i ovdje bili izmijenjeni raniji fitogeografski odnosi.

Veoma uočljive posljedice raspadanja i spiranja u dolini Trebišnjice srećemo na njenom izvorištu, u području Miruše i Lastve, a u Popovu polju na sjeveroistočnom obodnom području. Zbog razlika u petrografskom sastavu u dolomitičnim i laporovitim krečnjacima u

Mirušama i trijaskim dolomitima Lastve, dakle u stijenama koje su mnogo podložnije mehaničkom trošenju, izgrađivana su prilično prostrana proširenja. Sličnim procesom proširena je i manja zavala u izvorištu. U Popovu polju i mjestimično u oblasti Trebinja, na sjeveroistočnim i sjevernim stranama, pleistoceni sipari i bujice raščlanili su obod na više mjesta i u dnu siparičnih i bujičnih točila istaložene su velike količine drobinjskog materijala.

Kasniji pojačan transport stjenovitog materijala i pretežno površinska cirkulacija voda pogodovali su, kako smo već naveli, bržem vertikalnom usijecanju vodenih tokova. U dolini Trebišnjice najkarakterističniji su, u ovom smislu, odnosi u zonama Kosijerovo — Dobričevo i Poklonac. U prvom slučaju transportom velikih količina raspadnutog materijala iz Miruškog proširenja u krečnjacima nizvodno od Miruša, još je dublje usječen klisurasti dio doline, kojim se Trebišnjica probija do proširenja u Lastvi. Poklonačna uzina, kojom Trebišnjica teče do Trebinja, nije međutim isključiva posljedica erozionog rada Trebišnjice. U prvoj fazi njenog usijecanja veći je značaj, izgleda, imao rad voda koje su ovamo doticale iz oblasti Orjena i Bijele gore, dolinom stare Jazine. Ovom u prilog govore ogromne količine veoma krupnih valutića koje su pleistoceni tokovi istaložili samo u koritima Jazine, nekih njenih pritoka i mjestimično u Lastvi, uglavnom na samom dnu proširenja. Ovakvih šljunkova nema nigdje više u dolini Trebišnjice.

Ponovno uspostavljanje hidrografskih veza Trebišnjice sa višim poljima u zaleđu još je više pogodovalo intenzivnom usijecanju Trebišnjice u sektorima Kosijerevo — Dobrićevo i Poklonac. U ovom periodu osobito je brzo usijecana Poklonička uzina, jer su ovim pravcem u Popovopoljsku udolinu doticale vode i Trebišnjice i Jazine.

Kroz čitav pleistoceni period u polja su unošene velike količine rastresitih produkata, nastalih trošenjem i raspodanjem stijena. Ipak, najveće značenje imaju moćni horizonti pijeska i šljunka, jer su njima uglavnom i ispunjene kotline polja. Zatrpavanje kotlina polja pjeskovito-šljunkovitim tvorevinama imalo je velik značaj za daljnji tok geomorfološke i hidrografske evolucije doline Trebišnjice. Zatrpavanjem kraških preddiluvijalnih kotlina one su preobraćene u kraška polja. Na ovaj način prekinuta je daljnja, prvenstveno kraška, izgradnja kotlina. Sa druge strane, intenzivnim zatrpavanjem kraških kotlina stvorene su mogućnosti da se na čitavom prostoru Popovopoljske udoline uspostavi jedinstveni koordinirani vodotok, od izvorišta kod Bileće do njegovog kraja u Popovu polju.

Zbog zatrpavanja Trebinjsko-Dživarskog polja vode koje su u njega doticale nisu više nestajale u mnogobrojnim ponorima koji se nalaze po dnu kotline. One su sve više usmjeravane prema Trebinjskoj šumi. Zatrpavanjem ponora i izdizanjem topografskog nivoa u Trebinjsko-Dživarskom polju uspostavljeni su takvi visinski odnosi pod kojima je Trebišnjica otpočela usijecanje svog korita u već formiranu zaravan Šume i Luga. Posljedica ovoga je ne samo usijecanje korita Trebišnjice kroz Šumu i Lug nego i uspostavljanje jedinstvenog toka

LITERATURA

1. Ph. Ballif: Wasserbauten in Bosnien und der Hercegovina, I. Theil, Wien 1896.
2. Max. Groller: Das Popovo polje in der Hercegovina, Mittheilungen der k. k. geographischen Gesselschaft, Wien 1889., str. 80—88.
3. A. Penck: Geomorphologische Studien aus der Hercegovina, Zeitschrift des deutschen und österreichischen Alpenvereins, Jarhgang 1900., Band XXXI, Wien 1900., str. 25—41.
4. W. M. Davis: On Excursion in Bosnia, Hercegovina, und Dalmatia, Bulletin of the Geographical Society of Philadelphia, Vo. III, No. 2., Philadelphia 1901., str. 21—51.
5. F Katzer: Das Popovo polje in der Hercegovina. Globus, LXXXIII Band, Braunschweig 1903., str. 191—194.
6. F. Katzer: Geologischer Führer durch Bosnien und die Hercegovina, Sarajevo 1903., str. 251—269.
7. E. Richter: Prilozi zemljopisu Bosne i Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Knj. XVII, Sarajevo 1905., str. 257—415.
8. V. Daneš: La région de la Narenta inferieuere. La geographie, Tome XIII, 1906., str. 91—102.
9. A. Grund: Beiträge zur Morphologie des Dinarischen Gebirges. Geographische Abhandlungen, Band IX, Heft 3., Leipzig und Berlin 1910., str. 214—216.
10. A. D. Lagger: Etudes geomorphologiques sur l' Herzegovina. Revue de geographie Annuelle, Tome 4., Anneé 1910., Paris 1910., str. 275—307.
11. K. Absolon: Z vyskumnych cest po karsech Balkanu. Zlata Pracha, Roč. XXXIII. 51. Praha 1916., str. 609—611.
12. J. Cvijić: Geormofologija. Knjiga I i II, Beograd 1924.
13. J. Cvijić: Cirkulacija voda i erozija u karstu. Glasnik Geografskog društva, Beograd 1926., str. 1—16.
14. J. Cvijić: Stare otoke Popova Polja i hidrografske zone u karstu. Glasnik Srpskog geografskog društva, Sveska XXX, br. 1, Beograd 1950., str. 3—10.
15. S. Milojević: Nekoliko pećina i jama u Popovu Polju. Glasnik Geografskog društva, Sv. 13., Beograd 1927., str. 94—122.
16. S. Milojević: Speleološka proučavanja Popova Polja i njegove okoline 1925—1928. Glasnik Geografskog društva, Sv. XIV, Beograd 1928., str. 19—31.
17. S. Milojević: Ponikva i Boškova Jama. Dva tipa pećine Popova Polja i njegove okoline. Glasnik Geografskog društva. Sv. XIV, Beograd 1928., str. 141—144.
18. S. Milojević: Melioracija Popova Polja. Glasnik Ministarstva poljoprivrede i voda, Br. 21., Beograd 1928., str. 88—89.
19. S. Milojević: Geografski prikaz: Gabela — Popovo Polje — Dubrovnik. Opis puta slavenskih geografa i etnologa, Beograd 1930., str. 49—50.
20. A. Lazić: Podzemna hidrografska veza Trebišnjice i Dubrovačke R jeke. Glasnik Geografskog društva. Beograd 1926., s 136—138.
21. A. Lazić: Ponori i estavele u Popovu Polju. Glasnik Geografsk društva, Sv. 13., Beograd 1927., str. 54—85.

22. A. Lazić: Nekoliko suvih pećina hercegovačkog karsta. Glasnik Geografskog društva, Sv. XVI, Beograd 1930., str. 151—156.

23. A. Lazić: Dolina Trebišnjice. Glasnik Geografskog društva, Sv. XVIII, Beograd 1932., str. 27—35.

24. A. Lazić: La régime de la Trebišnjica — riviere karstique. Mémoires de la Société de geographie de Belgrad. VI. 5., Beograd 1936.

25. M. S. Radovanović: Pećina Vjetrenica u Hercegovini. Morfološko-hidrografska studija. Spomenik SKA LXVIII, Prvi razred br. 15, Beograd 1929., str. 3—113.

26. Emm. de Martonne: Excursion interuniversitaire en Yugoslavie — 18 septembre — 3 octobre 1929. Annales de geographie, No. 219. Tome XXXIX, Pariz 15 mai 1930., str. 249—269.

27. A. Cholley et G. Chabot: Notes de morphologie karstique du poljés de Lika au Popovo Annales de geographie, No. 219. Tome XXXIX, Paris 15 mai 1930., str. 270—285.

28. J. Roglić: Neki osnovni problemi krša. Izvještaj o radu IV Kongresa geografa FNRJ, Beograd 1956., str. 47—61.

29. J. Roglić: Zaravni u vapnencima. Geografski glasnik, godina 1957., Br. 19., str. 103—134. Zagreb, 1957.

30. O. Uzunović: Utvrđivanje podzemnih vodnih veza na području donjih horizonata sliva rijeke Trebišnjice. Geografski pregled I, Sarajevo 1957., str. 39—48.

31. S. Mikulec et K. Torbarov: Les recherches de la ségurité de l' acumulation karstique sur la Trebišnjica. Septime congrés grands barages. Rome 1961., R. 104., str. 1—16.

hidrografije na prostoru akumulacionog bazena Miruše. Drugi jugoslovenski speleološki kongres, Zagreb 1961., str. 71—77.

33. J. Mladenović — O. Uzunović: Prilog poznavanju hidrogeologije na području sliva vrela Omble. Treći jugoslovenski speleološki kongres, Sarajevo 1963., str. 111—120.

34. S. Mikulec — K. Torbarov: Primjenjene metode prilikom utvrđivanja slivnog područja rijeke Trebišnjice uzvodno od Trebinja. Treći jugoslovenski speleološki kongres, Sarajevo 1963., str. 187—200.

35. B. Ž. Milojević: O geografskim oblastima dinarskog krša. III Kongres geografa Jugoslavije, Sarajevo 1954., str. 41—44.

36. J. Mladenović: Geološko-tektonski i hidrogeološki odnosi na području donjih horizonata rijeke Trebišnjice (Popovo polje — — Neretva — Jadransko more), Rukopis.

37. Preduzeće »Energoinvest« Sarajevo: Geološka karta sliva Trebišnjice. Dokumentacioni fond »Energoinvest«.

38. J. Riđanović: Orjen. Radovi Geografsog instituta Sveučilišta u Zagrebu, Sv. 5. Zagreb 1966. godine.

39. A. Melik: Kraška polja Slovenije v pleistocenu. Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Razred za prirodoslovne vede. Ljubljana 1955. godine.

40. Preduzeće »Energoinvest« Sarajevo: Hidroelektrane na Trebišnjici. PHE Čapljina. Kompenzacioni bazen »Popovo polje«. Osnove glavnog projekta. Sarajevo, 1973. godine.

41. Rijeka Trebišnjica i njena dolina — fizičko-geografski rad. Doktorska disertacija. Rukopis, Sarajevo, 1965. godine.

РЕЗЮМЕ

ПОПОВОПОЛЬСКАЯ ДОЛИНА В ПЛЕЙСТОЦЕМЕ

ОРХАН ЗУБЧЕВИЧ

Плейистоценовая эпоха в Поповом полье, протягивающемся от Требинья до Хутова, оставила многие следы, которые позволяют придти к определенным заключениям об эволюции этой территории. Исходя из анализа серии рыхлых четвертичных отложений и условий их формирования, можно утверждать, что на протяжении плейстоцена дважды существенно менялись гидрографические отношения. В первой фазе гидрографической и геоморфологической эволюции под влиянием общего похолодания и резкого снижения температур грунта известняки потеряли свойства водопроницаемых горных пород. Мощный слой многолетней мерзлоты в известняках предопределил преимущественно поверхностный характер стока. В рассматриваемую фазу прервались подземные гидрографические связи реки Требишницы с более высоко расположенными карстовыми польями юго-восточной Герцеговины. Периодический поверхностный сток и интенсивная эрозия способствовали заполнению наносами доплиоценовых карстовых впадин. Во второй фазе, после потепления, вновь восстановились связи Требишницы с вышележащими польми, что при существенном усилении циркуляции воды и все еще интенсивном переносе рыхлого материала ускорило преобразование дочетвертичных котловин в типичные карстовые поля — Требиньское и Попово. Под влиянием колебаний климата на протяжении плейстоцена совершилась эволюция территории Поповопольской долины в целостную систему современной Требишницы.

GEOGRAFSKI PREGLED
Geografsko društvo BiH
sv. XVIII—XIX god. 1974—1975.
Sarajevo

ПРОБЛЕМЫ ГЕОГРАФИИ ТОПЛИВНО-ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ СТРАН ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

ЕМИЛ Б. ВАЛЕВ

Анализ специфических особенностей процесса индустриализации в экономически отсталых в недавнем прошлом странах, добившихся в условиях социалистического строя значительных успехов в хозяйственном развитии, дает богатый материал и для экономико-географических исследований.

В этих государствах, к которым относится и группа стран, расположенная в Юго-Восточной Европе, высокие темпы индустриального развития сопровождаются как коренными изменениями в отраслевой структуре, так и большими сдвигами в территориальной структуре промышленности. Это ярко проявляется, в частности, в развитии их топливно-энергетической базы.

Ход индустриализации СРР, НРБ и СФРЮ еще раз подтверждает выдающся роль энергетики в формировании территориальной структуры промышленности, в зарождении новых индустриальных центров, узлов и районов и обеспечения высоких темпов их развития. При этом изменения в географии основных отраслей энергетической промышленности за последние два десятилетия в Румынии, Болгарии и Югославии более значительны, чем, например, в Чехословакии или Польше.

Социалистические страны Юго-Восточной Европы за последние два десятилетия по уровню развития топливно-энергетической промышленности и потребления энергии существенно подтянулись к более развитым в индустриальном отношении социалистическим странам. Ими создана значительная по масштабам угольная, нефтяная, газовая и электроэнергетическая промышленность. Доля этих стран, например, в суммарном производстве электроэнергии социалистических государств зарубежной Европы, составлявщая в 1950 г. менее 12%, возросла в 1965 г. до 23%, а в 1974 г. достигла 31%.[1]) На протяжении многих лет для СРР, НРБ и СФРЮ характерны опережающие темпы роста энерге-

[1]) О высоких темпах роста производства электроэнергии в этих трех странах можно судить из того, что в 1950 г. они произвели вместе лишь немногим более 5 млрд. кв. т/ч, в 1965 г. 43 млрд. квт/ч, а в 1974 г. почти 112 млрд. квт/ч.

тики по сравнению со средними темпами роста всего промышленного производства. Этого удается достигнуть путем широкого вовлечения в хозяйственное использование местных энергетических ресурсов, а также в ряде случаев (особенно это касается Болгарии) и путем импорта в значительных количествах топлива и энергии.

По уровню обеспеченности топливно-энергетическими ресурсами, по их составу и степени территориальной концентрации между Югославией, Румынией и Болгарией существуют большие различия. Эти различия сказываются на отраслевой и территориальной структуре, как самой энергетики, так и ряда других промышленных отраслей этих стран.

Румыния и Югославия — одни из немногих европейских стран, обладающих существенными (относительно к зарубежной Европе) запасами нефти и природного газа. К тому же Югославия выделяется значительными гидроэнергоресурсами и немалыми запасами бурых углей.

Румыния первой стала широко разрабатывать свои ресурсы нефти, а затем и природного газа. В послевоенный период значительно расширилась география ее газо- и нефтедобычи. Вместо одного — Плоештинского — нефтедобывающего района, вдоль восточных и южных предгорий Карпат появилось еще три района: Западно-Молдовский, Арджешский и Олтенский. Нефть добывают теперь и на просторах Нижне-Дунайской и Средне-Дунайской низменностей. В то время как Румыния достигла близкого к оптимальному по отношению к запасам уровня добычи нефти в 14—15 млн. т. и газа в 29—30 млрд. м^3 в год[1]) Югославия по существу только начала развертывать свою нефте- и газодобывающую промышленность. Помимо небольших залежей нефти в бассейне Дравы на западе Средне-Дунайской низменности были обнаружены и стали разрабатываться более значительные месторождения в междуречьи Савы и Дравы, а также в югославской части Баната в левобержьи Тисы.

Разработка месторождений нефти и природного газа оказали большое влияние на формирование отраслевой и территориальной структуры ряда промышленных узлов и районов в первую очередь Румынии (Плоештского и Питештского узлов, Западно-Молдовского и Центрально-Трансильванского районов). Основные мощности нефтеперерабатывающей и нефтехимической промышленности были »притянуты« к районам нефтедобычи в предгорьях Южных и Восточных Карпат.

В Югославии география нефтеперерабатывающей промышленности формируется под воздействием как местной сырьевой базы, так и выгод транспортно-географического положения относительно потоков импортной нефти. Оба этих фактора влияют

[1]) В том числе 5,5 млрд. м^3 составляет попутный нефтяной газ (13, стр. 106).

на развитие нефтепереработки вдоль Савско-Дунайской оси (Сисак, Босански Брод, Нови Сад, Панчево) и в районах доставки нефти морским путем (Риека-Уринь, Копер).

Даже в Болгарии, где были открыты совсем небольшие промышленные запасы нефти и газа в пределах Дунайской холмистой равнины (вблизи Плевена, Врацы) они послужили важным стимулом для зарождения в непосредственной близости от их разработки важных предприятий нефтеперерабатывающей и химической промышленности. Но задача создания необходимого для индустриализации страны комплекса нефтеперерабатывающей и нефтехимической промышленности, могла быть решена в нужном объеме лишь на базе импортной нефти. Решающее значение в выборе места для создания такого комплекса сыграла близость к путям массового завоза нефти по Черному морю. Так возник Бургасский комбинат — самый крупный нефтеперерабатывающий комплекс во всей Юго-Восточной Европе, (примерно равный по мощности всей нефтеперерабатывающей промышленности Югославии или более половины таковой в Румынии[1]). В итоге к середине семидесятых годов территориальная и производственная концентрация в нефтеперерабатывающей промышленности оказалась в Болгарии выше, чем в Румынии и Югославии.

Слабая обеспеченность Болгарии местными топливно-энергетическими ресурсами вынуждает ее к широкому импорту нефти, природного газа, каменного угля и электроэнергии. Это оказывает непосредственное влияние как на изменение структуры ее топливно-энергетического баланса, так и на размещение многих крупных объектов не только нефтеперерабатывающей, но и электроэнергетической, химической и других отраслей промышленности. На современном этапе потребление нефти и нефтепродуктов народным хозяйством Болгарии относительно выше (в расчете на душу населения), чем Румынии и Югославии; например, в 1972 г. внутреннее потребление нефтепродуктов составило в Румынии порядка 12 млн. т., в Югославии 8,5 млн. т. и в Болгарии 10 млн. т[2]).

В то время, как Румыния экспортирует в год около 5 млн. т вырабатываемых ее заводами нефтепродуктов (13, стр. 327), Болгария импортирует их около 2 млн. т.

В связи с расширением потребностей в импорте нефти не только Болгарией и Югославией, но и Румынией[3]) (а импорт осуществляется как правило водным путем) в перспективе могут произойти некоторые новые сдвиги в географии их нефтепере-

---

[1]) С окончанием в 1974 г. третьего расширения Бургасского нефтекомбината обеспечены мощности по переработке 13,5 млн. т нефти в год (6).

[2]) Подсчеты на основе данных статистических ежегодников СРР, СФРЮ и НРБ за 1973 г., статистического ежегодника стран СЭВ 1973 г.

[3]) В 1973 г., например, Румыния импортировала 4,1 млн. т. нефти, Югославии — 8,3 млн. т., а Болгария 9,6 млн. т.

рабатывающей промышленности[1]). Но основные центры нефтепереработки уже локализованы и в перспективе нефтеперерерабатывающая промышленность этих стран будет в основном расширяться за счет укрупнения возникших к середине семидесятых годов предприятий. К ним в ряде случаев тянутся нефтепроводы, как, например, действующий Констанца-Питешть в Румынии, строящиеся »Адриа« и Салоники — Скопье в Югославии[2]), проектируемый — Черноморское побережье — Плевен в Болгарии.

Румыния имеет возможность широко использовать такое высокоэффективное топливо и сырье, как отечественный природный газ (в 1970—1974 г. г. его добыча достигала 25—30 млрд. м^3 в год /13, стр. 106/). В Болгарии же в сколь-либо существенных количествах природный газ начинает использоваться лишь с середины семидесятых годов, благодаря пуску в 1974 г. газопровода СССР — НРБ (Тирасполь — Исакча — Негру Вода — Толбухин — Вылчи Дол — Враца — София). Примерно с этого же времени начинает шире добываться и использоваться природный газ и из месторождений Средне-Дунайской низменности в Югославии. Ресурсы природного газа в Югославии составляют по некоторым данным (15, стр. 426) 80 млрд. м^3. Его добычу предполагают увеличить с 1,5 млрд. м^3 в 1974 г. до 4,3 млрд. м^3 в 1980 г. Потребление газа в 1980 г. должно превысить 11 млрд. м^3. Недостающее количество газа Югославия предполагает импортировать из СССР (возможны подключения к газопроводам, протянутым из СССР в Венгрию и Болгарию), а также из Алжира и Ирана.

В семидесятых годах в СРР, НРБ и СФРЮ расширились работы по исследованию имеющихся в них ресурсов горючих сланцев и выявлению возможностей их эффективного использования. Например, на базе битуминозных сланцев месторождения Анина в румынской части Баната создается крупная ТЭС »Оравица« мощностью 990 тыс. квт.

Анализ пространственного соотношения между запасами топливных ресурсов, добычей и потреблением топлива свидетельствует, во-первых, о развитии закономерного процесса по-

---

[1]) Например, в Югославии сооружаются новые нефтеперерабатывающие заводы в порту Копер на п-ве Истрия, также в Скопье, в расчете на импортную нефть через греческий порт Салоники.

[2]) В пространстве нефтепровода »Адрия« помимо Югославии принимают участие Венгрия и Чехословакия. Нефтепровод прокладывается от глубоководного залива у Омишаль в северной части острова Крк, затем по острову и через узкий пролив, отделяющий остров от материка, и далее на запад к Сиску, Босански Броду, Нови Саду и Панчево. От Сиска сооружается ветка на север к югославско-венгерской границе, которая затем пересечет Венгрию до Сазхаломбатта; здесь нефтепровод »Адрия« сомкнется с веткой нефтепровода »Дружба«. Пропускная способность нефтепровода проектируется в 34 млн. т, из которых 24 млн. т предполагают направлять на нефтеперерабатывающие заводы Югославии, а по 5 млн. т в Венгрию и Чехословакию (I, 14, стр. 46—48).

районного перераспределения объема добычи топлива в пользу более крупных по запасам топливных бассейнов, и во-вторых, о развитии тенденции к потреблению и переработке все большей доли топлива в непосредственной близости от добычи. В полной мере это относится к добыче и потреблению угля.

Небольшая угольная промышленность социалистических стран Юго-Восточной Европы в первые послевоенные годы основывалась на разработке более высоких по качеству угольных залежей. Такими были в Румынии угли Петрошанского бассейна, в Болгарии — Перникского бассейна, в Югославии — буроугольных бассейнов Словении и Боснии, а также небольшого каменноугольного бассейна юга полуострова Истрия. В последующие годы все шире стали вовлекаться в хозяйственное использование запасы низкокаллорийных углей — лигнитов[1]).

В результате центр тяжести угольной промышленности в Болгарии переместился с запада из Перникского бассейна на юго-восток в Восточно-Марицкий бассейн (в нем сосредоточено более 56% всех доступных для эксплуатации угольных ресурсов страны). В Румынии широко стали разрабатывать угли самого крупного по запасам Олтенского лигнитного бассейна. В Югославии центр тяжести угледобывающей промышленности постепенно перемещается к востоку за счет более широкой разработки угольных ресурсов Сербии — наибольших в стране. В дальнейшем уменьшится удельный вес Словении, доля которой в угледобыче Югославии была приблизительно вчетверо выше, чем доля в запасах угля.

О территориальных сдвигах в угольной промышленности НРБ, СРР, и СФРЮ можно, в частности, судить из сопоставления следующих данных (см. таблицу).

В последующие годы продолжается тенденция к повышению доли в угледобыче более значительных по запасам лигнитных бассейнов: Восточно-Марицкого — в Болгарии, Олтенского — в Румынии, Косовского, Креканского, Колубарского — в Югославии. В 1975 г. масштабы угледобычи у трех стран были уже сопоставимы (по 28—35 млн. т в год). Это свидетельствует об относительно более развитой на данном этапе угольной промышленности в Болгарии, что вполне объяснимо, если учитывать ее бедность другими ресурсами топлива.

В последующий период значительный рост угледобычи произойдет в Румынии, которая до недавнего времени вкладывала меньше усилий в развитие этой отрасли, в пятилетку 1976—1980 гг. добыча нефти и природного газа сохраняется почти на уровне 1975 г., а добыча энергетических марок угля должна возрасти

---

[1]) В натуральных величинах лигниты составляют более 91% угольных ресурсов Болгарии, 88% — Югославии и свыше половины — Румынии.

ТЕРИТОРИАЛЬНЫЕ СДВИГИ В УГОЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ НРБ, СРР И СФРЮ

(по главным угледобывающим районам)

Главные районы угледобычи	1950*	1960	1970
Болгария в целом, в млн. т.	7,4	17,1	31,4
в %	100	100	100
в том числе:			
1. Западный	77	81	38
2. Восточно-Марицкий	—	0	49
Румыния в целом, в млн. т.	3,9	8,2	22,8
в %	100	100	100
в т. ч.			
1. Петрошанский	65	53	35
2. Олтенский (Мотру-Ровинарский)	0	4	34
Югославия в целом, в млн. т.	12,8	22,7	28,4
в %	100	100	100
в т. ч.			
1. Северно-Словенский	22	21	21
2. Боснийский	35	40	34
3. Северно-Сербский	23	26	25
4. Косовский	0	0	14

не менее, чем до 56 млн. т[1]). В связи с принятием курса на ускоренное развитие отечественных источников энергии высокими темпами будет расширяться и угольная промышленность Югославии: к 1980 г. годовую угледобычу предполагают довести до 60—70 млн. т. Решающую роль в этом росте должно сыграть расширение добычи в упомянутых выше трех лигнитных бассейнах.

*

* *

Формирование в НРБ, СРР и СФРЮ новых угледобывающих районов сопровождается важными территориальными сдвигами в электроэнергетике этих стран. Именно этим фактором обусловлено зарождение и развитие таких электроэнергетических узлов и районов, как Восточно Марицкий в Болгарии, Олтенский в Румынии, Белградский и Косовский в Югославии.

Различия в составе, объеме и размещении топливно-энергетических ресурсов в сумме накладывают большой отпечаток на территориальную структуру электроэнергетики этих стран.

---

* По Болгарии за 1952 г.

[1]) См. »Доклад Ц. К. о работе РКП в период между X и XI съездами и дальнейших задачах партии«. (Приложение к журналу »Румыния«, 1975, № 1).

В начале семидесятых годов ведущую роль в производстве электроэнергии играли: в Румынии — использование природного газа[1]), в Югославии — гидроресурсов, в Болгарии — угля.

Югославия, в отличие от Румынии и Болгарии, которые должны вовлекать свои более скромные гидроэнергоресурсы[2]) для производства в основном »пиковой« электроэнергии (исключение — гидроэнергоресурсы Дуная), имеет возможность покрывать значительную часть потребностей в электроэнергии за счет создания гидроэлектростанций, работающих в базисном режиме нагрузки[3]). Например, из 39,5 млрд, квт/ч электроэнергии, выработанных в СФРЮ в 1974 г., почти 21 млрд. квт/ч было получено за счет ГЭС. Это больше, чем произвели электроэнергии гидроэлектростанции всех остальных социалистических стран Европы (без СССР) вместе взятых.

Основные электроэнергетические центры и узлы в Румынии и Болгарии территориально находятся в пределах их главных промышленных зон. В Югославии же они расположены большей частью вне основной промышленной оси, что обусловлено в значительной степени отмеченной выше высокой долей ГЭС в общеюгославском производстве электроэнергии; многие из ГЭС построены в индустриально слабо развитых гористых районах. Кроме того самые крупные запасы энергетических углей СФРЮ также залегают в одном из наиболее отсталых в недавнем прошлом аграрном районе страны — социалистическом Автономном Крае Косово.

---

[1]) В Румынии производство электроэнергии базировалось в первое послевоенное десятилетие главным образом на использовании нефтепродуктов и природного газа. В 60-х годах резко снизилась доля жидкого топлива и еще больше возросла роль природного газа: доля газа в производстве электроэнергии достигла в 60-х годах максимума и колебалась в пределах от 2/3 до 3/4 (ни в одной другой европейской стране роль газа не была столь велика). В 70-х годах наблюдается четкая тенденция роста использования для производства электроэнергии низкокачественных углей — лигнитов при сокращении доли природного газа (в 1974 г. она все еще была велика — 57%).

[2]) Среди социалистических стран Европы Югославия, Румыния и Болгария обладают более значительными гидроэнергетическими ресурсами в расчете на 1 км² территории и на 1 жителя. Но среди них особенно выделяется Югославия:

Экономический гидроэнергетический потенциал (8, стр. 55).

Страна	Млрд. квт/ч	Тыс. квт/ч на 1 км территории
Югославия	62,4	244
Румыния	27	114
Болгария	10	90

[3]) Для покрытия части пиковой электрической нагрузки предусматривается создание крупных гидроаккумулирующих электростанций. Например, в Болгарии, в районе вновь построенной системы ГЭС »Белмекен-Сестримо« на востоке гор Рила в 1975 г. началось строительство ГАЭС »Чаира« мощностью 1440 тыс. квт (5, стр. 17).

В то время, как и Югославии и Румынии производство электроэнергии тяготеет (и на ближайшую перспективу будет тяготеть) в основном к местным базам первичных энергетических источников, в Болгарии новая география электроэнергетики формируется под воздействием широкого использования не только местных, но и импортных энергоисточников[1]).

Основные черты и особенности формирования территориальной структуры электроэнергетической промышленности социалистических стран Юго-Восточной Европы проявляются в следующем:

1. В создании новых крупных электропроизводящих центров и узлов большого районообразующего значения. Они вносят коренные изменения в существовавшую ранее географию электроэнергетики, опережая прежние электроэнергетические центры и узлы по мощности и по производству электроэнергии: например, в Румынии появился новый крупный электроэнергетический район — Олтенский, который значительно перегнал по масштабам возникшие до этого районы; его доля в электропроизводстве Румынии возросла с 3% в 1965 г. до 28% в 1974 г. Здесь на основе широкого использования местных лигнитов, а также гидроэнергии Дуная формируется главная электроэнергетическая база страны.

В Болгарии в годы первых пятилеток основным производителем электроэнергии был Западный (Софийско-Перникский)

ПРОИЗВОДСТВО И ПОТРЕБЛЕНИЕ ЭЛЕКТРОЭНЕРГИИ И СРР, НРБ И СФРЮ

Страны	Производство электроэнергии в млрд. квт/ч			Доля от производства электроэнергии всеми соц-ми странами Европы (без СССР) в %			Производство электроэнергии на душу населения в тыс. квт/ч			Экспорт электроэнергии в млрд. квт/ч	Импорт электроэнергии в млрд. квт/ч	Потребление на душу населения в тыс квт/ч
	1950	1965	1974	1950	1965	1974	1950	1965	1974	1974	1974	1974
СРР	2,1	17,2	49,3	4,6	9,2	13,7	0,1	0,9	2,3	3,8	0,3	2,2
НРБ	0,8	10,2	22,8	1,7	5,5	6,3	0,1	1,2	2,6	0,2	4,1	3,1
СФРЮ	2,4	15,5	39,5	5,4	8,3	11,0	0,1	0,8	1,9	0,6	0,6	1,9
Вместе 3 страны	5,3	42,9	111,6	11,7	23,0	31,0	0,1	0,9	2,1	4,6	5,0	2,2

[1]) Болгария, кроме того, является нетто-импортером электроэнергии (в 1974 г., например, импорт составил 4,1 млрд. квт/ч, в том числе 3,6 млрд. квт/ч из СССР), а Румыния — нетто-экспортером (в 1973 г. экспорт составил около 3,6 млрд. квт/ч, в первую очередь, в Чехословакию). Югославия же обменивается со своими соседями небольшим количеством электроэнергии. В итоге, в Болгарии в расчете на душу населения потреблялось существенно больше электроэнергии (3 тыс. квт/ч в 1974 г.), чем в Румынии и Югославии (порядка 2—2,2 тыс. квт/ч). См. таблицу.

район. В 1960 г. в нем было произведено 45% электроэнергии страны, но в 1972 г. — лишь 17%. Его опередили такие новые узлы, как Восточно-Марицкий (29%) и Варненско-Девненский (21%). В ближайшие годы Западный район уступит и новому энергетическому центру на берегу Дуная, — Козлодуйскому[1]).

В Югославии совсем новые электроэнергетические узлы возникли в Косово, а также на реках южной области Динарского Нагорья и на Дунае.

2. В рассредоточении производства электроэнергии в результате создания большего числа электроэнергетических узлов.

Так, например, за последние 15 лет их число увеличилось в Румынии с 4-х до 6-ти, в Югославии с 3-х до 8-ми, в Болгарии с 2-х до 7-ми. В Румынии и Болгарии территориальная концентрация производства электроэнергии выше, чем в Югославии. В 4-х наиболее крупных электроэнергетических узлах приходилось в 1975 г. от общенационального производства электроэнергии в Болгарии 77%, в Румынии 67%, а в Югославии 59% (см. таблицу на стр. 42).

3. В сосредоточении основного производства электроэнергии на меньшем числе, но значительно более мощных чем прежде электростанций. В качестве примера, можно рассмотреть область, где стыкуются территории Румынии, Югославии и Болгарии; здесь возникает крупнейший в Юго-Восточной Европе куст мощных электростанций. Этот район по мощности высокопроизводительных электростанций, по объему вырабатываемой электроэнергии можно будет сравнивать с таким крупным развивающимся электроэнергетическим районом в пределах социалистических стран зарубежной Европы, как Нижне-Лаузицкий в ГДР.

В состав этого района входит группа из 5-ти крупнейших в пределах этих стран действующих и строящихся тепловых и гидроэлектростанций суммарной мощностью более 9 млн. квт и запланированным производством почти 60 млрд. квт/ч. Указанная мощность сопоставима с суммарной мощностью тех нескольких сот электростанций, которыми располагали Румыния, Югославия и Болгария, вместе взятые еще 10 лет тому назад (1964 г.).

В пределах этого района конденсационные паросиловые электростанции располагаются полукольцом по течению р. Жиу (ТЭС Рогожелу, Турчени, Крапова), причем это полукольцо опирается обоими флангами на Дунай, там где построены совместная югославско-румынская гидростанция »Железные Ворота« (мощностью более 2 млн. квт) и первая болгарская атомная электростанция »Козлодуй« (проектная мощность 1.760 тыс. квт).

---

[1]) Если в 1956—1965 г. г. доля Северной Болгарии в общереспубликанском производстве электроэнергии составляла порядка 12%, то за 1966—1972 г. г. она возросла до 35%, а с пуском крупной АЭС »Козлодуй« (ее первые два реактора по 440 тыс. квт пущены в 1974 г. и 1975 г.) она еще больше возрастет.

ОСНОВНЫЕ ЭЛЕКТРОЭНЕРГЕТИЧЕСКИЕ РАЙОНЫ И ЦЕНТРЫ ПО ПРОИЗВОДСТВУ ЭЛЕКТРОЭНЕРГИИ (ДАННЫЕ ОКРУГЛЕНЫ) И ВИДАМ ИСПОЛЬЗУЕМОГО ТОПЛИВА И ЭНЕРГИИ[1])

Районы и центры по странам	Основные виды топлива и энергии[2])	Производство электроэнергии млрд. квт/ч			
		1960	1965	1972	1975[3])
Румыния всего		7,7	17,2	43,4	55,0
в т. ч.					
1. Олтенский	Л, Ги	0,1	0,6	12,1	15,0
2. Центрально-Мунтенский	М, Га, Л	2,1	4,8	6,9	9,0
3. Центрально-Трансильванский	Га	1,1	3,7	6,7	5,7
4. Дева-Петрошанский	К, Ги	1,5	2,4	6,0	7,0
5. Западно-Молдовский	М, Ги, Б	1,0	2,7	5,1	5,0
6. Нижне-Дунайский	М, Га	0,1	0,5	1,7	4,0
Вместе 6 районов и центров		5,9	14,7	38,5	45,7
Доля от страны (в %)		77	86	89	83
Югославия всего		8,9	15,5	33,2	43,0
1. Северно-Словенский	Л, Б, Ги	2,7	3,3	5,0	6,0
2. Белградский	Л	1,2	1,5	4,5	6,0
3. Джердапский	Ги	—	—	4,0	5,5
4. Косовский	Л	0,2	1,0	2,8	4,0
5. Боснийский (Тузланско-Зеницкий)	Л, Б	0,8	1,2	3,0	4,0
6. Подринский	Ги	0,4	0,8	1,7	2,5
7. Южно-Динарский	Ги	0,2	1,5	3,5	4,0
8. Сплитский	Ги	0,4	0,8	1,8	3,0
Вместо 8 районов и центров		5,9	10,1	26,3	36,0
Доля от страны (в %)		66	65	80	81
Болгария всего		4,7	10,2	22,3	25,5
1. Марицкий	Л	0,7	3,4	7,4	6,3
2. Западный	Б, Л, М	2,1	3,6	3,7	5,8
3. Варненско-Девненский	К	0,1	0,3	4,7	5,0
4. Западно-Родопский	Ги	0,1	1,3	1,7	2,2
5. Русенский	К	0,1	0,5	1,6	1,7
6. Бургасский	М	0,1	0,3	1,5	1,5
7. Козлодуйский	Я	—	—	—	2,6
Вместе 7 районов и центров		4,1	9,4	20,6	25,1
Доля от страны (в %)		87	92	92	98

[1]) Таблица составлена на основе обобщения данных статистических ежегодников СРР, НРБ и СФРЮ за 1961—1975 г. г. и других официальных публикаций.

[2]) Основные источники для производства электроэнергии на 1975 г.: Га — природный газ, М — мазут, К — каменный уголь, Б — бурый уголь, Л — лигниты, Я — ядерное топливо, Ги — гидроэнергия.

[3]) Предварительные данные.

4. Формирование территориальной структуры электроэнергетики рассматриваемой группы стран сопровождалось созданием единых национальных электроэнергетических систем, позволивших осуществлять более равномерное по стране потребление вырабатываемой электроэнергии.

Это, в свою очередь, позволило в последующем подключить национальные системы Румынии, Болгарии и Югославии к международной энергосистеме »Мир«. На современном этапе закладываются основы системы ЛЭП напряжением 400 кв, соединяющую социалистические страны Юго-Восточной Европы. В частности, проложена ЛЭП от Молдавской (Кучурганской) ТЭС через руынскую часть Добруджи и далее по северной Болгарии до Софии[1]). А от Софии в 1975 г. была построена ЛЭП в Югославию на Ниш; оттуда она продолжена на Бор и к ГЭС »Железные Ворота«. От этой ГЭС ЛЭП напряжением 400 кв следует на Крайову, Слатину и далее пересекает Румынию в меридиональном направлении на Лудуш и Мукачево (УССР). Таким образом через Мукачево осуществляются теперь главные связи энергосистем социалистических стран Юго-Восточной Европы с объединенной энергосистемой »Мир«. В перспективе в общую энергосистему будут включены и новые гидроэлектростанции, запланированные строительством на Нижнем Дунае между Румынией и Югославией у створа Груя- Радуевац, Румынией и Болгарией у створа Никопол-Турну Мэгуреле и в Руынии в районе Чернавода.

Берега Дуная все более притягивают к себе и крупные тепловые электростанции обилием технической воды и удобствами транспортного положения. У Дуная уже построены, строятся и проектируются новые мощные электростанции, в том числе и атомные[2]). Таковы конденсационные паросиловые электростанции в Обреновац и Костолац (СФРЮ), Русе (НРБ), Брэила (СРР) и др. Строительство атомных электростанций развертывается как у самого Дуная (АЭС »Козлодуй« на северо-западе Болгарии и еще более мощная АЭС, строительство которой предусматривается между Русе и Свиштовым /5, стр. 17/), так и его притоков (АЭС »Кршко« на Саве вблизи границы республик Словении и Хорватии)[3]). Появление новых мощных источников электроэнергии на берегах Дуная и его больших притоков несомненно

---

[1]) Болгария предполагает в перспективе увеличить импорт электроэнергии из СССР до 10 млрд. квт/ч в год. Для решения этой задачи рассматривается возможность создания новой мощной ЛЭП на 750 кв между СССР и НРБ (5, стр. 17).

[2]) Выдвигаются проекты строительства АЭС и у берега Черного моря (5, стр. 17).

[3]) АЭС »Кршко« планируется постройкой в 1975—1979 г. г. мощностью в 632 тыс. квт. и годовым производством 4,5 млрд. квт/ч. электроэнергии.

И в Румынии в 1976—1980 гг. намечено начать осуществление программы развития атомной энергетики.

оказывает и в перспективе будет оказывать еще большее притягательное воздействие на многие крупные объекты других отраслей промышленности.

Приведенный выше материал подтверждает те большие прогрессивные изменения, которые происходят в территориальной структуре топливно — энергетической промышленности рассмотренной группы стран.

ЛИТЕРАТУРА

1. Галамбош И. — Нефтепровод »Адриа«. »Экономическое сотрудничество стран-члеков СЭВ«. Информационный бюллетень, 1975, № 3.
2. Данаилов П. — Сотрудничество стран-членов СЭВ и развитие энергетики Н. Р. Болгарии. »Экономическое сотрудничество стран-членов СЭВ«. Информационный бюллетень, 1975, № 3.
3. Иноземцев Н. — Решение топливно-энергетической и сырьевой проблем — на плановой основе, »Экономическое сотрудничество стран-членов СЭВ«. Информационный бюллетень, 1975, № 3.
4. Мунтяну А. — Энергетический великан у »Железных Ворот«, »Экономическое сотрудничество стран-членов СЭВ«. Информационный бюллетень, 1975, № 3.
5. Николов Т. — Електроенергетиката на Н. Р. България. »География«, София, 1974, № 7.
6. Новите милиони на Бургаски окръг. »Работническо дело«, 6 сентября 1974 г.
7. Панасенков А. — Возрастающая роль атомной энергии в решении топливно-энергетических проблем, »Экономическое сотрудничество стран-членов СЭВ«. Информационный бюллетень, 1975, № 3.
8. Савенко Ю. Н., Штейнгауз Е. О. — Энергетический баланс, Москва, 1971.
9. Статистически годишник на Н. Р. България, 1974. София, 1974.
10. Статистически справочник 1975. София, 1975.
11. Статистический ежегодник стран-членов СЭВ 1974, Москва, 1974.
12. Арменков Н., Голденберг К., Севастру А. — Энергетика мира. Развитие энергетической системы в общих рамках экономического и социального прогресса Румынии. М. 1973.

REZIME

GEOGRAFSKI PROBLEMI INDUSTRIJE GORIVA I ENERGETIKE SOCIJALISTIČKIH ZEMALJA JUGOISTOČNE EVROPE

EMIL B. VALJEV

Tok industrijalizacije u socijalističkim zemljama Jugoistočne Evrope — Rumuniji, Bugarskoj i Jugoslaviji — još jednom potvrđuje veoma značajnu ulogu energetike u formiranju teritorijalne strukture industrije.

Ove zemlje su brže razvijale proizvodnju energije od ostalih socijalističkih zemalja istočne Evrope. Jugoslavija i Rumunija imaju znatne domaće izvore energije, za razliku od Bugarske, koja je orijentisana na uvoz energije (posebno nafte i gasa). Bugarska sve količine nafte, gasa, a odnedavno i električne energije uvozi iz SSSR-a. Pored Burgasa izgrađen je veliki petrohemijski kombinat kapaciteta 13 mil. t. nafte.

Rumunija i Jugoslavija grade nove centre za prerađivanje nafte i naftovode do njih (Krk—Sisak—Pančevo). Rumunija konzervira proizvodnju nafte (na oko 15 mil. t. godišnje).

Vađenje uglja je naglo napredovalo, a težište se pomjera sa mrkog uglja na lignit i njegovo pretvaranje u električnu energiju. Istovremeno je došlo i do pomjeranja ugljenih bazena u Rumuniji sa Petrošanskog na Oltenijski, u Jugoslaviji na bosanske, srbijanske i kosovske rudnike, u Bugarskoj iz Perničkog u Marički basen.

Proizvodnja električne energije takođe naglo napreduje i osim Jugoslavije, koja ima najveći udio hidroenergije, ostale zemlje baziraju se na proizvodnji termoenergije.

Na granicama ovih triju zemalja gradi se moćni elektroenergetski kompleks na bazi hidro, termo i atomske energije, a jaki dalekovodi (400 KV) već su povezali ovo područje.

Sastavio: M. Bjelovitić

GEOGRAFSKI PREGLED
Geografsko društvo BiH
sv. XVIII—XIX god. 1974—1975.
Sarajevo

NASTAVA GEOGRAFIJE U BOSNI I HERCEGOVINI U PERIODU AUSTROUGARSKE OKUPACIJE*

NATALIJA MASTILO

Uvodne napomene

Nastava geografije je svojevrsna, didaktička primjena geografske nauke. Uz to, jedna od najvažnijih! Iz te funkcije proističe potreba da ona, posredstvom didaktičkih instrumenata i uz uvažavanje didaktičkih obzira i ograničenja, prezentuje osnovne strukturne komponente nauke: naučne činjenice, kao informacije o geografskim objektima, pojavama i procesima; naučne zakonitosti koje ustanovljavaju relativno stalne odnose među geografskim fenomenima podložnim promjenama; naučne teorije kao objašnjavajući i uopštavajući elemenat nauke. Pri tome nastava treba da se, u mjeri u kojoj je to moguće s obzirom na pomenuta ograničenja, obazire na osnovne principe geografse nauke, na njenu filozofsku osnovu. Relacija nauka — nastava podrazumijeva također i određenu zavisnost didaktičkog sistema u odnosu na logički sistem geografije, između nastavnih metoda i naučne metodologije, ona determiniše mjesto naučne terminologije i toponimije u nastavnom procesu i sl.

Međutim, nastava geografije je istovremeno i društveno-istorijska kategorija, što se može reći i za nastavu svakog drugog predmeta i nastavni proces uopšte.

Organizacija nastave, njen sadržaj, pa i oblici i metode, oduvijek su bili određeni karakterom društva, njegovim idejnim koncepcijama, njegovim potrebama i, saglasno njima, ciljevima vaspitanja i obrazovanja na kojima se insistiralo u pojedinim razdobljima društvene istorije. Jer, vaspitanje i obrazovanje su jedan od životnih interesa svakoga društva, od njihovih efekata zavisi u velikoj mjeri njegova egzistencija i perspektive razvoja.

Zahvaljujući prirodi svojih sadržaja, posebno onih iz oblasti društvene geografije i geografije nacionalne teritorije, koji pružaju značajne mogućnosti vaspitnog uticanja i, posredstvom toga uticanja, afirmacije društvene ideologije i prakse, nastava geografije je, uz nastavu istorije i maternjeg jezika, uživala uvijek poseban tretman. To se može

* Ovaj rad je kraći izvod iz doktorske disertacije autora, odbranjene na Prirodno-matematičkom Fakultetu u Sarajevu, 1974. god.

reći i za nastavu geografije u školama Bosne i Hercegovine u vrijeme austrougarske okupacije. Geografski naučno-nastavni sadržaji bili su tada, na svim nivoima obrazovanja, potčinjeni potrebama ekstremnog državljanskog vaspitanja, što je nužno snižavalo naučnu vrijednost nastave geografije i umanjivalo njene ukupne didaktičke efekte.

No, bez obzira na ovu okolnost, može se konstatovati da u vrijeme austrougarske okupacije počinje razvoj modernog bosanskohercegovačkog školstva i u njegovim okvirima moderne nastave geografije. Utoliko više, što se ovo razdoblje u društveno-istorijskom razvoju Bosne i Hercegovine podudara sa periodom emancipacije geografije kao naučne discipline. Jer, upravo u drugoj polovini 19. i početkom 20. vijeka položeni su temelji naučno fundirane geografije, odnosno ona se upravo tada definitivno izdvojila kao samostalna naučna oblast u sistemu ljudskih znanja.

Nastava geografije u školama Bosne i Hercegovine u vrijeme austrougarske okupacije je na specifičan način održavala stremljenja u geografskoj nauci toga doba, posebno u njemačkoj geografskoj školi. Stoga smatramo da analiza poput ove koju nudimo može predstavljati doprinos upoznavanju metodike i metodologije geografije kod nas. Utoliko prije što su u godinama poslije drugog svjetskog rata, posebno tokom posljednje decenije, porasla interesovanja za probleme geografske nauke, njenog objekta istraživanja, njenih principa i metoda, i, saglasno tome (mada ne uvijek i konsekventno), interesovanja za pitanja nastave geografije, koja je ne samo didaktička nego i naučno-geografska kategorija.

Smatramo da poboljšanju sadržaja i formi geografskog obrazovanja, prevazilaženju nekih tradicionalnih balasta u nastavi geografije — može doprinijeti i analiza njegovih istorijskih korijena i uzroka, što je jedna od osnovnih preokupacija ovoga rada.

Opšti osvrt

Realizaciju i očuvanje svojih ekonomskih i strategijskih pozicija u Bosni i Hercegovini Austro-Ugarska Monarhija je tretirala kao jedan od osnovnih ciljeva svoje cjelokupne politike, a vlastitu prosvjetnu politiku smatrala je jednim od najznačajnijih instrumenata za postizanje i učvršćivanje tih pozicija.

Sve svoje poduhvate u Bosni i Hercegovini, pa i one na planu prosvjete i školstva, okupatorske vlasti su planirale dugoročno, računajući na svoje buduće trajno prisustvo u ovoj zemlji. I njihova nastojanja na modernizaciji bosanskohercegovačkog školstva bila su dio takvih planova.

Trebalo je stvoriti takvo školstvo koje bi svojim kvalitetom privlačilo stanovništvo svih konfesija, a ujedno vaspitavalo djecu u duhu lojalnosti i privrženosti Monarhiji i njenoj ideologiji.

Prvi korak preduzet u tom smislu bilo je unificiranje osnovnog školstva putem stvaranja n a r o d n i h o s n o v n i h š k o l a, nazivanih još i komunalnim, kao i otvaranje d r ž a v n i h s r e d n j i h š k o l a,

koje su, kao i osnovne, bile organizovane po ugledu na odgovarajuće škole u drugim pokrajinama Monarhije. Međutim, unificiranje osnovnog školstva nije provedeno u potpunosti, budući da su za sve vrijeme okupacije egzistirale islamske konfesionalne škole, a i srpske osnovne škole — ove posljednje do 1914. godine, kada su bile zabranjene. Većina franjevačkih škola prestala je s radom već prvih godina okupacije.

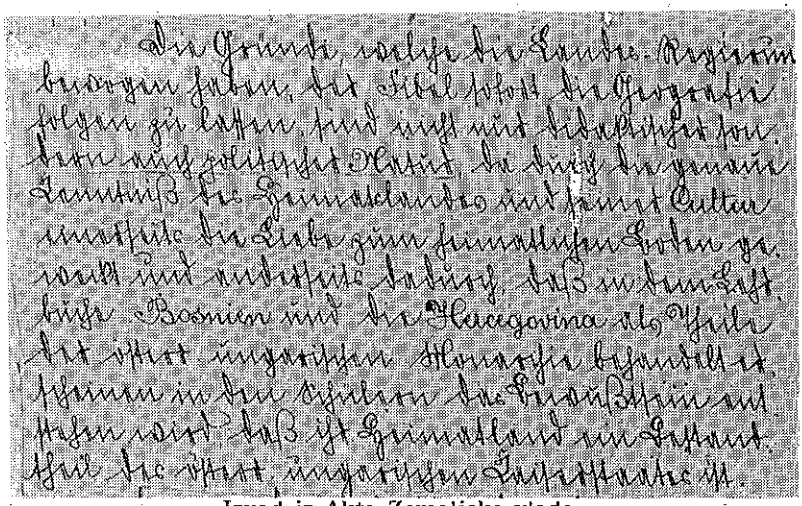
Jedno od osnovnih obilježja prosvjetne politike, školskog sistema i didaktičkih dokumenata iz toga perioda jeste njihova podređenost potrebama državljanskog vaspitanja u njegovom najekstremnijem vidu. Trebalo je, naime, posredstvom obrazovanja i vaspitanja razvijati osjećanje pripadnosti Monarhiji, građanske lojalnosti i odanosti i, u vezi s tim, eliminisati ili neutralisati sve one uticaje koji bi mogli otežati postizanje takvih ciljeva. Posebno se nastojalo na suzbijanju nacionalnih osjećanja pojedinih grupa stanovništva i njihovih oslobodilačkih težnji, koje se ispoljavaju već od samog početka okupacije.

Politika »bošnjaštva«, čiji je najistaknutiji protagonista bio B. Kalaj (Kallay, Benjamin; 1839—1903), ministar finansija koji je pri Zajedničkom ministarstvu finasija u Beču vodio poslove Bosne i Hercegovine, trebalo je da doprinese neutralizaciji nacionalnih osjećanja i opredjeljenja stanovništva i stvaranju »bosanske samosvijesti«. U oblasti prosvjete politika »bošnjaštva« se ispoljavala u uvođenju »bosanskog« jezika, »bosanske« nacije, u glorifikovanju, u nastavnim programima i udžbenicima, onih činjenica, zbivanja i tekovina kulture — koje imaju izrazito bosanska obilježja.

Zahvaljujući mogućnostima koje je pružala za ostvarivanje vaspitnih i obrazovnih zadataka na kojima se tada nastojalo, nastava geografije je uživala poseban tretman od strane prosvjetnih vlasti, i ne samo njih, o čemu svjedoči i činjenica da su udžbenici geografije za III i IV razred osnovne škole štampani među prvim. Zanimljiv je u vezi s tim akt Zajedničkog ministarstva finansija, koji sadrži pismo Zemaljske vlade BiH ministru Kalaju povodom objavljivanja pomenutih udžbenika. U njemu se, između ostalog, kaže: »Razlozi, koji su Zemaljsku vladu podstakli da odmah poslije čitanke uslijedi geografija, nisu samo didaktičke, već takođe i političke prirode. Ona se odlučila na ovo i zbog toga jer upravo u srpskohrvatskoj literaturi ne postoji geografija koja bi se u BiH mogla sa spokojstvom upotrebljavati (podvukla N. M.)[1]).

[1] U aktu se, takođe, kaže: »Kako se ovaj cilj (vaspitanje ljubavi i odanosti prema Austro-Ugarskoj Monarhiji — N. M.) u osnovnoj školi, koja je zbog pomanjkanja srednjih škola gotovo jedini faktor u obrazovanju naroda, ne može postići nijednim nastavnim predmetom na ovaj način i u ovom obimu kao nastavom geografije i istorije, to se Zemaljska vlada — slijedeći podstrek Vaše Ekselencije — odlučila da odmah poslije čitanke uslijedi udžbenik iz geografije« (Akt Zemaljske vlade br. 3834/1884; Arhiv Bosne i Hercegovine). Zanimljivo je da se u Aktu preporučuje da se »iz političkog obzira« treba odreći uobičajenog didaktičkog redosljeda po kom bi trebalo prikazati najprije BiH, a zatim Monarhiju, »jer nije uputno da se najprije opiše BiH kao samostalno područje...«. Ova su-

U nastavnim programima geografije hipertrofirano je gradivo o Bosni i Hercegovini i o Austro-Ugarskoj Monarhiji, a i gradivo o drugim oblastima Evrope i svijeta obrađivano je uvijek i sa stanovišta (ili samo sa stanovišta) veza i odnosa pojedinih zemalja sa Monarhijom, što je nužno snižavalo obrazovni nivo nastave.

Izvod iz Akta Zemaljske vlade

Inače, zadaci geografije kao nastavnog predmeta definisani su obično na način poput ovoga: »... na temelju poznavanja domovine razvija se u djeci ljubav domovine i naroda i najposlije odanost i vjernost naspram vladara, koji je domovini glava i koji se stara o redu, dobru i napretku naroda i domovine. Otud opet ima da izvire svijest o poštovanju i pokornosti, koju svi žitelji duguju zakonima i vlasti u zemlji«.[2]

Treba napomenuti da su vlasti pomno pratile odvijanje nastave maternjeg jezika, istorije i geografije u srpskim osnovnim školama, zabranjujući često da se udžbenici za pomenute predmete nabavljaju iz Srbije. Zemaljska vlada je, kaže V. Bogićević, redovno stavljala oštre prigovore u pogledu nastave istorije i zemljopisa u ovim školama.[3]

---

gestija, međutim, nije bila uvažena, vjerovatno zbog toga što su udžbenici već bili u štampi, a možda i zahvaljujući autoritetu pisca Ljuboja Dlustuša, tada načelnika Školske uprave Zemaljske vlade.
Tim povodom general J. Apel je izjavio: »Ogromna je važnost odvajanja Bosne i Hercegovine od hrvatskih i srpskih uticaja u političkom i kulturnom pogledu, a naročito ako to odvajanje bude sprovedeno ne samo odstranjivanjem simpatija i stvaranjem specifične bosanskohercegovačke svijesti, nego ako ono dobije sankciju putem udžbenika...« (Zajedničko ministarstvo finansija; G. Z. 968/34 1884; Arhiv BiH).

[2] Organizacija narodnih škola u Bosni i Hercegovini, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1909., str. 55.

[3] Vojislav Bogičević: Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini u doba turske i austrougarske uprave (1463—1918), Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1965., str. 208.
U srpskim osnovnim školama radilo se najčešće po programima i udžbenicima koji su bili propisani od strane okupatorskih vlasti, što potvrđuje

Bez obzira na motive kojima su se rukovodile okupatorske vlasti u njihovim nastojanjima oko organizovanja školstva u Bosni i Hercegovini, treba konstatovati da upravo u to vrijeme počinje razvoj modrenog školstva u ovim krajevima, koje će se krajem 19. i, naročito, početkom 20. vijeka približiti u izvjesnoj mjeri tadašnjem evropskom nivou. Međutim, s obzirom na činjenicu da najveći broj djece dorasle za osnovnu školu nije bio obuhvaćen školovanjem, čak ni nakon uvođenja obaveznog osnovnog školovanja 1911. godine, i da je broj učenika srednjih škola bio relativno malen, ukupni efekti modernizacije ovdašnjeg školstva bili su ograničeni.

U ovom razdoblju u Bosni i Hercegovini bili su zastupljeni gotovo svi tipovi škola koje su tada postojale u Austriji i drugim pokrajinama Monarhije, a nastavni planovi i programi bili su, u principu, isti, sa izuzetkom tzv. nacionalnih predmeta (maternji jezik, istorija, geografija), čiji su programski sadržaji i osnovne intencije bili usaglašeni sa specifičnostima društvenih prilika u Bosni i Hercegovini.

Nastava geografije bila je zastupljena u gotovo svim vrstama škola, najčešće zajedno sa istorijom (»zemljopis i povijest«), mada ponekad i kao samostalan nastavni predmet, naročito poslije niza školskih reformi izvršenih početkom 20. vijeka.

Status geografije kao nastavnog predmeta u narodnim osnovnim školama i u gimnazijama analiziraćemo na osnovi dvaju programskih dokumenata — jednog iz prvih godina okupacije i drugog s početka dvadesetog vijeka, budući da njihovo poređenje pruža mogućnost da se utvrde određene promjene, često i progres, kako u pogledu shvatanja geografije kao naučne discipline tako i u metodskom pogledu. Za ostale tipove škola analiziraćemo samo po jedan karakterističan programski dokument.

Pregled po vrstama škola

A. Osnovne škole

Godine 1880. propisan je Nastavni plan za gradske osnovne škole sa dodatkom nazvanim Učevna osnova za gradske dječačke škole i djevojačku osnovnu školu u Sarajevu. Pomenuti Nastavni plan predviđao je sljedeće predmete u osnovnoj školi:[4]

---

i izvještaj Sofije Putić, učiteljice iz Mostara (1887. g.) u kom ona tvrdi da je u IV razredu obrađen »sav matematički zemljopis propisan od visoke vlade« i to »... po zemljopisu propisanom od visoke vlade« (Arhiv Hercegovine).

Da je bilo i razlika u odnosu na prilike u državnim osonovnim školama pokazuju sljedeći primjeri. U Pravilniku srpsko-pravoslavnijeh osnovnih škola u Mostaru i Žitomisliću iz 1895. među nastavnim predmetima pojavljuje se »zemljopis sa osobitijem obzirom na Bosnu i Hercegovinu i ostale srpske zemlje i Austro-Ugarsku monarhiju« (Arhiv Hercegovine). U jednom izvještaju iz 1888. godine tvrdi se da se u školi radi prema programu za srpske škole u Mađarskoj, s tim što se zemljopis predaje »u I, II i III razredu po predavanjima učiteljevim, a u IV razredu po knjizi Zemljopis opšti i otačastveni od Vukičevića« (Arhiv Hercegovine).

[4]) Službeni dodatak Školskog vjesnika za 1879/1894., Sarajevo, 1894., str. 18.

Nastavni predmeti	Razred I	II	III	IV	
Vjeronauka	2	2	2	2	
Jezikoslovlje	12	8	8	8	
Računstvo	4	4	4	4	
Krasopis	—	4	2	2	
Zemljopis i povijest	—	—	2	2	podv. N. M.
Geometrijsko obilkovanje i crtanje	—	2	2	2	
Pjevanje	2/2	2/2	2/2	2/2	
Gimnastika	2/2	2/2	2/2	2/2	
Gospodarstvo i kućanstvo — prirodne nauke i praktične vježbe u školskom vrtu					
Njemački jezik	—	—	2	2	

U priloženoj Učevnoj osnovi ističe se da je cilj zemljopisa i povijesti »poznavanje domovine i Austro-ugarske monarhije« i »pregledno znanje Evrope i cijele zemlje«. Programom je u III razredu predviđena obrada »fizikalne i političke geografije BiH«, a u IV razredu — »ponavljanje i djelimično rašinivanje geografije BiH«, zatim obrada Austro-Ugarske Monarhije (»s pogledom na njeno fizičko i duševno stanje...«), Evrope i elementarnih pojmova matematičke geografije (»odnošaj zemlje prema drugim nebeskim tijelima«). Neki elementarni geografski pojmovi trebalo je da budu objašnjeni ranije, u okvirima tzv. početne stvarne nastave u I razredu (»kod zorne obuke valja utuviti najglavnije geografske pojmove«) i u II razredu, u okviru tzv. domoslovlja, »koje valja otpočeti školom i njezinim okolišem«.[5] Ovakvu koncepciju geografskog obrazovanja na nivou osnovne škole nalazimo i u nekim drugim evropskim zemljama toga doba.

Godine 1885. štampani su, u izdanju Zemaljske štamparije u Sarajevu, udžbenici za III i IV razred osnovne škole, prvi udžbenici geografije objavljeni u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske okupacije. Oba su uvedena u upotrebu Naredbom Zemaljske vlade za BiH br. 24.961 od 2. X 1885. godine, a upotrebljavani su u nastavnoj praksi sve do početka 20. vijeka.[6]

[5] Ibidem.

[6] »Zemljopis za III razred osnovnih škola u Bosni i Hercegovini« ima ukupno 32 stranice, a sadrži poglavlja: »I Bosna i Hercegovina« (str. 3—22), »II Austro-ugarska monarhija« (str. 23—27) i »III Naša zemlja, sunce i mjesec«. Na kraju pojedinih poglavlja daju se pitanja i zadaci za ponavljanje. Ilustrativnih priloga nema.
»Zemljopis za IV razred osnovnih škola u Bosni i Hercegovini« ima ukupno 54 stranice, a gradivo je raspoređeno po poglavljima: »I strane svijeta i obzor, nebeska tjelesa, mjesec i njegove mijene, pomračenje sunca i mjeseca, zemlja, pojasi zemaljske površine, godina i godišnja doba, voda, kopno, kako je podijeljena zemaljska površina, vrste ljudi« (3—13); »II Bosna i Hercegovina i Austro-ugarska monarhija« (14—31); »III Evropa uopće« (32—39) i »IV Azija, Afrika, Australija« (40—53). Na kraju pojedinih poglavlja daju se i u ovom udžbeniku pitanja i zadaci, kao, npr.: »Nacrtajte pravac rijeka koje teku kroz naše mjesto ili okolinom njegovom«; »Nacrtajte na ploči okretanje mjeseca i njegove

Udžbenici su, kao i nastavni program za osnovnu školu, rađeni po principu koncentričnog rasporeda nastavnog gradiva — u obama se, naime, obrađuje građa o Bosni i Hercegovini, Austro-Ugarskoj Monarhiji i neki elementarni opšti geografski pojmovi. Mada u osnovi rađeni u nomenklaturno-statističkom maniru, navedeni udžbenici su unekoliko kvalitetniji od ranijih, štampanih, svakako u malom broju, u vrijeme turske vladavine u našim krajevima. U njima se, npr., pored definicija opštih geografskih pojmova daju i elementarna objašnjenja, a takođe pitanja i zadaci za ponavljanje koji podstiču na razmišljanje i samoradinost.

Zemljopis

za IV. razred osnovnih škola

u

Bosni i Hercegovini.

Sarajevo.

1885.

Nakladom zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu.

Štampa Spindlera i Löwensteina.

Početkom dvadesetog vijeka u školstvu Monarhije izvršene su nekolike značajne promjene i propisani novi, savremeniji nastavni planovi i programi, među njima nastavni plan i program za narodne

četiri mijene«; »Pokaži na globu i zemljovidu ostrvo Fero«; »Pokaži na teluriju kako u nas postaju četiri godišnja doba« (str. 3—10). Drugo izdanje ovoga udžbenika (1886. god.) sadrži nekoliko slika i kartu Austro-Ugarske Monarhije.

osnovne škole u Bosni i Hercegovini, koji je ostao na snazi sve do kraja okupacije. On je objavljen 1909. godine u Organizaciji narodnih škola u Bosni i Hercegovini ,gdje su data i opširna metodska uputstva za nastavu pojedinih predmeta, uputstva za pripremanje nastavnika, organizacione upute i dr. »Organizacija«, bez sumnje, predstavlja najkompletniji didaktički dokument donesen u Bosni i Hercegovini u ovom periodu.

proso, heljda). Osim toga seljaci još sade krtolu, repu, bob, grah, grašak i sočivicu.

Oko našeg rodnog mjesta koje bliže koje dalje ima drugih mjesta; to su bilo sela, bilo varoši.

Pojedina su mjesta spojena putevima, cestama i željeznicama. Razlikujemo poljske puteve, jahaće puteve, kotarske i zemaljske ceste.

Ceste su naročito gragjene, pak su zato puno bolje od drugih puteva.

Po različitim mjestima ljudi različite poslove rade. Po selima najviše obragjuju polja i hrane stoku, po varošima rade svake ruke zanate; a po nekojim mjestima ima i tvornica. Po tvornicama rade se poslovi strojevima (mašinama). Po nekim se gorama kopaju rude, i tako iz zemlje vadi raznoliko mineralno blago.

Pitanja i zadaci. *1. Kako se zove mjesto, u kome je naša škola? — 2. Je li to mjesto varoš, trgovište ili selo? — 3. Ima li u tom mjestu tržište, mejdan za sajmove, čaršija? — 4. Na kojoj je strani spram naše škole to mjesto, gdje se pazari? — 5. Da li tamo bude sedmičnih i godišnjih sajmova, pa ako ih ima, kada su? — 6. Ima li blizu našeg mjesta koja tvrgjava? — 7. Što se ponajviše sije i sadi na poljima u našoj okolini? — 8. Koja su mjesta oko našeg rodnog mjesta? Koje nam je najbliže? Na kojoj je strani koje mjesto? Načini kolutić na tabli, koji će biti naše mjesto, pa onda ostala mjesta oko njega zabilježi točkama u onom pravcu, u kom leže spram našeg mjesta. — 9. Kuda su puteri i ceste u našem mjestu i u njegovoj okolini, kojim pravcem idu i kamo vode? Naznači njihov pravac na tabli.*

3. Opština.

Svako mjesto ima svoje ime. Jedno veće ili više manjih mjesta čine opštinu (džemat). Pojedinim su opštinama i selima na čelu opštinski načelnici ili mještanski glavari, koji se staraju o tom, da se održi mir i red. Oni sa svojim zvaničnicima i službenicima čine opštinsko poglavarstvo. Odredbama poglavarstva mora se pokoravati svaki pošten čovjek. Tako je to zapovjedilo Njegovo Veličanstvo naš car i kralj. Zato se kazni svaki, koji ne sluša poglavarstvo.

Opštinsko poglavarstvo upravlja opštinskim imetkom, održava opštinske ceste i mostove, gradi i

Iz udžbenika za III razred osnovne škole

Nastavni plan narodnih osnovnih škola, prema maksimalnom broju časova, bio je sljedeći:[7])

[7]) Prema minimalnom broju časova, geografija je bila zastupljena sa po dva časa u III i IV razredu.
Inače, nastavni program zemljopisa dat je na str. 6/7., a metodska uputstva na str. 53/56.

Nastavni predmeti	Godište I	II	III	IV	
Vjeronauka	2	2	2	2	
Jezikoslovlje (zorna nastava)	12	9	6	6	
Račun	4	4	4	4	
Zemljopis i povijest	—	—	3	3	(podv.N.M.)
Prirodne nauke	—	—	3	3	
Krasnopis	—	4	2	2	
Geometrijsko oblikovanje i crtanje	—	1	2	2	
Gospodarstvo	—	—	1	1	
Pjevanje	2/2	2/2	2/2	2/2	
Gimnastika	2/2	2/2	2/2	2/2	

Prema programu (prilog 1.), cilj nastave zemljopisa i povijesti je »poznavanje domovine i Austro-ugarske monarhije«, »pregledno najglavnije o Evropi i ostalim dijelovima svijeta« te »najglavnije o zemlji i ostalim nebeskim tijelima«, što se, u osnovi, zahtijeva i ranije spomenutim nastavnim programom.[8])

Međutim, način na koji su ti ciljevi, a i programski sadržaji, komentarisani — dozvoljava nam tvrdnju da se u ovom slučaju radi o mnogo kvalitetnijem didaktičkom dokumentu, u kom su našla odraza i modernija shvatanja geografije kao nauke i neke tada progresivne pedagoške koncepcije.

Sa stanovišta geografske nauke posebno je značajno insistiranje na uzročnoj povezanosti pojava u prirodi i u ljudskom društvu, o čemu svjedoči, između ostalog, i zahtjev istaknut u metodskim uputstvima datim uz program: »... Osobitu pažnju treba obratiti na oblik tla, kako je predočen na zemljovidu. Treba djecu obiknuti, da na visinu i oblik zemljišta veoma paze, jer to utiče na podneblje i produktivnost pojedinih krajeva, pak po tome na život i kulturne prilike naroda, koji ondje žive...«.[9])

U pogledu metodskog postupka zahtijeva se živa, zanimljiva i pobudljiva nastava te metoda heurističkog razvijanja, »gdje se djeca zgodnim pitanjima o onome što im je poznato načinom razgovora navode, da upoznaju ono što im je nepoznato...«.[10])

---

[8]) Ovaj put su ciljevi zemljopisa i povijesti opširnije analizirani, posebno vaspitni ciljevi, koji nalažu da učenicima »budu predočene najglavnije društvene uredbe, neki najglavniji momenti iz prošlosti domovine... i iz svjetske povijesti u slikama i pričama. Na temelju toga pobuđivanje otadžbeničkih i drugih etičkih čuvstava, kao i ljubavi i odanosti naspram vladara...« (Organizacija narodnih škola u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1909., str. 53.)

[9]) Ibidem, str. 54.

[10]) Posebna pažnja posvećuje se radu s kartom i postupnom kartografskom obrazovanju učenika te školskim ekskurzijama (»Školske ekskurzije najbolja su prilika da djeca upoznaju osnovne pojmove za kasniju nastavu u matematskom zemljopisu« — ibid.)

U »Organizaciji« se ne predviđa posebna upotreba udžbenika za zemljopis i povijest, nego se zahtijeva upotreba odgovarajućih članaka u čitankama, što je u skladu sa tendencijama u evropskoj pedagogiji toga doba, koja se izjašnjavala protiv upotrebe udžbenika (sa izuzetkom čitanaka) u radu sa učenicima mlađeg školskog uzrasta.

U Bosni i Hercegovini toga doba postojale su i produžne narodne škole, koje su, inače, bile brojne u svim pokrajinama Monarhije. Bile su to škole namijenjene učenicima koji neće nastaviti školovanje u nekoj od srednjih škola, a željeli su da steknu šire obrazovanje, posebno praktična znanja potrebna u svakodnevnom životu i radu. Gornjem stupnju tih škola, koji su činili peti i šesti razred, bila je, dakle, svrha da »zgodno proširi osnovnu nastavu prema budućim praktičnim potrebama i pri tome što više prema lokalnim prilikama«.[11])

U produžnim narodnim osnovnim školama bili su zastupljeni isti nastavni predmeti kao i u četvorogodišnjim osnovnim školama, samo što zemljopis i povijest nisu činili jedinstvenu didaktičku oblast, nego su u nastavnom planu bili iskazani kao posebni predmeti.

Uz neke već isticane zadatke nastave zemljopisa (»... najvažnije iz fizikalne i matematske geografije«, »potanje poznavanje BiH i A-U monarhije«, »pregledno znanje o Evropi i ostalim dijelovima svijeta«) u ovom slučaju naglašavaju se praktični aspekti nastave geografije — pomenute zemlje trebalo je obraditi i »s obzirom na najvažnije produkte i prometna sredstva za poljoprivredu, obrt i trgovinu«,[12]) što je bilo u skladu sa svrhom ovih škola, namijenjenih obrazovanju staleža sitnih proizvođača.

B. Srednje škole

Bosanskohrecegovačko srednje školstvo bilo je u vrijeme austro-ugarske okupacije predstavljeno gotovo svim tipovima škola koje su postojale u drugim pokrajinama Monarhije, uz neke tipove svojstvene sam oovoj sredini (npr., islamske konfesionalne škole, ruždije i dr.). Broj srednjih škola bio je znatan, pogotovo u poređenju s periodom turske vladavine, ali kako je broj učenika u njima bio relativno malen, njihov ukupni doprinos u podizanju nivoa prosvjećenosti stanovništva nije bio na zadovoljavajućoj visini.

Ovom prilikom opširnije ćemo razmotriti stanje nastave geografije u nekim srednjim školama u Bosni i Hercegovini, a za ostale daćemo samo neophodne kratke informacije.

---

[11]) Proširena nastava u narodnim školama, Školski vjesnik, Sarajevo, 1908., str. 83—88.

[12]) Ibidem.

Gimnazije

Trećeg novembra 1879. godine počela je s radom Državna velika gimnazija u Sarajevu, koja je do 1883. godine imala karakter realne gimnazije, da bi te godine postala klasična (kumanistička). Od 1922. godine, kada je u Sarajevu osnovana i druga gimnazija, promijenila je naziv u Prva velika gimnazija u Sarajevu.

Nakon nekolikih promjena nastavnog plana i programa ove školske institucije, donesen je 1894. godine programski dokument koji obuhvata svih osam razreda i po kom su zemljopis i povijest zastupljeni, kao jedinstvena nastavna oblast, u svim razredima.[13])

Prema navedenom dokumentu, Državna velika gimnazija u Sarajevu imala je sljedeći nastavni plan:

Nastavni predmet	Razred								
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	
Vjeronauka	2	2	2	2	2	2	2	2	
Bosanski jezik	4	4	3	3	3	3	3	3	
Latinski jezik	8	8	6	6	6	6	5	5	
Grčka — staroarapski jezik	—	—	5	4	5	5	4	5	
Njemački jezik	3	3	3	3	2	2	2	2	
Zemljopis i povijest	3	4	3	4	3	3	3	3	(podv. N. M.)
Matematika	3	3	3	3	4	3	3	3	
Prirodne nauke	2	2	2	3	2	2	3	3	
Filozofska propedevitka	—	—	—	—	—	—	2	2	
Prostoručno crtanje	2	2	2	2	—	—	—	—	
Krasnopis	1	1	—	—	—	—	—	—	
Gimnastika	2	2	2	2	2	2	2	2	

Ciljevi nastavne oblasti zemljopis i povijest posebno su definisani za »donji«, a posebno za »gornji« stupanj gimnazije.

Zadatak nastave geografije na donjem stupnju bio je da se učenicima daju »temeljni nazori i znanja o obliku i veličini zemlje i o prividnom gibanju sunca za tumačenje promjena rasvjete i topline« te »pregledno poznavanje površja zemlje po prirodnim svojstvima njezinim, po stanovništvu i državama, s osobitim obzirom na Austro-ugarsku monarhiju i BiH«.[14])

Iz načina kako su formulisani zadaci ove nastavne oblasti na gornjem stupnju i iz programskih sadržaja (prilog 2.) evidentna je

[13]) Naučna osnova velike gimnazije u Sarajevu, Službeni dodatak Školskog vjesnika za 1879—1894., str. 239—252., Sarajevo, 1894.

[14]) Ibidem.

podređenost geografskih naučno-nastavnih sadržaja istoriji. Na gornjem stupnju zahtijevalo se, naime, »poznavanje pragmatičkog saveza glavnih događaja i kako su ti događaji zavisili od prirodnih prilika, spojeno sa sistematičkim prikazanjem najznamenitijih momenata kulturne istorije, osobito istorijskog razvitka Gnka i Rimljana i A-U i BiH«.[15])

Ovakav tretman geografije, njeno svođenje na ulogu propedeutike neophodne za razumijevanje istorijskih procesa i događaja, bilo je u skladu kako sa koncepcijama klasičnih gimnazija u Evropi toga vremena, tako i sa nekim tendencijama u geografskoj nauci, u kojoj su ideje K. Ritera i F. Racela imale značajan broj pristalica.

Istaknuto mjesto koje je, u okvirima ovoga programa, dato istoriji i geografiji Austro-Ugarske Monarhije i Bosne i Hercegovine, bilo je na liniji građanskog i državljanskog vaspitanja, koje je, kako je već isticano, bilo u prvom planu svih nastojanja školskog obrazovanja i vaspitanja u to doba.

---

[15]) Podređenost geografije istoriji u ginmazijama krajem prošlog vijeka vidljiva je i iz strukture ispita zrelosti u Velikoj gimnaziji u Sarajevu. Ispitanik (»eksaminand«) trebalo je tom prilikom da poznaje »glavne istoričke epohe, kako su slijedile jedna za drugom i dotične geografske prilike« i podrobnije znanje rimske i grčke istorije. Što se geografije tiče, »kandidati moraju također zasvjedočiti da tačnije poznaju zemljopis AU i BiH« (Školski vjesnik, Sarajevo, 1887., str. 94/95.).

Sličan status imala je geografija i u drugim našim krajevima u to doba. Sudeći prema nastavnom planu i programu za gimnazije u Kraljevini Srbiji iz 1886. godine, geografija je bila tijesno povezana sa istorijom kao nastavnim predmetom.

U petom razredu, npr., obrađivana je »istorija staroga veka do pada Kartagine i Korinta imajući u vidu i dotični zemljopis«, a u VII razredu »istorija 17, 18 i 19 veka s obzirom na unutrašnji razvitak Evrope i na zemljopis«.

Ovakva sprega isticana je kao nužnost s obzirom na humanističku orijentaciju gimnazija u kojima »preteže idealni pravac, istorijsko-filološki predmeti, ali su u dovoljnoj meri zastupljene i nauke matematičke i prirodne«. Interesantno je napomenuti da se u ovom planu i programu za geografiju država upotrebljava naziv »posebni zemljopis« (Prosvetni glasnik, Beograd, 1893., str. 6—11).

Osim u navedenoj kombinaciji, geografija je, istina rjeđe, predavana i zajedno sa »prirodnim naukama« (»prirodopisom«). U raspisu ministra prosvjete A. Đorđevića povodom donošenja novog nastavnog plana i programa za gimnaziju 1898. godine ističe se da »pri raspoređivanju predmeta na nastavnike paziće se da budu u rukama jednoga nastavnika zemljopis i istorija ili zemljopis i jestastvenica« (Prosvetni glasnik, Beograd, 1898., str. 519.). Inače, prema ovom nastavnom planu geografija je bila pomjerena samo u niže razrede gimnazije, što je bilo slučaj i u nekim drugim evropskim zemljama toga doba, npr., u Njemačkoj.

Poređenost geografije istoriji vidljiva je i u udžbenicima upotrebljavanim tada u Hrvatskoj. U udžbeniku Ig. Katkića Obris zemljopisa i povestnice za niže gimnazije (Beč, 1851—1854), koji je A. Vuković uvrstio u spisak geografske literature upotrebljavane u Hrvatskoj u 19. vijeku, opširno je obrađena istorija pojedinih oblasti i zemalja, dok su geografske informacije o njima veoma kratke, najčešće na 1—3 stranice (Adolf Vuković: Zemljopisna obuka u nižim i višim pučkim školama, Zagreb, 1901., str. 39/48.).

Uz program je dat i spisak udžbenika geografije koji se mogu upotrebljavati u gimnaziji.[16])

U okvirima školskih reformi, provedenih u Monarhiji početkom dvadesetog vijeka, posebno značajne promjene pretrpjela je koncepcija gimnazije, a »povod se i pravac tome nalazio uopće u razvoju nauke i didaktike u posljednjih deset godina...«, kaže se u komentaru nastavnog programa za gimnazije u Bosni i Hercegovini iz 1910. godine.[17])

Novi nastavni plan i program, u kome se umjesto predmeta »prirodne nauke« pojavljuju prirodopis, fizika i hemija, a geografija se odvaja od istorije, i u kom je, istina neznatno, smanjen broj časova nekih klasičnih jezika, ukazuje na poboljšanje statusa tzv. realnih predmeta. Realistička koncepcija srednjeg obrazovanja, koja je dobila na vrijednosti i u drugim zemljama toga doba, bila je normalna posljedica potrebe da u vrijeme brzog razvoja privrede, posebno industrije i prometa, škola daje više praktičnih znanja, koja će doprinijeti intenzivnijem razvoju nacionalnih ekonomika i nacionalnom prosperitetu uopšte.

Godine 1910. za klasične gimnazije u Bosni i Hercegovini bio je propisan sljedeći nastavni plan:

Nastavni predmeti	Razred I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	
Vjeronauka	2	2	2	2	2	2	2	2	
Srpskohrvatski jezik	4	4	3	3	3	3	3	3	
Latinski jezik	7	7	6	6	6	6	5	5	
Grčki, arapski	—	—	5	4	5	5	4	5	
Njemački, mađarski	4	4	3	3	3	3	3	3	
Povijest	—	2	2	2	3	3	3	4	
Zemljopis	2	2	2	2	1	1	1	—	(podv. N. M.)
Matematika	3	3	3	3	3	3	3	2	
Prirodopis	2	2	—	—	3	2,3	—	—	
Fizika i hemija	—	—	2	3	—	—	4	3,4	
Filozofska propedevtika	—	—	—	—	—	—	2	2	
Prostoručno crtanje	2	2	2	2	—	—	—	—	
Gimnastika	2	2	2	2	2	2	2	2	
Krasnopis	1	—	—	—	—	—	—	—	

U ovom nastavnom planu geografija je poboljšala svoju poziciju utoliko što je dobila status zasebnog nastavnog predmeta, ali je broj časova i dalje ostao nezadovoljavajući, posebno u višim razredima. Međutim, na osnovi programskih sadržaja koji su u ovom slučaju bili predviđeni, kao i na osnovi njihovog tretmana u »Pripomenama« da-

[16]) To su sljedeći udžbenici: Umlauft-Manojlović: Zemljopis I; Umlauft-Manojlović: Zemljopis II; Hoić: Zemljopis za građanske škole; Steklasa: Zemljopis i statistika Austro-ugarske monarhije; Kozen: Schulatlas.

[17]) Naredba Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu br. 169.971 od 12. X 1910., Školski glasnik, Sarajevo, 1910., str. 110.

tim uz program, može se zaključiti da je shvatanje geografske nauke i nastave geografije kao njene didaktičke forme, bilo na višem nivou, u skladu sa progresom koji je geografska naučna misao bila zabilježila krajem 19. i početkom 20. vijeka.

U nastavnom programu geografije zahtijevalo se »bolje isticanje uzročnih veza među zemljopisnim pojavama«, a kod obrade Austro-Ugarske Monarhije sa Bosnom i Hercegovinom — uočavanje »njenih prirodnih gospodarstvenih područja i faktora njihovog razvitka«.[18])

U programu za niže razrede nema nekih značajnijih izmjena u odnosu na ranije spomenuti, osim što su formulacije preciznije a terminologija savremenija. Inače, geografski naučno-nastavni sadržaji razvrstavaju se po disciplinama geografske nauke, a osnove opšte geografije ne daju se u vidu povezanog, sistematskog kursa, nego u prva tri razreda, uz istovremenu obradu, posebno u II i III razredu, regionalnogeografskih sadržaja. Gradivo o evropskim zemljama upadljivo je hipertrofirano u odnosu na informacije o ostalim kontinentima — ono je obrađivano (uz neke druge sadržaje) u II, III, V i VI razredu. Program VIII razreda pobuđuje pažnju kao specifična kombinacija istorije, geografije i »građanske nauke« o Austro-Ugarskoj Monarhiji i Bosni i Hercegovini.

Zanimljive su primjedbe koje se daju u vezi sa obradom pojedinih tipova geografskih tema, osobito onih iz matematičke geografije (»astronomijski zemljopis«) i, uslovno rečeno, regionalne geografije (»politički zemljopis«).

Matematičkogeografski sadržaj bili su veoma malo zastupljeni u programu geografije, a znatno više u okvirima fizike, gdje su obrađivani kao nastavna tema »pojave na nebu« (orijentacija prema zvijezdama stajačicama, Mjesečeve faze, kretanje Sunca itd.). U nastavi geografije trebalo je obraditi samo »činjenice što ih đak sam može promatrati (naročito ispon sunca), a treba ih poznavati da se shvati određivanje mjesta, geografski položaj i klima, koja je o njem zavisna. . .«.[19])

U političkoj geografiji trebalo je ustupiti više mjesta »gospodarstvenom zemljopisu«, posebno na gornjem stupnju, kada učenik posjeduje »potrebnu duševnu zrelost da može dublje shvatiti političke prilike i steći pogled u sveze što postoje između prirodnih prilika koje zemlje i kulturnog razvoja njenih stanovnika«.[20])

Razbijanje sistematskog kursa opšte geografije na nekoliko razreda i obrada opštih geografskih pojmova u nekoliko navrata odraz je nastojanja njemačkih geografa (koji su se u najvećem broju slučajeva bavili i metodskom problematikom geografije), posebno A. Hetnera, da se opšti geografski pojmovi obrađuju na primjerima onih landšafta gdje su odgovarajuće pojave najtipičnije izražene. Sistematski kurs opšte geografije tretiran je kao »terminologijski uvod, koji đa-

[18]) Ibidem.
[19]) Ibidem.
[20]) Ibidem.

cima samo tereti pamćenje«,[21]) a umjesto njega sugeriše se da se »zemljopisni osnovni pojmovi tumače iznajprije prema najbližoj okolini, kasnije pak u neprestanoj svezi s nastavnim gradivom«, kako je rečeno u »Pripomenama« uz program.[22])

I dok na nižem stupnju treba da preovlada »horografijski momenat«, u višim razredima treba više isticati uzročne veze između geografskih pojava, opisivanje treba kombinovati sa »tumačenjem«, »a shvaćanje postojanja biće ishodištem za razumijevanje onoga što postoji«.[23])

Metodska uputstva ukazuju na potrebu povezivanja nastave geografije s nastavom drugih predmeta, što se u ovom slučaju naziva »koncentracijom«. Posebno se insistira na povezivanju geografije s prirodnim naukama, jer samo tako učenici mogu doći »do razumijevanja oblika u koji se spajaju zemlja, zrak i voda izgrađujući današnju površinu zemlje, kao i do međusobnih sveza tih dijelova cjelokupne zemlje«.[24])

U gimnaziji se nastojalo i na praktičnim aspektima geografskog obrazovanja, posebno na potrebi da se učenici osposobe da se koriste raznim vrstama karata, »da mogu austrijske specijalne karte brzo i sigurno čitati i prilike terena sigurno prosuđivati«.[25])

U vrijeme austrougarske okupacije otvoreno je ukupno pet punih, odnosno osmorazrednih gimnazija. Neke od njih bile su klasične, druge, pak, realne, ali sa stanovišta nastave geografije među njima nije bilo nekih značajnijih razlika. Istina, broj časova geografije u realnim gimnazijama bio je nešto veći — prema spomenutom dokumentu iz 1910. godine ukupno 13, prema 11 u klasičnim gimnazijama, dok su program i »pripomene« date uz njega identični.

Više djevojačke škole

Ova vrsta škola trebalo je da svršenim učenicama osnovne škole pruži priliku da »steknu opću društvenu naobrazbu prema zahtjevima novog vremena; da steknu sposobnost za samostalnu privredu i da postanu valjane domaćice«.[26]) One su u Bosni i Hercegovini bile rela-

---

[21]) Ibidem.

[22]) Ibidem.

[23]) Ibidem.

[24]) U okvirima prirodopisa davana su neka znanja iz »mineralogije i temelja geologije«. U »Pripomenama« se ističe da ovaj program treba obrađivati i sa stanovišta nastave zemljopisa u VIII razredu, odnosno da treba neprestano ukazivati na geološke odnose na teritoriji Austro-Ugarske i BiH, dok istovremeno primjeri ovih dviju zemalja treba da posluže za potrebe generalizacije (Ibid., str. 167/168).

[25]) Kao pod 20.

[26]) Naredba Zemaljske vlade za BiH br. 179.477 od 25. X 1908. o reorganizaciji državnih viših djevojačkih škola u BiH; Glasnik zakona i naredba za 1909. godinu, Nastavni plan i program zemljopisa dati su na str. 463/464. Državne više djevojačke škole su, inače, često reorganizovane i u pogledu svoje namjene i u organizacionom pogledu.

tivno brojne. Privatne više djevojačke škole radile su, uglavnom, prema planovima i programima za odgovarajuće državne škole, koje se, nakon reforme iz 1908/1909. godine, nazivaju narodnim višim djevojačkim školama.

Prema nastavnom planu iz 1908. godine u državnim višim djevojačkim školama predavani su sljedeći nastavni predmeti:

Nastavni predmet	Razred							
	I	II	III		IV		V	VI
			opći	stručni	opći	stručni		
Vjeronauk	2	2	2	2	2	2		
Srpsko-hrvatski	4	4	3	3	3	3		
Njemački ili mađarski	4	3	4	—	4	—		
Zemljopis	2	2	1	—	1	—		(podv. N. M.)
Povijest	1	2	2	—	2	—		
Prirodopis	2	2	—	—	—	—		
Prirodoslovlje	—	1	2	—	2	—		
Računstvo	2	2	2	—	2	—		
Geometrija	1	1	1	—	1	—		
Prostoručno crtanje	4	3	3	3	3	3	3	
Krasopis	1	1	—	—	—	—	—	
Knjigovodstvo	—	—	2	2	2	2	2	—
Kućanstvo	—	—	1	1	1	1	1	1
R. rad i crt. kroj.	3	3	2	22	2	22	—	—
Kroj. i crt. kroj.	—	—	—	—	—	22	27	32
Gimnastika	2	2	2	2	2	2	1	1
Pjevanje	1	1	1	1	1	1	1	1
Higijena	—	—	1	1	1	1	—	—
Kuhanje	—	—	—	—	—	—	20	—
Pranje i glađenje	—	—	—	—	—	—	4	—

Nastavni program geografije predviđa u ovom slučaju relativno opširnu obradu osnova opšte geografije (kroz tri razreda), zatim informisanje o Austro-Ugarskoj Monarhiji i Bosni i Hercegovini (kroz četiri razreda), dok je gradivo o ostalim dijelovima svijeta svedeno na najmanju mjeru, sa izuzetkom evropskog kontinenta.

Cilj nastave zemljopisa je i u ovim školama »potanje poznavanje BiH i A-U monarhije« i »pregledno poznavanje Evrope i ostalih dijelova svijeta«, ali, što se posebno ističe, »s obzirom na najvažnije za gospodarstvo, obrt i trgovinu, proizvode i prometne prilike«. Pri obradi Bosne i Hercegovine trebalo je »uz osvrt na socijalne i javne uredbe buditi smisao za dužnosti i prava individua naspram ukupnosti«.[27])

Program, kako se može vidjeti, predviđa davanje najelementarnijih opštih geografskih pojmova i opširniji uvid u privredne prilike Bosne i Hercegovine, Austro-Ugarske Monarhije i evropskih zemalja, naročito u stanje prometa i trgovine, što je bilo u skladu sa praktičističkom orijentacijom ovih škola, sa njihovim zadatkom da omoguće učenicama da steknu sposobnost »za samostalnu privredu«.[28])

[27]) Ibidem.
[28]) Ibidem.

U svojstvu udžbenika (»priručna knjiga«) za nastavu geografije u višim djevojačkim školama uveden je Rukovođ za zemljopis trgovine i prometa za trgovačke produžne škole dra Karla Cedena.[29])

Učiteljske škole

Godine 1882. austrougarske vlasti su osnovale u Sarajevu trogodišnji učiteljski kurs — Obrazovalište za pomoćne učitelje, koje je trebalo da osposobljava domaće učiteljske kadrove za narodne osnovne škole. Ono je 1886. godine pretvoreno u Mušku učiteljsku školu. Docnije je otvorena i ženska učiteljska škola u Sarajevu, zatim Muška preparandija u Mostaru, privatna učiteljska škola u Zavodu sv. Josipa u Sarajevu, a nastavio je s radom i Dar-ul-mualimin, škola koja je u vrijeme turske vladavine počela da obrazuje učitelje iz redova muslimanske omladine — za potrebe islamskih konfesionalnih škola.

Nivo i reputacija navedenih škola bili su različiti, čak su postojale manje razlike u njihovim planovima i programima, ali to sa stanovišta ovoga razmatranja nema većeg značaja.

Stanje u nastavi geografije razomtrićemo na osnovi dokumenta iz 1900. godine, koji se odnosi na produženje školovanja u Muškoj učiteljskoj školi u Sarajevu — sa tri na četiri godine, a sadrži i nastavni plan i program za ovu školu.

U četvorogodišnjoj učiteljskoj školi nastava se odvijala prema sljedećem nastavnom planu:[30])

Nastavni predmet	Razred				
	I	II	III	IV	Primjedba
Vjeronauka	2	2	2	2	
Pedagogija	1	4	8	10	
Higijena	—	—	—	2	
Zemaljski jezik	4	3	3	3	
Njemački jezik	4	3	3	3	
Zemljopis	2	2	2	1	(podv. N. M.)
Povijest	2	2	2	2	
Prirodopis	3	3	—	1	
Prirodoslovlje	1	1	3	1	Fizika i hemija
Matematika (aritmetika, geometr.)	2	1	1	1	
Gospodarstvo	2	2	2	2	
Prostoručno crtanje	2	2	2	2	
Krasopis	1	1	—	—	
Gimnastika	1	1	1	1	
Pjevanje	1	1	1	1	
Crkveno pjevanje	1	1	1	1	
Guslanje	1	1	1	1	
Glasovir i orguljanje	2	2	2	2	
Ručni rad	1	1	1	—	

[29]) Službeni dodatak Školskog glasnika za 1896. god., Sarajevo, 1896., str. 65.

[30]) Naredba Zemaljske vlade za BiH br. 165.812/I od 28. XII 1900., Glasnik zakona i naredba za 1901. god., str. 35—42.

Ciljevi nastave zemljopisa formulisani su na sljedeći način: »Razumijevanje i čitanje zemljovida, orijentiranje na globusu; osnovni pojmovi fizikalnog i matematičkog zemljopisa; temeljito poznavanje domovine, monarhije i Evrope, naročito srednje Evrope. Pregledno orijentiranje u ostalim dijelovima svijeta s obzirom na fizikalne, političke i kulturne prilike. Vježbe u kartografskom prikazivanju i ispoređivanju geografskih prilika prema njihovoj pragmatičkoj svezi«.[31])

U učiteljskoj školi nastava geografije imala je znatno povoljniju poziciju u nastavnom planu nego u višim razredima gimnazije, mada su programski sadržaji, a i pristup njihovom izučavanju (uočavanje »pragmatičkih sveza«, metod »ispoređivanja«), bili, u osnovi, identični. Istina, u učiteljskoj školi bili su naglašeni oni nastavni sadržaji koji su bili od naročite važnosti za budući poziv učenika (npr., poznavanje domovine, kartografske teme, razvijanje sposobnosti geografskog posmatranja[32]) i sl.). I u ovom slučaju upozoravalo se na potrebu povezivanja geografije sa istorijom, što je pozitivno sa stanovišta korelacije nastavnih predmeta, ali izaziva podozrenje kao odjek prakse u kojoj je ova sprega bila, kako je već isticano, na štetu geografije.

Relativno mala zastupljenost tema iz opšte geografije samo je prividna, budući da su i u učiteljskim školama, kao i u gimnazijama, neki opšti geografski pojmovi obrađivani u okvirima geologije, koja je, kao šira nastavna tema, ulazila u sastav »prirodopisa«. Geologija je, inače, bila zastupljena sljedećim nastavnim temama: »a) opća geologija (Zemlja kao planet); b) dinamička geologija (utjecaj vode i zraka, vulkanske pojave, utjecaj živih stvorenja; c) posebna geologija (naročito ono kamenje od koga postaju različite vrste tla. S tim u vezi sastavljenje zgodnih zbiraka«.[33])

Nastojanje na uvažavanju zavičajnog principa u nastavi geografije, na posmatranju kao metodu sticanja znanja, na pravilnom koncipiranju procesa obrazovanja geografskih pojmova i sl. — pokazuje da su tada bili uvažavani neki metodski principi i obziri koji ni danas nisu izgubili na aktuelnosti.

Godine 1916. propisana je Privremena nastavna osnova za preparadnije u Bosni i Hercegovini, prema kojoj je ne samo poboljšana pozicija geografije u nastavnom planu (9 umjesto 7 časova) nego je i pristup geografskim sadržajima savremeniji, posebno onim iz oblasti političke (uslovno: regionalne — N. M.) geografije. Kao jedan od ciljeva nastave geografije ističe se, tako, »pregledno poznavanje zemlje po prirodnom i političkom grupiranju, s naročitom pažnjom na ekonomsko i kulturno stanje znamenitih država i naroda«.[34]) Znatno su

[31]) Ibidem.
[32]) Ibidem.
[33]) Ibidem.. str. 38.
[34]) Kakvi su bili kriteriji regionalne podjele prostora u ovom slučaju može pokazati primjer Azije. U njoj se, npr., izdvajaju: Istočna Indija (Prednja i Zadnja Indija sa ostrvima); Istočna Azija (Kina i Japan, evropske kolonije); Sjeverna Azija (ruske zemlje u Aziji); Prednja Azija (Turska, Perzija). Ili, pak, primjer BiH, gdje se predviđa obrada »po porječju s naročitom pažnjom na ekonomske prilike tih krajeva (poljodjelstvo i stočarstvo, mineralni proizvodi, industrija i zanati, trgovina i promet«). Školski glasnik, Sarajevo, 1919., str. 28/29.

širi zahtjevi u pogledu »astronomskog« i »fizičkog« zemljopisa, koji se, zajedno sa osnovama »gospodarskog« zemljopisa, daje približno u istom obimu i po istom redoslijedu kao danas, u okvirima opšte geografije.

Za sve vrijeme okupacije za učiteljske škole nisu bili štampani posebni udžbenici, nego su, u prvo vrijeme, bili upotrebljivani udžbenici za srednje škole u Hrvatskoj, a docnije i neki štampani u Bosni i Hercegovini.[35])

Trgovačke škole

Trgovačke škole, u početku trogodišnje a zatim četvorogodišnje, postojale su u gotovo svim većim gradovima u Bosni i Hercegovini. Bile su to »građanske škole sa komercijalnim obrazovnim pravcem«, osnivane »imajući na umu trgovački stalež, kao najznatniji dio gradskog stanovništva«.[36]) One su osnivane u svim pokrajinama Monarhije nakon ukidanja građanskih škola 1888. godine. Trgovačke škole bile su, inače, prve škole kod nas u kojima su obrazovani kadrovi za privredu.

Prema nastavnom planu iz 1910. godine, u njima su bili zastupljeni sljedeći nastavni predmeti:[37])

Nastavni predmeti	Razredi			
	Pripremni		Stručni	
	I	II	I	II
Vjeronauka	2	2	2	2
Srpskohrvatski jezik	4	4	2	2
Njemački ili mađarski jezik	5	4	4	5
Zemljopis (podv. N. M.)	3	2	3	—
Povijest	2	2	2	3
Računstvo (opće)	4	4	2	2
Geometrija i geometrijsko crtanje	1	2	—	—
Računstvo (trgovačko)	—	—	3	2
Prostoručno crtanje	3	3	—	—
Prirodopis	3	3	3	—
Prirodoslovlje (fizika i hemija)	—	2	4	—
Krasnopis	1	1	—	—
Pjevanje	2/2	2/2	—	—
Gimnastika	2	2	1	1
Nauka o robi	—	—	—	3
Knjigovodstvo i trgovačko dopisavanje	—	—	3	8
Nauka o trgovini, obrtu i narodno gospodarstvo uz nauku o zakonima, ustavu, upravi	—	—	3	4

[35]) Prilikom osnivanja Obrazovališta za pomoćne učitelje propisan je i spisak udžbenika koji u njemu mogu biti upotrebljavani. Za geografiju to su bili: Klaić V.: Sveobći zemljopis; Klaić V.: Zemljopis Austro-ugarske monarhije; Zemljopisna čitanka (nikakve bliže naznake o navedenim udžbenicima nisu date). Bio je propisan i udžbenik Kobalija: Zorna obuka (Akt Zajedničkog ministarstva finansija br. 3968/BiH, 1882. godine; Arhiv Bosne i Hercegovine).

[36]) Stanje srednjih škola na milenijumskoj izložbi u Budimpešti 1896. god., saopštio direktor Fr. Kemény, Prosvetni glasnik, Beograd, 1897., str. 363.

[37]) Školski glasnik, Sarajevo, 1912., str. 23.

Nastava geografije u trgovačkim školama trebalo je da pruži učenicima osnovna znanja iz matematičke i »fizikalne« geografije, podrobnije informacije o evropskim zemljama, osobito o Austro-Ugarskoj Monarhiji, »s osobitim obzirom na njihove prometne odnošaje« (evropskih zemalja i Monarhije — N. M.).[38] Težište je, i ovaj put, na proučavanju geografije Austro-Ugarske Monarhije te na »prometnim prilikama«, što se smatralo značajnim s obzirom na buduću profesiju učenika trgovačkih škola.

Trgovačka akademija u Sarajevu

Trgovačka akademija u Sarajevu počela je s radom školske 1912/1913. godine, a zadatak joj je bio da priprema učenike za razne djelatnosti u privredi, posebno u trgovini, bankarstvu, poresko-finansijskim službama. Geografija je u njoj imala povoljnu poziciju, što se vidi iz priloženog nastavnog plana, donesenog prilikom osnivanja škole:[39]

Nastavni predmet	Razred I	II	III	IV	Primjedba
Srpskohrvatski jezik	3	3	3	2	
Njemački ili mađarski jezik	4	4	5	5	
Francuski jezik	4	4	4	4	
Opća i trgovačka geografija	2	2	2	2	(podv. N. M.)
Opća i trgovačka povijest	2	2	2	2	
Algebra, geometrija, politič. arit.	4	2	2	2	
Trgovačka aritmetika	3	3	3	2	
Prirodopis	3	—	—	—	
Fizika	3	—	—	—	
Kemija i kemijska tehnologija	—	3	2	—	
Poznavanje robe i mehanička tehnologija	—	—	2	3	
Nauka o trgovini	2	3	—	—	
Trgovačko dopisivanje	—	2	3	2	
Knjigovodstvo	—	3	3	4	
Uzorna poslovnica	—	—	—	6	
Poznavanje zakona, ustava i uprave	—	—	2	2	
Narodno gospodarstvo	—	—	—	3	
Stenografija	2	2	—	—	
Higijena	1	—	—	—	

Zadatak nastave »opće i trgovačke geografije«, koja je trebalo da »na osnovi općeg znanja prirodnih i političkih prilika zemlje (treba) upoznati privredne prilike pojedinih država i njihov položaj u svjetskom prometu s osobitim obzirom na njihove trgovačke veze s A-U monarhijom«[40] u skladu je s vrlo određenom prakticističkom orijentacijom ove vrste škola.

[38] Ibidem.
[39] Naredba Zemaljske vlade za BiH br. 285.174 od 17. I 1913., Školski glasnik, Sarajevo, 1913., str. 80/82.
[40] Ibidem.

Inače, nastavni program opće i trgovačke geografije (prilog 3.) upadljivo favorizuje geografiju evropskih zemalja, a u slučaju ostalih zemalja (odnosno kontinenata) naglašava zemlje koje su »važne za trgovački promet«, odnosno »pregled najznamenitijih trgovačkih veza (parobrodske linije), osobito onih A-U monarhije sa zemljama izvan Evrope«, te »pregled svjetske produkcije (statistika najvažnijih njezinih predmeta)«.

Nastavni program za trgovačke akademije iz 1915. godine[41]) donio je jednu interesantnu novinu, nov nastavni predmet — »poznavanje Balkana«, koji je, uz geografiju, bio zastupljen u sva četiri razreda, sa po dva časa sedmično u I i II razredu i sa po tri časa sedmično u III i IV razredu. Program ovog nastavnog predmeta predviđa obradu balkanskih zemalja sa istorijskog i geografskog stanovišta — u posljednjem slučaju sa naglaskom na »produkciju pojedinih krajeva te industrijsku i trgovačku važnost pojedinih mjesta«.[42]) Osim toga, on zahtijeva obradu »statistike stanovništva«, administrativne organizacije, pravnih i političkih prilika i odnosa, konzularnih konvencija koje se odnose na trgovačke ugovore, monopola i dr. Uvođenje ovako koncipiranog nastavnog predmeta posljedica je pojačnog interesovanja Monarhije za zemlje Balkana s obzirom na ratne prilike.

Udžbenik Filipa Lukasa Gospodarska geografija za trgovačke akademije bio je zvanično preporučen kao »pomoćna knjiga za trgovačku akademiju«.[43])

Ostale škole

Na podstrek Bosanskohercegovačkog sabora Zemaljska vlada je 1910. godine otvorila u Sarajevu Tehničku stručnu školu sa četvorogodišnjim trajanjem. U njenom je nastavnom planu, među općeobrazovnim predmetima, bila zastupljena i nastavna oblast zemljopis i povijest (I razred — 3 časa; II razred — 3 časa; III razred — 3 časa, u prvom polugodištu). Prema nastavnom programu, geografski sadržaji obrađuju se samo u prvom razredu (»pregledno poznavanje matematičkog i fizikalnog zemljopisa; podroban zemljopis Evrope i potanko obrađivanje A-U monarhije zajedno sa BiH; domoslovlje; vježbanje u čitanju željezničkih karata i voznih redova; u pregledu ostali dijelovi svijeta uz isticanje mjesta, koja su za trgovinu i promet najvažnija«).[44])

U Šerijatskoj sudačkoj školi u Sarajevu, u kojoj su obrazovani službenici zapošljavani na regulisanju imovinskih i porodičnih pitanja muslimanskog stanovništva, zemljopis je bio zastupljen u prva dva od ukupno pet razreda (I razred — 2 časa; II razred — 1 čas), a programski sadržaji bili su poput onih u nižoj gimnaziji.[45])

[41]) Škalski glasnik, Sarajevo, 1915., str. 115/117.
[42]) Ibidem.
[43]) Školski glasnik, Sarajevo, 1917., str. 55.
[44]) Školski glasnik, Sarajevo, 1911., str. 115.
[45]) Mitar Papić: Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878—1918), »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1972., str. 153.

Ruždije, škole namijenjene muslimanskoj omladini, tretirane su od strane austrougarskih vlasti kao osnovne škole, mada su i po broju nastavnih predmeta i po programskim sadržajima nekih među njima prelazile okvire osnovne škole. Po nekim mišljenjima, one se mogu, unekoliko, uporeĎivati sa građanskim školama u Evropi toga doba.

Nastavna oblast zemljopis i povijest bila je zastupljena u II (1 čas), III (3 časa) i IV razredu (3 časa), a programi su bili slični onima u narodnim osnovnim školama.

Prema navođenju Hajrudina Ćurića, u ruždijama je bio upotrebljavan udžbenik Medhali džografija (Uvod u geografiju).[46])

Kako je to udžbenik astronomskih osnova geografije, čija je upotreba, s obzirom na njegov sadržaj, bila nužno ograničena, pogotovo u školama kakve su bile ruždije (u najboljem slučaju na nivou građanskih škola) — smatramo da to nije mogao biti osnovni udžbenik za ovu vrstu škola. Utoliko prije što su postojali udžbenici namijenjeni đacima ruždija, npr., Prirodna i politička geografija određena za đake ruždija autora Fadil Nedžbija iz Selanika, štampana 1305. h. (1887.) na turskom jeziku.

U Vojnom dječačkom pansionatu, osnovanom u Sarajevu po ugledu na tzv. male vojne realke u Monarhiji, zemljopis je bio zastupljen u sva četiri razreda (3+2+2+2), a program je, kao i u slučaju ostalih nastavnih predmeta, bio poput onoga u nižim razredima gimnazije.

U nekim zanatskim školama elementi geografskog obrazovanja davani su u okviru nastavne oblasti »realije« (zemljopis, povijest i prirodne nauke).[47])

Nastava geografije kao odraz tadašnjeg stanja geografske nauke

Na osnovi nastavnih programa, udžbenika i metodske literature može se zaključiti da je nastava geografije u Bosni i Hercegovini toga doba odražavala, u većoj ili manjoj mjeri, tadašnja stremljenja u geografskoj nauci, posebno shvatanja i ideje njemačke geografske škole. Ti uticaji pro-

[46]) Dr Hajrudin Ćurić: Školske prilike Muslimana u Bosni i Hercegovini, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1965., str. 156.

[47]) Tako je program »realija« za ženske stručne škole za šivanje rublja i krojenje haljina predviĎao sljedeće sadržaje: »Proširivanje, ponavljanje i učvršćivanje stečenog znanja u osnovnoj školi naročito iz povijesti, zemljopisa i prirodnih nauka, i to iz povijesti na prvom mjestu historija domovine; iz zemljopisa stečeno znanje u osnovnoj školi valja proširiti naročitom obradom A-U monarhije i njenih susjednih država, pazeći pri tome na prilike obrta i trgovine. Zemljopisna objašnjenja treba da su očigledna; nadalje takva nastava valja da je puna života i da je zanimljiva, a to će se postići umjesnim razgovorima o putovanju po A-U monarhiji i susjednim zemljama i zgodnim vježbama u čitanju planova o vožnjama« (Školski glasnik, Sarajevo, 1913., str. 436.).

dirali su i posrednim putem — preko udžbenika i drugih radova hrvatskih autora, koji su tada imali značajnu upotrebu u Bosni i Hercegovini.

Ideje Karla Ritera (Ritter, Carl; 1779—1859), koji je, više nego ostali istaknuti geografi prošlog vijeka, uticao na razvoj nastave geografije, i tzv. »riterovska« (razvojna) metoda u predavanju geografije bila je prihvatana a ponekad i komentarisana u metodskoj literaturi, čak i kritički, s rezervom.

Tako Josip Matela, dugogodšnji nastavnik Muške učiteljske škole u Sarajevu, tvrdi u jednom napisu da se »zemljopis uhvatio u kolo znanosti od onda kada je Riter u nj uveo ispoređivanje ili bolje rečeno kauzalnu metodu, kojom se služi u istraživanju i nastavi«. Istovremeno prigovara istaknutom geografu zbog determinističkog prenaglašavanja uloge prirodne sredine u razvoju ljudskih zajednica, jer treba, kako kaže, »oprezno i pomno razlučivati, što valja smatrati pošljedicom sretnog predjela, a što proizvodom djelatnosti ljudske«.[48])

I horološka koncepcija Alfreda Hetnera (Hettner, Alfred; 1859—1941.) imala je odraza u radovima nekih naših geografa — pisaca udžbenika, te metodoloških i metodskih rasprava. Za Filipa Lukasa (1871—?) geografija je »horologijska znanost o zemljinoj površini«, a Zemljinom površinom smatra prostor »na kojemu se dodiruju sve zemljine česti«,[49]) odnosno litosfera, hidrosfera, atmosfera. Zemljinu površinu (Erdoberfläche) spominju, u svojstvu objekta istraživanja geografske nauke, mnogi njemački geografi iz druge polovine 19. i s početka 20. vijeka, među njima i Ferdinand Rihthofen (Richthofen, Ferdinand; 1833—1905.), koji je, inače, izvršio znatan uticaj i na razvoj geografske misli kod nas.

Pažnju je pobuđivao i sistem geografske nauke, njena diferencijacija po disciplinama, te mjesto, značaj i predmet proučavanja pojedinih među njima. Geografija je tada i kod nas shvatana kao jedinstvena nauka, jer je, kako kaže F. Lukas, »predmet istraživanja ostao uvijek isti, ali kako se zemlja proučavala sa različitoga stajališta, podijelila se nauka u više grana i ogranaka«.[50])

U procesu nastave geografije izučavani su sadržaji, ili, bolje, izvodi iz različitih disciplina geografske nauke.

U didaktičkim dokumentima iz toga vremena i u udžbeničkoj literaturi spominju se astronomska (matematička), fizička (fizikalna geografija, prirodni zemljopis), politička, kulturna, gospodarska i, mjestimično, posebna geografija. U njihovom definisanju i tretmanu u nastavnom procesu bilo je nedoumica i nejasnoća, naročito kada su bile u pitanju discipline koje se bave proučavanjem ljudskog faktora u prostoru.

---

[48]) Josip Matela: Pragmatika zemljopisne nauke, preštampano iz izvještaja učiteljske škole sarajevske za šk. god. 1890/91, Sarajevo, 1891. str. 73/74.

[49]) Filip Lukas: Svrha i metoda geografijske nauke u srednjim školama; preštampano iz Nastavnog vjesnika, knjiga XXIV, Zagreb, 1916., str. 3.

[50]) Filip Lukas: Gospodarska geografija za trgovačke akademije, Zagreb, 1915., str. 1/2.

Astronomska geografija shvatana je obično kao disciplina geografske nauke koja proučava položaj Zemlje u prostoru i njen odnos prema drugim nebeskim tijelima (Stjepan Hadrović)[51], odnosno pojave na Zemlji koje »proističu iz odnosa prema drugim nebeskim tijelima« (M. M. Stanojević).[52] Bilo je autora koji su razlikovali astronomsku i matematičku geografiju — astronomska proučava »zemljine odnose prema drugim nebeskim tjelesima«, a matematička »... iznosi prostorne relacije zemljine površine« (F. Lukas). Po nekim shvatanjima ova geografska disciplina spada u »pomoćne nauke matematičke« uz »geodeziju — zemljomjerstvo i nauku o projekcijama« (Josip Matela)[52a]. Za matematičku geografiju upotrebljavan je i naziv »mjerstveni zemljopis«.[53]

U nastavi geografije ova građa je obično tretirana kao uvodno poglavlje, neophodno za razumijevanje »pravih« geografskih činjenica, a obrađivani su elementarni pojmovi — horizont, oblik Zemlje, Zemljina kretanja, stupanjska mreža. Složenije teme, ili ove iste teme samo na višem naučnom nivou, obrađivane su u okvirima fizike (kretanja nebeskih tijela, astronomski zakoni, pomračenja), odnosno matematike (sferna astronomija, metode određivanja geografskih koordinata i dr.). Težina ovih nastavnih sadržaja, uz odsustvo sistema u njihovoj didaktičkoj prezentaciji, učinilo je da su oni bili predmet čestih stručnih i metodskih polemika.

Dileme koje su se javljale u vezi s ovim pitanjem mogle bi se svesti na sljedeće: a) kakvo mjesto u didaktičkom sistemu geografije treba da zauzmu ovi sadržaji (u početnoj fazi geografskog obrazovanja ili na starijem uzrastu?); b) kako prevladati teškoće koje proističu iz nedovoljnih prethodnih poznavanja od strane učenika činjenica i zakonitosti aritmetike, geometrije i fizike, sadržaja neophodnih za razumijevanje matematičke geografije; c) u kojoj mjeri se može tolerisati zamjenjivanje pravih vrijednosti, odnosno tačnih spoznaja približnim; d) u kojoj mjeri didaktička interpretacija ovih sadržaja može, i da li uopšte može, biti induktivna i strogo sistematska.[54]

Fizička geografija je obično shvatana kao nauka koja proučava prirodne komponente Zemljine površine a diferencirana je na način kako se to i danas čini, s tim što biogeografija obično nije tretirana kao fizičkogeografska disciplina, nego kao posebna geografska nauka.

---

[51] Stjepan Hadrović: Osnovi matematičkoga i fizikalnoga zemljopisa, Sarajevo, 1902., str. 1/3.

[52] M. M. Stanojević: Metodika zemljopisne nastave u narodnoj školi, Beograd, 1906., str. 3.

[53] Josip Matela: op. cit., str. 74.

[54] Jedan od rijetkih napisa u kome se pokušalo dati neka rješenja ovoga problema je članak V. Zdelara: Astronomija i astronomski zemljopis (Prosvetni glasnik, Beograd, 1891., str. 131/136), napisan prema članku dra Herca u Oesterreichische Mittelschule. Između ostalog, ovom prilikom se sugeriše izbor pristupačnijih sadržaja te zamjena pravih vrijednosti približnim, što se može učiniti bez nedopustive banalizacije.

Ponekad se ukazivalo na neopravdanu zapostavljenost fizičkogeografskih činjenica u nastavi, koja je, vjerovatno, bila posljedica dviju osnovnih okolnosti: dominacije uticaja K. Ritera i njegovih sljedbenika, dakle, preovladavanja antropocentračnih shvatanja i ideja u tadašnjoj njemačkoj i austrijskoj geografiji, i favorizovanja ovih sadržaja od strane prosvjetnih vlasti zbog specifičnih zadataka i mogućnosti geografije u društvenom, tačnije državljanskom vaspitanju omladine. Protiveći se ovakvom tretmanu fizičke geografije, Adolf Vuković tvrdi da »s obzirom na obrazovnu vrijednost učiva treba više gledati na fizičko ustrojstvo zemlje nego na političke prilike«. Za njega su fizičkogeografske pojave »trajnije (su) i prvotnije« a »državne tvorbe promjenljive« pa »u obuci mora zato da pretegne ono što je u obličju zemaljske površine karakteristično, čim se doista množaju spoznaje i bistre pojmovi«.[55])

Nedoumice koje su dolazile do izražaja u tretmanu geografskih disciplina čiji je predmet proučavanja socijalna sfera — može ilustrovati tretman tzv. kulturne geografije.

Po nekim autorima, kulturna geografija je sinonim za antropogeografiju. Za Ivana Hoića (1850—1929.) sinonimi su, zapravo, »kulturni zemljopis«, »poviestni zemljopis« i »antropogeografija«, koju smatra »naukom o utjecaju prirode na čovjeka«.[56]) Po drugim, to je šira naučna disciplina, koja uključuje u sebe i političku geografiju u značenju nauke o državama (»koja nas uči poznavati državno razdijeljenje na zemlji«).[57])

Termin statistika često je upotrebljavan, a ulazio je i u naslove udžbenika geografije, upotrebljavanih u Bosni i Hercegovini (npr., Steklasa, Mandić). On, međutim, nije shvatan u značenju »univerzitetske statistike«, svojevrsnog brojčanog »državopisa« (sinonimi: Staatslehre, Staatenkunde, Staatswissenschaft) čijim se osnivačem smatra Gotfrid Ahenval (Achenwal, Gotfried; 1719—1772), budući da je to shvatanje bilo, uglavnom, prevaziđeno i u nauci i u nastavnoj praksi. Statistika se tada bavila proučavanjem geografskih pojava koje danas ulaze u okvire interesovanja društvene geografije.

Za M. Mandića i M. Preloga, statistika je nauka o »gospodarstvenim i socijalnim prilikama u zemlji« a dijele je na »statistiku žiteljstva« i »kulturnu statistiku«.[58])

U razdoblju o kome govorimo i u nauci i u nastavi raste interesovanje za ekonomskogeografske sadržaje, što dolazi do izražaja i u

---

[55]) Adolf Vuković: Zemljopisna obuka u nižim i višim pučkim školama, metodički naputak za učitelje, Naklada Hrvatskog pedagoško-književnog zbora, Zagreb, 1901., str. 50/51.

[56]) Ivan Hoić: Slike iz obćega zemljopisa I, Zagreb, 1888., str. 2.

[57]) Stjepan Hadrović: op. cit., str. 1/3.

[58]) »Statistika žiteljstva« proučava gustoću i podjelu stanovništva, stanovništvo po narodnosti i stanovništo po konfesiji, a »kulturna statistika« — privredne djelatnosti i kulturni život, kažu oni. (Dr Mihovil Mandić i dr Milan Prelog: Zemljopis, povijest i državno uređenje Austro-ugarske monarhije (s Bosnom i Hercegovinom) za VIII razred srednjih i sličnih škola u BiH, Sarajevo, 1915., str. 80.

uvođenju posebnog predmeta u nekim školama s praktičnom orijentacijom (»trgovački zemljopis«), i u naglašavanju važnosti ovih sadržaja u svim vrstama škola, posebno srednjih.

Inače, izraz »trgovački zemljopis«, nastao pod uticajem njemačke geografske literature (Handelsgeographie), nije bio adekvatan nastavnim sadržajima koji su pod tim naslovom predavani, budući da nije obuhvatao samo geografiju trgovine, nego i geografiju drugih privrednih djelatnosti.

U značenju nauke o državama upotrebljavan je, kako je već istaknuto, izraz političkizemljopis i, ponekad, posebnizemljopis.

Politička geografija obično je shvatana kao nauka o državama koja »polazi od pojedinih država, opisuje njihov položaj, veličinu i međe, razlaže kako se prirodna blaga države prema klimi upotrebljavaju u gospodarstvu i industriji, i kako su ti momenti uvjetom gustoće žiteljstva, komunikacije i razvoja mjesta«.[59])

I u drugim evropskim zemljama izraz »politička geografija« upotrebljavan je u ovom, ali i u nekim drugim značenjima: kao sinonim za antropogeografiju, odnosno kao nauka koja proučava »brojno stanje stanovništva u pojedinim oblastima, jezike i njihove mešavine, religije«,[60]) i kao disciplina koja proučava samo jedan aspekt određenih teritorija, njihovu političku, odnosno administrativnu podjelu.[61])

Neka mišljenja iskazivana na tu temu bila su bliska savremenom shvatanju ove geografske discipline.[62])

Termin »posebna geografija« (»posebni zemljopis«) upotrebljavan je u značenju kao Länderkunde njemačkih autora, a označavao je disciplinu geografske nauke koja se bavi »bilo kojim omeđenim dijelom zemljine površine«, ograničenim na osnovi prirodnih ili političkih kriterija.[62a]) On se češće sreće prvih decenija dvadesetog vijeka, a bio je, u izvjesnoj mjeri, bliži savremenom shavanju regionalne geografije nego »politički zemljopis«.

U nastavnim programima i u udžbeničkoj literaturi vršeni su neki pokušaji regionalizacije Zemljine površine, po administrativno-političkim, ili po prirodnim kriterijima.

---

[59]) Adlof Vuković: op. cit., str. 16.

[60]) R. Vasović: Vidal de la Blache..., Prosvetni glasnik, Beograd, 1897., str. 272.

[61]) Ljuboje Dlustuš: Studije i dojmovi sa Svjetske izložbe i internacionalnoga nastavnoga kongresa 1900. u Parizu, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1906., str. 309.
Govoreći o nastavnom programu za primarne škole u Francuskoj, Lj. Dlustuš spominje i »osnovne pojmove političke geografije« (država, pokrajina, župa, kanton, departman).

[62]) Kritikujući koncepciju političke geografije, koja predstavlja »smjesu topografijskih i historičkih činjenica«, F. Lukas smatra da bi ona trebalo da bude »nauka o vezama, koje postoje između političkoga organizma kao ljudske tvorevine i zemlje kao osnovice svakog života (Svrha i metoda..., str. 10.).

[62a]) Ibidem.

Velike oblasti na Zemlji, npr. kontinenti, ukoliko su uopšte diferencirani drugačije osim po državama, diferencirani su po geografskom položaju shvaćenom u njegovom užem značenju, odnosno po geografskom smještaju, a po istom principu izvajani su ponekad i regioni u državama. U obradi geografije domovine išlo se, međutim, na detaljniju regionalizaciju. Bosna i Hercegovina obrađivana je u osnov-

Земљопис

за III. разред **српских** основних школа.

Босна и Херцеговина по ријечним сливовима.

Написали:
Милан Шушљић и Ристо Шушљић
српски учитељи у Сарајеву.

Цијена 1 круна.

У САРАЈЕВУ.
Издање Прве српске књижаре Трифковић и др.
1911.

noj školi po okružjima, ali i po poriječjima, odnosno slivovima, dok se u nekim programima za srednje škole spominju samo poriječja.[63]) U literaturi toga doba sreću se, inače, i brojni drugi nazivi za teritorijalne jedinice različitog taksonomskog ranga: pri-

[63]) U popisu »metodičkih jedinica (lekcija)« za III razred osnovne škole datom u Organizaciji (str. XLV/XLVI) spominju se nastavne jedinice: okružje mostarsko, okružje travničko, okružje bihaćko i dr.
U izvještaju učiteljice Sofije Putić iz Mostara o gradivu obrađenom septembra, oktobra i novembra 1887. godine kaže se da je u III razredu obrađena »Hercegovina sa hidro i topografskog gledišta, političkog i administrativnog. Okružje sarajevsko. Sve po zemljopisu propisanom od visoke vlade«, a zatim »okružje travničko i banjalučko sa rijekama i stanovnicima« (Arhiv Hercegovine).

rodne pokrajine, prirodne geografske jedinice[64]), zemljopisne jedinke, predjeli[65]), oblasti, geografijsko-gospodarske oblasti[66]).

Zanimljivo je napomenuti da je obrada geografije domovine po administrativno-teritorijalnim jedinicama nailazila na osudu nekih geografa i prosvjetnih radnika, ne samo u Bosni i Hercegovini, nego i u drugim oblastima naše zemlje, gdje se radilo na isti način.[67]) Istina, bilo je i nastavnika kojima se obrada po »okružjima« činila prihvatljivijom.[68])

Neke polemike u vezi sa ovim problemom vrijedne su pažnje.

R. Vasović, npr., smatra sliv kao jedinicu regionalnog raščlanjivanja neadekvatnom, pošto se taj izraz ne upotrebljava u narodnom govoru, a kod djece obično pobuđuje pogrešne asocijacije, i zalaže se za termin »porečje« (Flussgebiet kod Nijemaca; basen kod Rusa i Francuza), »koji odmah podseća decu na prostornost«, kao i za »oblasti (predele) kao zasebne prirodne celine«.[69])

M. Stanojević, opet, smatra da su upravo slivovi »najizrazitije geografske jedinke«. Da uzgred napomenemo, udžbenik metodike nastave geografije M. Stanojevića austrougarske vlasti su zvanično preporučile za upotrebu u učiteljskim školama Bosne i Hercegovine.[70])

---

[64]) U uputstvu učiteljima u Hrvatskoj o provođenju nove nastavne osnove (1905.) upozorava se na potrebu da se u III. razredu gradskih i seoskih osnovnih škola »uzme poznavanje najbližeg područja kao prirodne geografske jedinice« i da se pri tome određeni kraj prikaže kao »geografski individuj« u kome »pojedini organi (geografski objekti) zavise jedan od drugoga, a zajedno utječu na prilike socijalne... Dokučivanjem tih odnošaja uči se zemljopis razumno i uveliko se može gojiti formalna strana obuke, tj. jačanje duha uopće, a ne samo pamćenja...« (Napredak, Zagreb, 1905., str. 630.).

[65]) Za podjelu po »oblastima«, odnosno »predelima« zalaže se R. Vasović u članku Zemljopisna obuka u osnovnim školama (Prosvetni glasnik, Beograd, 1911., str. 149/155.).

[66]) Tako F. Lukas izdvaja u SAD sljedeće »geografijsko-gospodarske oblasti«: države Nove Engleske, sjevero atlantske države, južne atlantske države, istočne središnje države, zapadne središnje države države u Stjenjaku, zapadne ili pacifičke države (Gospodarska geografija, str. 470.).

[67]) Nastavni program za osnovne škole u Srbiji iz 1888. god., predviđa obradu sreza u kome je škola, zatim sela, opština, srezova i okruga u Kraljevini Srbiji (Učitelj, Beograd, 1888., str. 307.).

[68]) U Izvještaju o administrativno-finansiskom radu užeg Eparhiskog Upravnog i Prosvetnog savjeta u Mostaru kritikuju se stariji učitelji zbog odbijanja da obrađuju geografiju domovine po slivovima, jer »ne mogu da se izmire s tim, da je ovo bolji način od dosadašnjeg po političkoj podjeli. Međutim, mladi učitelji rade po slivovima sa dosta povoljnim uspjehom« (Arhiv Hercegovine).

[69]) Kao pod 65.

[70]) Prema M. Stanojeviću, »geografska jedinka zasniva se na fizičkim osobinama zemljišta... Samo geografske jedinke mogu na relativno malom prostoru pokazati vaskoliku celinu i punoću života, izneti jasno pretstave o uzročnim odnošajima geografskog života i poslužiti za izvođenje nužnih zakona i posledica. Sem toga izučavanje zemljopisa po zajednicama geografskog života odgovara potpuno uvođenju učenika u razumevanje prave nauke«. (M. M. Stanojević: Vaspitna važnost i značaj zemljopisne nastave, Prosvetni glasnik, Beograd, 1903., str. 60/61.).

Nastavna obrada geogrfskih jedinica različitog ranga vršena je obično po shemi, utvrđenom redoslijedu, među čijim začetnicima je i njemački metodičar Herman Oberlender.

Ovaj način rada (länderkundliche Schematismus) predviđao je obradu svih vrsta teritorijalnih jedinica po sljedećem redoslijedu: 1. zemljopisni smještaj; 2. horizontalni razvoj tla; 3. geološki sastav tla; 4. vertikalni razvoj; 5. hidrografske prilike; 6. klima; 7. bilje (flora); 8. životinjstvo (fauna) i 9. žiteljstvo (populacija).[71])

U didaktičkoj interpretaciji pomenute sheme bilo je manjih razlika između pojedinih pisaca i nastavnika-praktičara, ali osnovni pristup bio je isti.

Oberlenderova shema često je prihvatana nekritično, jednostrano (a to se i danas često čini!). a veze između geografskih elemenata u prostoru uprošćavane su, kao npr., u ovom tumačenju: »... svaki geografski činitelj« (iz navedene šeme — N. M.) prikazuje se naspram onim što su pred njim kao pošljedica, a prema onim što slijede kao uzrok...«,[72]) kao da relacije među njima nisu uzajamne, reverzibilne. Ovakav način obrade M. Stanojević naziva »predavanje po naučnom redu izlaganja« i smatra da je »protivan didaktičko-metodičkim zahtevima jer vodi mehanizmu i šabloni«.[73])

Neki metodski problemi u nastavi geografije

Ma koliko da je u razdoblju o kome govorimo metodska literatura bila relativno oskudna, stiče se utisak da su tada bila postavljena gotovo sva suštinska pitanja nastave geografije, na koja su davani odgovori zanimljivi i sa stanovišta savremene metodike ove naučno-nastavne discipline. Istovremeno, međutim, mnoge vrijedne ideje za koje su se zalagali naši i strani didaktičari i metodičari nisu bile, (a nisu ni mogle biti) realizovane, prvenstveno zbog nedovoljne stručne pripremljenosti najvećeg dijela nastavnika geografije, a i zbog zapostavljenosti geografije kao nastavnog predmeta, naročito u onim situacijama kada je ona, i formalno i suštinski, bila podređena istoriji.

Metodska literatura u Bosni i Hercegovini (i u Hrvatskoj, odakle su često dolazili nastavnici i bili nabavljani udžbenici), i svakodnevna nastavna praksa bili su duboko inspirisani njemačkim uzorima.

U predgovoru djelu Adolfa Vukovića — Zemljopisna obuka u nižim i višim pučkim školama — Hinko Hranilović (1890—1922) daje za pravo piscu što se oslonio mahom na radove njemačkih autora, »jer kao što su baš Nijemci doveli geografiju kao znanost do današnje njezine visine, isto tako su najpotpunije obradili metodiku njezinu, i pedagošku njenu porabu«.

---

[71]) Ovako formuliše Oberlenderovih devet stupnjeva A. Vuković (op. cit., str. 37.).

[72]) Josip Matela: op. cit., str. 4.

[73]) M. M. Stanojević: op. cit., str. 61.

Jedno od suštinskih pitanja metodike geografije i jedno od najvažnijih kojim treba da se bavi metodologija geografske nauke, pitanje odnosa nauka — nastava, bilo je, istina rijetko, razmatrano i u to doba.

Već tada se stalo na jedino ispravno stanovište — da u pogledu objekta istraživanja nema i ne smije da bude razlike između nauke i nastave; razlike su u namjeni, ili, kako kaže F. Lukas, »što se pak svrhe tiče postoje među njima neke razlike zbog zadataka škole u narodu«.[74]) »Geografija u školi«, rečeno je, »uzima rezultate znanosti i pretvara ih u praktične narodne vrednote«.[75])

Neki su, opet, zadatke metodike nastave vidjeli u tome da ona treba da uputi »u svezu koja postoji između historijsko-genetskog puta u razvitku dotične nauke i metodskog postupka u nastavi njezinoj«.[76])

U svakom slučaju, već tada je bilo jasno da geografske naučne spoznaje treba, uz uvažavanje određenih didaktičkih obzira, pretvarati u adekvatne obrazovne vrijednosti i da je u tom pogledu od presudnog značaja pravilan izbor nastavnih postupaka.

Pasivnom saopštavanju knjiškog znanja, didaktičkom verbalizmu, šabloniziranju nastavnog postupka, naročito kada je bila u pitanju obrada tzv. političke geografije, suprotstavljana je heuristička, riterovska metoda, čiji su smisao neki vidjeli u tome da se dijete uputi da uspoređivanjem otkriva uzroke.[77])

U uputstvu, datom povodom uvođenja u nastavnu upotrebu zidne karte Bosne i Hercegovine (1889) ističe se potreba da se kod učenika »izoštrava sposobnost geografskog posmatranja i da mu se vježba sud, da se ne docira onda kada učenik sam može nešto da otkrije«, da se o prilikama u stranim zemljama sudi po analogiji sa domaćim prilikama i dr.[78])

Posebno je istican značaj ovog nastavnog postupka u procesu obrazovanja opštih geografskih pojmova.

Već smo navodili misli izrečene na tu temu u komentaru programa za gimnazije iz 1910. godine, gdje se zahtijeva da se opšti pojmovi obrazuju »u svezi s nastavnim gradivom«, dakle, na primjerima određenih zemalja i područja. Josip Modestin takav postupak naziva »progresivnom metodom« i tvrdi da ga je upravo uvažavanje tog metoda od strane Eduarda Rihtera podstaklo da prema njegovoj knjizi napiše udžbenik za naše škole. »Pisac nigdje ne gomila tumačenja geografskih pojmova« — kaže J. Modestin, »nego to napreduje kako se nađe zgoda u samom pripovijedanju«.[79])

---

[74]) Filip Lukas: Svrha i metoda..., str. 14.

[75]) Ibidem.

[76]) Privremena nastavna osnova za preparandije u Bosni i Hercegovini, Školski glasnik, Sarajevo, 1916., str. 24.

[77]) Vj. Dominković: Zemljopis u pučkoj školi, Napredak, Zagreb, 1889., str. 505/507.

[78]) Školski vjesnik, Sarajevo, 1889., str. 70.

[79]) Dr Josip Modestin: Zemljopis za srednje škole, po knjizi dra Eduarda Richtera, Zagreb, 1905., str. IV.

Zahtjev za očiglednom nastavom istican je veoma često, posebno vrijednost neposrednog posmatranja u prirodi, što se smatralo neophodnim preduslovom za pravilno obrazovanje geografskih pojmova.[80])

Metodici rada s kartom poklanjana je posebna pažnja, mada se nastojalo i na upotrebi ostalih nastavnih sredstava. Preporučivan je ponekad i tzv. konstruktivni metod u predavanju geografije koji se sastojao u tome da učenici »samoradom i rišući zemljovide dođu do cilja«.[81]) U nedovoljnoj pripremljenosti nastavnika i učenika za rad s kartom mnogi su vidjeli uzrok formalizmu u znanju učenika.[82])

Nastavna sredstva propisivana su za školsku upotrebu posebnim naredbama Zemaljske vlade. Tako se, npr., u Iskazu učila nužnih u osnovnoj školi iz 1883. godine[83]) navode, među ostalim, i sljedeća nastavna sredstva za potrebe nastave geografije:

1. Globus br. 10, Knjižara L. Hartmana (Kugli i Dajč) u Zagrebu,
2. Telurium br. 2,
3. Planiglob,
4. Matković: Zemljovid Austro-ugarske monarhije, ili isti ćirilicom — izdanje knjižare braće Jovanović u Pančevu,
5. Matković: Zemljovid Evrope, Knjižara L. Hartmana (Kugli i Dajč),
6. Zemljovid Bosne (tada samo najavljen — N. M.).[84])

---

[80]) Prema S. O. Avramoviću, neposredno posmatranje ima dva osnovna zadatka: stvaranje geografskih predstava i, na osnovi tih predstava, stvaranje pojmova i geografskih tipova (S. O. Avramović: Osnovi zemljopisne nastave, Učitelj, Beograd, 1911/12., str. 374.
A. Vuković smatra posmatranje u najbližoj okolini preduslovom za razumijevanje udaljenih objekata, uz upotrebu karte i očiglednih sredstava (op. cit., str. 61.).

[81]) Prosvetni glasnik iz Beograda objavio je 1897. godine članak o ovom metodu koga je, kako se ovdje tvrdi, prvi uveo u upotrebu švedski geograf Agren (1832.). Metod se, inače, sastojao u tome da učenici, po uputstvima nastavnika, na listićima na kojima je ucrtana koordinatna mreža unose tačke koje zatim povezuju linijama i tako dobijaju konture pojedinih zemalja. Ostale varijante ove metode su slobodno crtanje karata i crtanje pravolinijskih kontura pojedinih teritorija. Prvi zbor njemačkih geografa u Berlinu 1895. godine odbacio je ovaj metod kao neekonomičan, a i zbog toga što se ovakav rad, umjesto da posluži kao sredstvo, može da pretvori u cilj (str. 354/355.).

[82]) Tako se u članku Čitanje zemljopisnih karata (Učitelj, Beograd, 1913., str. 349/355.) pledira na formiranje jasnih geografskih predstava, što se smatra preduslovom za formiranje kartografskih predstava: »Pre nego što učenik nauči da razume kartu i njene znake, mora dečji duh već sa sigurnošću da raspolaže bogatstvom što je mogućno jasnijih predstava, jer samo pomoću njih može apercepirati po znacima na karti ono što je strano... na domovinskom reljefu dobijaju se potrebni znaci za razumevanje karte«.

[83]) Službeni dodatak Školskog vjesnika, Sarajevo, 1879—1894., str. 34.

[84]) Zemljovid Bosne i Hercegovine, rađen u razmjeri 1:300.000, uveden je u upotrebu Naredbom Zemaljske vlade za BiH br. 70.890 od 13. XI 1889. i, prema riječima Lj. Dlustuša (op. cit., str. 158), sve su ga škole nabavile do 1893. godine.

U srednjim školama upotrebljavan je Kozen-Hranilović-Modestinov Veliki atlas, zatim neke karte stranih autora, među njima i takve koje su za upotrebu u bosanskohercegovačkim školama priredili domaći autori.[85])

Uopšte se može reći da su škole u ovom periodu bile snabdjevene neophodnim nastavnim sredstvima, pogotovo gimnazije (tretirane od strane vlasti kao reprezentativne obrazovne institucije). One su, svojim nivoom, trebalo da dokažu pred evropskom javnošću tobožnju kulturnu misiju okupatorskih vlasti u Bosni i Hercegovini.

Sjećajući se svoga školovanja u mostarskoj gimnaziji, Husein Brkić (1889—1961) tvrdi da je škola posjedovala Helcelove slike geografskih pojava i tipičnih pejzaža,[86]) dok Bruno Marčić tvrdi da je u istoj školi zemljopisno-povijesna zbirka imala školske godine 1913/14. 675 karata i slika.[87])

Didaktička kategorija koncentracija nastave ulazi u red onih nastavnih pitanja o kojima se veoma mnogo raspravljalo, tim prije što je ona i u zvaničnim programskim dokumentima isticana kao jedan od prvorazrednih zadataka i škole u cjelini i pojedinih nastavnih predmeta. Osnovni motiv zahtjeva za koncentracijom nastave bio je u tome što je »duh čovječiji (je) jednovit«, zbog čega »može da potpuno asimilira i pridržaje samo ono znanje, koje je između sebe povezano i suvislo«.[88])

---

[85]) Godine 1917. uveden je »na prijedlog direkcije i stručnih učitelja«, uz Kozen-Hranilović-Modestinov Veliki atlas, i Atlas für Handelsschulen dra Karla Pojkera, šesto nepromijenjeno izdanje, naklada Artaria Co Beč (Školski glasnik, Sarajevo, 1917., str. 105.
1912. godine »pripušta se kao učilo u bosanskohercegovačkim nastavnim zavodima« Mapa Austro-ugarske A. E. Zajberta, koju je priredio M. Mandić (Školski glasnik, Sarajevo, 1912., str. 338.).
Jula 1914. »pripušta se kao učilo u svim bosanskohercegovačkim nastavnim zavodima Rothaug J. G. i dr Rothaug Fizična karta A-U monarhije i bližnjih joj zemalja 1:900.000«, koju je priredio prof. Stanko Pavičić, naklada G. Freytag i Berndt (Školski glasnik, Sarajevo, 1914., str. 270.).

[86]) Sedamdeset i pet godina gimnazije u Mostaru, Mostar, 1968., str. 40.).

[87]) Ibidem., str. 25.
Vjerovatno su upotrebljavana i druga nastavna sredstva, što se može pretpostaviti na osnovi izvještaja sa izložbi učila, priređivanih u to vrijeme u našim krajevima.
Tako Josipa Glembaj, izvještavajući o izložbi učila u Osijeku 1905. godine, spominje Zemljopisni atlas za pučke ili osnovne škole Franje Pejera i Stjepana Širole i tvrdi da je to prvo djelo te vrste među našim školskim pomagalima. Ona, osim toga, spominje velike obojene slike za zemljopisnu obuku iz svih krajeva svijeta, Pejerov novi zemljovid Hrvatske i Slavonije, novi glob koji se može rastaviti i napokon »zemljopisne karakterne slike u krasnoj izradbi« (Napredak, Zagreb, 1905., str. 25/27.). M. Stanojević u svojoj Metodici zemljopisne nastave (str. 34/35.) navodi nekoliko kolekcija geografskih slika za koje se znalo u našim krajevima: Lehmans Geograph. Charakterbilder; Hölzels geographische Charakterbilder für Schule und Haus; Kirchoff und Supan: Charakterbilder zur Länderkunde; Geistbeck und Engleder Geographische Typenbilder in Farbendruck; Lehmans Völkertypen; Lehmans Menschenrassen i dr. U Srbiji su upotrebljavane Hirtove slike glavnih oblika Zemljine površine u prevodu R. Vasovića.

[88]) Organizacija narodnih škola u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1909., str. 129/135.

Pri tome koncentracija nije shvatana u značenju koje su joj davali Herbart i njegovi sljedbenici Ciler i Rajn — kao grupisanje građe raznih nastavnih predmeta oko jednog centralnog predmeta (kakav je, npr., bio predmet Weltkunde u njemačkim školama), nego više u značenju koje se danas daje korelaciji nastave, koja podrazumijeva međusobno povezivanje srodnih nastavnih predmeta ili pojedinih njihovih dijelova, pri čemu svaki od njih zadržava svoju samostalnost.

Geografija je smatrana nastavnim predmetom veoma podesnim za koncentraciju, budući da ona pripada i prirodnim i društvenim naukama, odnosno »veoma zgodno spaja prirodno-matematičko znanje sa povesničkim«.[89]) Istovremeno je naglašavano da u nastavi maternjeg jezika, npr., pri obradi članaka u čitankama, treba davati nužne geografske informacije, ako to tekst zahtijeva, ne plašeći se pri tome prigovora da u takvom radu nema sistema, da se ne uvažavaju didaktička pravila postupnosti i sl. »Djeci su s gledišta njihova shvaćanja po topografskom orijentiranju svi nepoznati krajevi jednako daleko, pa je u tom vidu za njih sve daleko, što je izvan njihova fizičkog vidokruga.«, kaže se u Organizaciji.[90])

Udžbenici geografije nabavljani su, kako je već rečeno, pretežno iz Hrvatske, pod uslovom da su i u idejnom pogledu udovoljavali ciljevima prosvjetne politike okupatorskih vlasti u Bosni i Hercegovini.[91])

Tek potkraj okupacije štampano je nekoliko djela bosanskohercegovačkih autora, ako se izuzmu udžbenici za III i IV razred osnovne škole, uvedeni u upotrebu već 1885. godine. Najveći dio upotrebljavanih udžbenika spominjan je i djelimično analiziran u prethodnom tekstu.

---

[89]) M. Stanojević: Vaspitna važnost i značaj zemljopisne nastave s pogledom na njen istoriski razvitak, Prosvetni glasnik, Beograd, 1903., str. 355.

[90]) Kao primjer koncentracije navodi se sljedeće: »U članku »Kratak je život dobro ga upotrebi« spominje se misirski sultan i rijeka Nil; pokaže se na mapi Misir; djeca na tom stupnju već mu po položaju mogu odrediti klimu; pa im se za Nil rekne da je to najduža rijeka na svijetu, da on u stanovito doba u godini poplavi zemlju kao Trebišnjica Popovo polje u Hercegovini, kako je ova zbog toga plodna, pa da budu dvije žetve u godini kao na Popovom polju« (kao pod 88.).

[91]) Da su ovi udžbenici, prije nego što su bili odobreni za upotrebu u bosanskohercegovačkim školama, strogo kontrolisani pokazuje i dopis Ministarstva vjera i nastave u Beču upućen odjeljenju za BiH Zajedničkog ministrastva finansija, u kom se sumnja u podobnost jednog udžbenika dra Petra Matkovića (naslov nije naveden, ali pretpostavlja mo da se radi o knjizi Geografsko-statistički nacrt austro-ugarske monarhije). Udžbeniku se, naime, prigovara što Bosnu i Hercegovinu tretira »kao posredni posjed Osmanskog carstva uz napomenu da njom upravlja austro-ugarska vlada«. »Pri odobravanju geografskih udžbenika za srednje škole«, kaže se dalje u dopisu, »iznova se postavlja pitanje, na koji način treba predstaviti državno pripadništvo i upravne prilike u Bosni i Hercegovini«. Zajedničko ministrastvo finansija odgovorilo je da smatra kako »geografsku obradu BiH ne bi trebalo smještati u okvir opisa Turske već u okvir opisivanja Austro-Ugarske monarhije, s tim da se ne ulazi u državno-pravno pitanje, a sve to s obzirom na njenu upotrebu u južnoslovenskim školama u Monarhiji« (Akt Zajedničkog ministarstva finansija br. 2340/BiH iz 1883., Arhiv BiH).

I udžbenička literatura je uvođena u nastavnu praksu posebnim naredbama Zemaljske vlade s naznakama: »pripušta se kao udžbenik«, »uvodi se kao propisani obligatni udžbenik«, »kao pomoćna knjiga«, »kao jedini tekst za nastavu u geografiji«, »kao priručna knjiga pri obuci u zemljopisu«, »za nabavku školskim knjižnicama svih državnih vaspitnih zavoda« i sl.

Ovakav tretman udžbeničke literature od strane oficijelnih vlasti nije bio inspirisan samo didaktičkim pobudama — zapravo je najmanje njima bio inspirisan; bio je to jedan od izraza centralističkog načina rukovođenja prosvjetnom politikom i institucijama, jedan od vidova stroge državne kontrole u jednoj od oblasti društvenog života za koju su okupacione vlasti uvijek pokazivale poseban interes.

Ovakav način rada bio je značajan i zbog toga što se pomenutim naredbama često određivala i namjena udžbenika, budući da neki među njima nisu bili pisani ni za određene tipove škola, a pogotovo ne za pojedine razrede u njima.

ZEMLJOPIS

ZA

SREDNJE ŠKOLE.

PO KNJIZI DRA. EDUARDA RICHTERA

PRIREDIO

DR. JOSIP MODESTIN.

SA 20 KARATA I 43 SLIKE.

UKORIČEN STOJI 3 KRUNE.

U ZAGREBU
TROŠKOM I NAKLADOM KR. HRV. SLAV. DALM. ZEMALJ. VLADE
1905.

Neki udžbenici bili su, npr., namijenjeni srednjim školama, ali ne i određenim razredima. Drugi su, opet, bili nešto određeniji. Tako J. Modestin, čiji je spominjani udžbenik imao vrlo široku primjenu

u srednjim školama, dijeli gradivo u svojoj knjizi, napisanoj, kako sam kaže, »po principima koncentrične metode«, na dva tečaja — prvi tečaj za prvi razred, drugi tečaj — »za drugi i potonje razrede«.

Već sama okolnost da su udžbenici geografije nabavljani iz drugih pokrajina Monarhije i da, prema tome, nisu bili usaglašeni sa nastavnim planovima i programima u Bosni i Hercegovini, umanjivala je njihovu didaktičku vrijednost i upotrebljivost. Oni su, osim toga, bili pisani jednim strogim, »akademskim« stilom, bez neophodnog uvažavanja spoznajnih mogućnosti djece i omladine, kojoj su indirektno ili, rječe, direktno bili namijenjeni. Siromaštvo forme — odsustvo ilustrativnih priloga, zanimljivih tekstova i, najčešće, pitanja i zadataka za učenike,[92]) karakteristično za većinu njih, činilo ih je neprivlačnim. Inače, tekstovi udženika bili su većinom naučno ispravni. Oni su odgovarali savremenom nivou nauke, pogotovo kada su bili u pitanju »egzaktniji« geografski sadržaji, oni iz oblasti opšte fizičke geografije. Udžbenici »regionalne« (»političke«, »posebne«) geografije odgovarali su tematski tadašnjim dostignućima nauke, ali je način izlaganja najčešće bio enciklopedijski, nomenklaturno-statistički — prikazi pojedinih oblasti i zemalja predstavljali su obično registre geografskog »inventara«, načinjene uvijek po istom obrascu.

Tako su i udžbenici, sa svoje strane, doprinosili *šablonizaranju nastavnog postupka i formalizaciji učeničkih znanja*, čemu su, uostalom, doprinosili i neki drugi didaktički uzusi toga doba.

Školske vlasti u Bosni i Hercegovini bile su zvanično propisale Herbart-Cileróve *formalne stupnjeve* kao obavezan vid artikulacije nastavnog časa[93]), koja je podrazumijevala sljedeće etape svakog nastavnog sata, bez obzira na predmet, odnosno nastavnu jedinicu: 1. analizu (uočavanje i korigovanje postojećih učeničkih znanja); 2. sintezu (upoznavanje sa novim gradivom); 3. asocijaciju (povezivanje novih spoznaja sa starim); 4. sistem (uključivanje novih znanja u odgovarajuće sisteme pojmova, pravila, zakona) i 5. metodu — »stupanj primjene«.

Herbart-Cilerovim formalnim stupnjevima se ne može odreći logičnost, niti se može tvrditi da su oni u neskladu sa zakonitostima spoznajnog procesa. Međutim, primjenjivani u svakoj prilici, bez obzira na specifičnosti nastavnih predmeta i nastavnih sadržaja, u njima, oni su nužno vodili shematizaciji nastavnog procesa i pasivizaciji učenika u njemu, izrodili su se u negaciju stvaralaštva u nastavi, a nastavni proces je uvijek i stvaralački proces.

U raznim prilikama i na raznim mjestima isticane su, kako smo unekoliko mogli vidjeti, vrijedne ideje o tome kakva bi trebalo da

[92]) Neki od njih sadržavali su, istina, pitanja i zadatke za učenike, ali suviše teške s obzirom na kvantitet i kvalitet znanja koja su mogla biti stečena u srednjoj školi — takav je slučaj sa već spominjanim udžbenikom S. Hadrovića. Ovakve pojave su posljedica i okolnosti da su mnogi od tih udžbenika bili priručnici ili univerzitetski udžbenici, prevedeni, obično, s njemačkog jezika, bez nužnih adaptacija za potrebe srednjih škola.

[93]) Vojislav Bogičević: op. cit., str. 210.

bude nastava geografije kako bi udovoljila didaktičkim, metodskim i, svakako, naučnogeografskim obzirima, koji se tada nisu mnogo razlikovali od savremenih. Svakodnevna nastavna praksa, međutim, rijetko kada je bila u skladu sa pomenutim zahtjevima, zbog čega su i kritike nastave geografije bile česte i, ponekad, veoma oštre, kao ona S. O. Avramovića, koji je tvrdio da se nijedan nastavni predmet ne predaje »sa tako malo metodskih skrupula kao zemljopis«.[94])

Neke uzroke nezadovoljavajućeg stanja nastave geografije u tom periodu već smo analizirali. Ovom prilikom osvrnućemo se još i na problem nastavnika geografije.

U početku okupacije nije bilo dovoljno kvalifikovanih učitelja za razrednu nastavu, a pogotovo nije bilo dovoljno predmetnih nastavnika. Zbog nedostatka učiteljskog osoblja u nekim osnovnim školama nisu mogli biti ostvareni dijelovi nastavnih sadržaja predviđenih programom.

Tako se u naredbi Zemaljske vlade iz 1879. godine, koja se odnosi na škole »u kojima će nastavljati carski i kraljevski podčasnici«, kaže: »Prema napretku školske mladeži i prema nastavničkim silama, koje budu pri ruci, može se poslije učiti i zemljopis, povijest i prirodne nauke na osnovu propisanih čitanaka«.[95])

U početku okupacije, a mjestimično i docnije, učitelji i nastavnici predmetne nastave dolazili su u Bosnu i Hercegovinu iz drugih, razvijenijih pokrajina Monarhije — iz Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, ponekad iz Vojvodine. Potkraj okpuacije počeli su se zapošljavati u školama nastavnici rodom iz Bosne i Hercegovine školovani u Beču, Pragu, Zagrebu i drugim gradovima. U srpskim narodnim osnovnim školama radili su i učitelji iz Srbije i Vojvodine, a bilo je među njima i onih koji su završili Bosansko-banjalučku bogoslovsku školu.

Malobrojni kvalifikovani nastavnici srednjih škola bili su obično primuđeni da predaju više predmeta,[96]) prema kojima, razumije se, nisu imali iste afinitete, pa su postizali i različite uspjehe u pojedinim od njih.

Baltazar Kante, »ispitani učitelj srednje škole« iz Rijeke bio je prvi kvalifikovani nastavnik geografije i istorije zaposlen na jednoj srednjoj školi u Bosni i Hercegovini od strane austrougarskih vlasti. On je, naime, bio imenovan u ovom svojstvu školske 1879/80.

---

[94]) S. O. Avramović: op. cit.

[95]) Naredba Zemaljske vlade za BiH br. 9228 od 10. V 1879., Službeni dodatak Školskog vjesnika, Sarajevo, 1880., str. 6/8.

[96]) U Službenom dodatku Školskog vjesnika za 1905. godinu (str. 10.) objavljen je i sljedeći konkurs: »U velikoj gimnaziji mostarskoj ima se početkom škol. god. 1895/96. popuniti mjesto učitelja zemljopisa i povijesti kao glavnog i njemačkog ili bosanskog (srpskog ili hrvatskog) jezika kao sporednog predmeta. Molitelji za to mjesto treba da dokažu da su austrijski ili ugarski državljani, da su formalno osposobljeni za naznačene predmete u srednjim školama.

godine na tada otvorenoj prvoj sarajevskoj gimnaziji, s godišnjom platom od 1.000 forinti, 300 forinti dodatka i 200 forinti na ime stanarine.[97])

Kako su u prvoj školskoj godini, uz direktora dra Ivana Branislava Zoha, koji je predavao aritmetiku, prirodopis, crtanje i gimnastiku, bila postavljena još samo dva učitelja, Baltazar Kante i Božidar Vuksanović, obojica su predavali po nekoliko predmeta. Tako je Baltazar Kante predavao latinski u I razredu, zemljopis u pripravnom i prvom razredu, aritmetiku u pripravnom razredu.[98])

U nedostatku kvalifikovanih predmetnih nastavnika praktikovano je da se bolji učitelji osposobe za predmetnu nastavu polaganjem posebnih ispita, u prvo vrijeme u Zagrebu, a docnije i u Sarajevu. Tako su, npr., kandidati koji su željeli da predaju na višim narodnim i na trgovačkim školama mogli da polažu nekoliko grupa predmeta. Za nastavu geografije osposobljavani su ukoliko su položili »jezikoslovno-povjesnu skupinu, tj. srpskohrvatski jezik, njemački ili mađarski jezik, zemljopis i povijest«, odnosno »matematičko-prirodoslovnu skupinu«. U oba slučaja polagali su ispit iz »zemljopisa« i »trgovačkog zemljopisa«.[99])

Na osnovi propisanog gradiva i literature koju je trebalo obavezno pročitati može se zaključiti da je ispit bio prilično rigorozan.

Situaciju u pogledu kvalifikovanosti nastavnika geografije u Bosni i Hercegovini toga doba ilustruje i primjedba data u recenziji udžbenika Zemljopisni i statistički pregled Bosne i Hercegovine dra Mihovila Mandića, koja glasi: »... budući da je Mandić, pored St. Pavičića, jedini pravi geograf kod nas, to nam njegovo ime jamči za valjanost ove knjige i najtoplije je preporučuje«.[100])

---

[97]) Akt Zajedničkog ministarstva finansija br. 5046/BiH, 1879., Arhiv Bosne i Hercegovine.

[98]) Spomenica Prve gimnazije u Sarajevu, Sarajevo, 1929., str. 14.

[99]) Propis o ispitima za učiteljsko osposobljenje, br. 231.437/V od 13. novembra 1912. godine, Glasnik zakona i naredaba, Sarajevo, 1913., str. 89. Programom »ispita za učiteljsko osposobljenje« zahtijevalo se i poznavanje metodike nastave.
Tražena je, tako, »... sigurnost u komparativnoj obradi zemljopisnog gradiva i vještina u kartografskom prikazivanju na školskoj tabli...«. Kandidat je trebalo da »dokaže: dostatno poznavanje najvažnijih novijih kompendija, časopisa i nastavnih pomagala; zatim sposobnost da istražuje pedagošku vrijednost udžbenika i učila za zornu nastavu, nadalje opću orijentaciju u osnivanju i držanju prirodno-historijskih i zemljopisnih kabineta; vještinu u crtanju dotičnih jednostavnih nacrta na školskoj tabli i sigurnost u upotrebljavanju sprava i drugih učila u nastavi« (ibidem, str. 90).

[100]) Učiteljska zora, Mostar, 1914., str. 252.
Dodajmo da je M. Mandić, i po obrazovanju i po naučnim afinitetima, bio prvenstveno istoričar i arheolog.

Prilozi

Prilog br. 1.

Nastavni program geografije za narodne osnovne škole u Bosni i Hercegovini iz 1909. godine

I godište:

Najelementarniji geografski pojmovi koji se mogu razviti u zornoj nastavi.

II godište:

Orijentacija po stranama svijeta. Škola. Školsko mjesto. Okolica. Znameniti zavičajni događaji, osobito ako su u svezi s kakvim istorijskim spomenikom, koji se slučajno u dotičnom mjestu nalazi.

Porodica. Općina. Elementarno crtanje tlovida: školske sobe, školske zgrade i glavnih dijelova školskoga mjesta.

Pojam domovine i Austro-ugarske monarhije. Vladar.

III godište:

Ponavlja se što se učilo u drugom godištu o porodici i općini. Elementarno crtanje tlovida školske sobe, školske zgrade, školskoga mjesta ili barem glavnih mu dijelova i zavičajnoga kraja, dokle se može okom uhvatiti.

Upućivanje u razumijevanje zemljovida crtanjem i proučavanjem kartografskih prikaza.

Domovina. Prirodne prilike Bosne i Hercegovine s osobitim obzirom na doline i polja, koja imaju vrijednost za kulturu ovih zemalja. Politička podjela i uprava BiH; kulturne prilike tih zemalja. Zavičajni kotar. Zemlje Austro-ugarske monarhije. Četiri gorska sustava u monarhiji. Neke najglavnije rijeke.

Oblik zemlje. Sunce. Dan i noć.

Zgodne slike i najglavniji događaji iz povijesti domovine.

IV godište:

Ponavlja se zemljopis Bosne i Hercegovine. Proširivanje onoga, što se učilo o Austro-ugarskoj monarhiji u III godištu i povrh toga: stanovništvo po narodnosti i vjeri. Kulturne prilike.

Države u Evropi i najznamenitiji gradovi. Pregledno ostali dijelovi svijeta, glavne države u njima.

Glavne matematičke crte na globu. Pojasi zemlje. Četiri godišnja doba i mijene mjeseca.

Tečajem cijele školske godine u III i IV godištu prigodično posmatranje sunca i mjeseca i prividna im kretanja; pošljedice toga kretanja.

Upućivanje u crtanje i razumijevanje zemljovida crtanjem i proučavanjem kartografskih prikaza.

Zgodne slike iz povijesti domovine i Austro-ugarske monarhije. Obreti, izumi i najznamenitije crtice iz kulturne povijesti svjetske.

(Organizacija narodnih škola u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1909., str. 6/7.)

Prilog br. 2.

Nastavni program predmeta »zemljopis i povijest« u Državnoj velikoj gimnaziji u Sarajevu

Razred	Zemljopis	Povijest
I	Nazorno razlaganje temeljnih geografskih predstava. Dnevni putovi sunca s pogledom na školsku zgradu i kuću u razna godišnja doba; po tome orijentiranje u svojoj okolici, na zemljovidu i na globusu. Opisivanje i tumačenje svjetlosti i topline u domovini tijekom jedne godine, koliko je to zavisno od duljine dana i visine sunca. Glavni oblici suhe zemlje i vode i razdioba njihova nazemlji kao što i položaj najznatnijih država i gradova; pri tome učiti i vježbati se u čitanju zemljovida. Pokusi u crtanju najjednostavnijih geografskih predmeta.	
II	Azija i Afrika po položaju i obliku s pogledom na gore, vode i mjesta, uzimajući obzir na klimatičke prilike koliko se ovo mogu tumačiti po položaju sunčevog puta prema raznim horizontima. Kako zavisi podneblje od vegetacije, od proizvoda zemalja i od zanimanja naroda neka se rastumači pojedinim čisto jasnim primjerima iz blizine. Evropa: prijegled po obliku, uzvišenosti, vodama. Zemlje južne Evrope i britanskog ostrvlja onako kako je označeno za Aziju i Afriku.	Stari vijek. Opširnije razlaganje priča. Najvažnije ličnosti i događaji, osobito iz istorije Grka i Rimljana.
	(Naizmjenice zemljopis i povijest)	
III	One zemlje u Evropi, koje se nijesu proučile u II razredu (osim A-U i BiH), za tijem Amerika i Australija, na isti način kao i u II razredu, osobito s pogledom na tumačenje klimatičnih prilika. Vježbanje u nacrtima jednostavnih obrazaca zemljovida.	Srednji vijek; najvažnije ličnosti i događaji s osobitim obzirom na A-U i BiH.
IV	Fizički i politički zemljopis A-U monarhije sa BiH, bez štatističkog dijela kao takvog, ali potanko uzimajući obzir na proizvode zemalja, na zanimanje, na prometne i kulturne prilike naroda. Vježbanje u crtanju jendostavnih obrazaca zemljovida.	Novi vijek. Najvažnije ličnosti i događaji; najglavniji je sadržaj ove nauke istorija A-U monarhije sa BiH.
V	Povijest staroga vijeka; u prvom tečaju poglavito grčka, u II rimska povijest, uzimajući na obzir podatke iz zemljopisa, koji u to zasijecaju.	
VI	Svršetak povijesti staroga vijeka, počevši od Avgusta i povijest srednjeg vijeka, s obzirom na podatke iz zemljopisa, koji u to zasijecaju.	
VII	Povijest novoga vijeka, obaziruć se na unutarnji razvoj Evrope i na zemljopisne podatke, koji se ovog predmeta tiču. U I tečaju:	

VIII Povijest A-U monarhije sa BiH, uvijek ističući njezine odnošaje prema povijesti drugih zemalja; najvažnije činjenice iz nutarnjeg razvoja monarhije.

U II tečaju:

Potanka slika najvažnijih podataka o zemlji i stanovnicima, o ustavu i upravi, o proizvodima i kulturi A-U monarhije sa BiH, ispoređujući domaće prilike s prilikama ostalih država, osobito s prilikama evropskih velikih država.

(Službeni dodatak Školskog vjesnika za 1879/1894. godinu, str. 239/252.)

Prilog br. 3.

Nastavni program opće i trgovačke geografije za trgovačku akademiju u Sarajevu iz 1913. god.

I razred:

Poznavanje matematičkog zemljopisa koliko je potrebno da se razumije kako se zemlja rasvjetljuje i zagrijava. Računanje vremena, kalendar. Uputa u shvaćanje globusa i mapa, elementi kartografske projekcije. Osnovni pojmovi fizikalne geografije s osobitim obzirom na ona poglavlja, koja su važna za razumijevanje klimatskih prilika, produkcije i prometa.

Oro- i hidrografija, klimatske prilike i politička geografija A-U, Njemačke i Švicarske.

II razred:

Kratko općenito ponavljanje oro- i hidrografije, klimatskih prilika i političke geografije zemalja koje su obrađene u I razredu, a na to se nadovezuje geografija trgovine i prometa tih zemalja njemačkog carstva (stanovništvo, proizvodi poljoprivrede i rudarstva, industrija, uvoz i izvoz. Promet: najvažnija trgovačka mjesta i luke, željezničke i parobrodske linije). Geografija trgovine i obrta Italije (i balkanskih zemalja) obrađena na isti način. Kolonije treba obrađivati uvijek u svezi s dotičnom državom, kojoj pripadaju.

III razred:

Geografija trgovine i promet Rusije, Danske, Švedske i Norveške, Velike Britanije, Nizozemske, Belgije, Francuske, Španije i Portugalije skupa s njihovim kolonijama.

IV razred:

Samostalne azijske države, koliko dolaze u obzir kod trgovačkog prometa. Američke sjedinjene države, države romanske Amerike i samostalne države u Africi, važne za trgovački promet.

Ponavljanje trgovačke geografije A-U monarhije skupa sa BiH i susjednim balkanskim državama.

Pregled najznamenitijih trgovačkih veza (parobrodske linije), osobito onih A-U monarhije sa zemljama izvan Evrope.

Pregled svjetske produkcije (statistika najvažnijih njezinih predmeta).

(Školski glasnik, Sarajevo, 1913. godine, str. 80/82.).

Literatura i izvori

A. Literatura

Antoško, J. F.: Istorija geografii, izdatel'stvo Moskovskogo universiteta, Moskva, 1970.

Avramović, S. O.: Osnovi zemljopisne nastave, Učitelj. Beograd, 1912.

Baranski, N. N.: Istoričeskij obzor učebnikov geografii (1876—1934), Gosudarstvenoe izdatel'stvo geografičeskoj literatury, Moskva, 1954.

Bogičević, Vojislav: Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini u doba turske i austrougarske uprave (1463 — 1918), Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1965.

Cvijić, Jovan: Današnje stanje geografske nauke, Nastavnik-list Profesorskog društva, Beograd, 1893.

Ćurić, dr Hajrudin: Školske prilike Muslimana u Bosni i Hercegovini, Srpska akademija nauka i umetnosti, posebna izdanja, knjiga CCCLXXXIX, Beograd, 1965.

Didaktik der Geographie, Westermann Lexikon der Geographie, Band I, Braunschweig, 1968.

Dlustuš, Ljuboje: Studije i dojmovi sa Svjetske izložbe i internacionalnoga nastavnoga kongresa 1900. u Parizu, Zemaljska štamparija u Sarajevu, 1906.

Dominković, Vj.: Zemljopis u pučkoj školi, Napredak, Zagreb, 1889. Erdkundeunterricht, Westerman Lexikon der Geographie, Band I, Braunschweig, 1968.

Gašparović, Ratomir: Bosna i Hercegovina na geografskim kartama od prvih početaka do kraja XIX vijeka, izdanje Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 22, Sarajevo, 1970.

Glembaj, pl. Josipa: Izložba učila u Osijeku, Napredak, Zagreb, 1905.

Hettner, A.: Die Einheit der Geographie als Wissenschaft und Unterrichtsfach, Berlin, 1924.

Lukas, Filip: Svrha i metoda geografijske nauke u srednjim školama, preštampano iz Nastavnog vjesnika, knjiga XXIV, Zagreb, 1916.

Matela Josip: Pragmatika zemljopisne nauke, preštampano iz izvještaja učiteljske škole sarajevske za šk. god. 1890/91., Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1891.

Oberländer, dr Herman: Der geographischen Unterricht nach den Grundsätzen der Ritterschen Schule, historisch und methodisch beleuchtet, Seele et Comp., Leipzig, 1900.

Papić Mitar: Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878—1918), »Veselin Masleša, Sarajevo, 1972.

Peco, Esad: Osnovno školstvo u Hercegovini za vrijeme austrougarske vladavine, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo. 1971.

Stanojević, M. M.: Metodika zemljopisne nastave u narodnoj školi, po Rušu, Rude-u i dr. piscima, izdanje knjižare Rajkovića i Ćukovića, Beograd, 1920.

Stanojević, M. M.: Vaspitna važnost i značaj zemljopisne nastave s pogledom na njen istoriski razvitak, Prosvetni glasnik, Beograd, 1903.

Vasović, R.: Vidal de la Blache et Camena D'Almeida..., Prosvetni glasnik, Beograd, 1897.

Vasović, R., Zemljopisna nastava u osnovnim školama, Prosvetni glasnik, Beograd, 1911.

Vuković, Adolf: Zemljopisna obuka u nižim i višim pučkim školama, metodički naputak za učitelje, naklada Hrvatskog pedagoško-književnog zbora, Zagreb, 1901.

Zdelar, V.: Astronomija i astronomski zemljopis u srednjim školama, Prosvetni glasnik, Beograd, 1891.

Žlebnik, dr Leon: Opšta istorija školstva i pedagoških ideja, četvrto izdanje, »Naučna knjiga«, Beograd, 1970.

B. Izvori

Udžbenici:

Ceden, dr Karl: Rukovođ za zemljopis trgovine i prometa za trgovačke produžne škole, Sarajevo, 1896.

Fadil Nedžib iz Selanika: Prirodna i politička geografija za đake ruždija, Istambul, 303. h. (na turskom jeziku).

Hadrović, Stjepan: Osnovi matematičkoga i fizikalnoga zemljopisa, Tiskarna »Bosanske pošte«, Sarajevo, 1902.

Hoić, dr Ivan: Slike iz općega zemljopisa, knjiga I—VI, Naklada Matice hrvatske, Zagreb, 1888.

Lukas, Filip: Gospodarska geografija za trgovačke akademije, trošak i naklada kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade, Zagreb. 1915.

Mandić, dr Mihovil: Zemljopisni i statistički pregled Bosne i Hercegovine, naklada J. Studničke, Sarajevo, 1914.

Mandić, dr Mihovil — Prelog, dr Milan: Zemljopis, povjest i državno uređenje Austro-ugarske monarhije (s Bosnom i Hercegovinom) za VIII razred srednjih (i sličnih) škola u BiH, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1915.

Modestin, dr Josip: Zemljopis za srednje škole, po knjizi dr-a Eduarda Richtera, troškom i nakladom Kraljevske hrvatsko-slavonsko-dalmatinske vlade, Zagreb, 1905.

Steklasa, Ivan: Zemljopis i statistika Austro-ugarske monarhije za srednja učilišta, troškom i nakladom kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinske zemaljske vlade, Zagreb, 1889.

Šušljić, Milan i Šušljić, Risto: Zemljopis za III razred srpskih osnovnih škola — Bosna i Hercegovina po riječnim slivovima, izdanje Prve srpske knjižare Trifunović i dr., Sarajevo., 1911.

Šušljić, Milan i Šušljić, Risto: Zemjopis za srpske narodne škole u Ugarskoj, treće popravljeno izdanje sa slikama, naklada knjižare braće Jovanović, Pančevo, 1884.

Šušljić, Milan i Šušljić, Risto: Zemljopis za III razred osnovnih škola u Bosni i Hercegovini, nakladom Zemaljske vlade za BiH, Sarajevo, 1885.

Šušljić, Milan i Šušljić, Risto: Zemljopis za IV razred osnovnih škola u Bosni i Hercegovini, nakladom Zemaljske vlade za BiH, Sarajevo, 1885.

C. Ostali izvori

Kao izvori poslužili su, za potrebe ovoga rada, nastavni planovi i programi, dokumenti objavljeni u prosvjetnim i drugim službenim glasnicima, arhivski materijal. Kako su svi oni citirani na odgovarajućim mjestima, smatramo da nema potrebe da budu ponovo registrovani.

РЕЗЮМЕ

ОБУЧЕНИЕ ГЕОГРАФИИ В ШКОЛАХ БОСНИИ И ГЕРЦЕГОВИНЫ ВО ВРЕМЯ АВСТРО-ВЕНГЕРСКОЙ ОКУПАЦИИ

НАТАЛИЯ МАСТИЛО

Во время австро-венгерской окупации в Боснии и Герцеговине география была представлена в учебных планах почти всех учебных заведений. Правда, она довольно редко бывала отдельным предметом обучения, в чаще всего входила в состав дидактической области »землеведение и история«. В этом сочетании география подчинялась историческому научно-дидактическому содержанию. Это являлось последствием владеющей идеологии а также и некоторых тенденций в географической науке того времени. Идеи Карла Ритера и его последователей были в это время широко распространёнымы. Редуцирование географии на роль пропедевтики, необходимой для понимания исторических событий и течений неизбежно уменьшало её научный уровень, равно как и её эффективность в обучении и воспитании.

Поскольку всё обучение того времени строго подчинялось воспитанию в духе австрийского подданства в его крайнем виде, то од географии требовали, чтобы она способствовала развитию чувства принадлежности к Монархии, гражданской лояльности и преданности. Благодаря природе своих содержаний, особенно содержаний из области общественной географии и географии национальной территории, география — наряду с историей и подным языком — пользовалась особой трактовкой. География, лучше всех остальных предметов обучения, способствовала утверждению общественой идеологии и практики, поэтому её окружали особым вниманием австрийская власть и австрийская школа.

В общем, обучение географии того времени отражало — в меньшей или большей степени — владеющие идеи в греографической науке. В частности же тут наглядно проявились идеи немецкой географической школы, самой влиятельной в это время. Особенно расценивались положения Карла Ритера и горологическая концепция Альфреда Гетнера. Разумеется, относительно теории и дидактической практики географии в Боснии и Герцеговине того времени мы можем говорить только о предвещании и частичном отражении тех концепций, которые в развитых европейских странах уже оформились в целостную систему.

В практике обучения географии в Боснии и Герцеговине того времени — равно как и в других средах — были представлены все основные области географичкской науки; правда, их по-разному называли и понимали. В частности, обрабатывалась математическая география (её тогда называли и астрономической географией), затем физическая география (физическое землеведение, естественное землеведение). Кроме того, были представлены культурное, политическое и специальное землеведение. Интересно упомянуть, что имелись некоторые недоумения и расхождения в связи с предметом исследования тех географических дисциплин, которые занимаются человеком и его деятельностью в пространстве. Это подтверждается, на пример, пониманием так называемои политической географии: её понимали в том значении, какое мы сегодня приписываем страноведению. Кроме того, она являлась синонимом антропогеографии и политической географии. Это особенно интересно, если учесть то обстоятельство, что и в наше время имеются некоторые трудности в разграничении объекта исследования общественно-географических дисциплин и некоторых других общественных наук.

В периоде, о котором идёт речь, затрагивали и некоторые существенные методические проблемы. в обучении географии, о чём уже были высказаны довольно интересные и актуальные идеи. Особенно подчёркивалась потребность наглядного обучения географии, что оправдывалось причинами которые вытекают из закономерности процесса сознания, равно как и природой географических научных содержаний.

GEOGRAFSKI PREGLED
Geografsko društvo BiH
sv. XVIII—XIX god. 1974—1975.
Sarajevo

O IMENIMA NASELJA U LIVANJSKOM POLJU

Prilog proučavanju naselja Livanjskog polja

DUŠAN NIKIĆ

»Imena su posljedica stvari«
Dante

U jugozapadnoj Bosni, gotovo u sredini ogromnog prostranstva dinarskog holokarsta, podno plećatog bila kamenite Dinare, prostrlo se Livanjsko polje (405 km²).

Livanjsko polje je izrazita prediona cjelina, znatno izolovana od susjednih oblasti kraškim visoravnima i planinskim bilima[1], koja se dižu i do 2.006 metara nadmorske visine. No, i pored toga, Livanjsko polje je bilo u istorijskoj prošlosti, a i danas je, dosta značajan prometni čvor šireg gravitacionog područja. Upravo preko njega ide, još od praistorije, saobraćajnica najkraće veze Jadranskog srednjeg primorja (Split — Makarska) sa dolinom Vrbasa. Ova veza sa centralnom Dalmacijom, kojoj je Livanjsko polje najbliže kontinentalno zaleđe, odnosno dolinom Vrbasa, bila je od izuzetnog značaja i, dobrim dijelom, uzrokovala je razvitak znatnog broja naselja na ovom pitomom kraškom polju.

Sva su naselja u Livanjskom polju seoska, osim Livna koje je gradsko naselje. Pod »selom«, u ovom radu, za razliku od naučnog pojma i službenog termina (naselja i dijelovi naselja) podrazumijevaćemo svaku, pa i najmanju, zasebnu grupu kuća, upravo onako kako žitelji Livanjskog polja shvataju pojam sela.

Selo je, dakle, u ovom radu, naselje koje živi i egzistira kao zasebna cjelina. Ali, da bismo udovoljili i uobičajenim kriterijima naglašavaćemo koje je naselje selo, a koje samo »dio« sela, odnosno naselje.

Kazali smo da je LIVNO jedino gradsko naselje u polju. Na pitanje otkud ime gradu veoma je teško odgovoriti. Mnogima se taj problem čini sasvim jednostavnim i naziv naselja dovode u vezu sa starom slovenskom rječju »hljev«, »hlev« — »hliv« = 'ovca'. Etimološki, ovo je tumačenje ispravno. U istorijskim izvorima naselje se pod tim imenom prvi put pominje u ispravama iz IX vijeka[2]: Ono je

[1] Visina planinskih bila: Golija 1.892 m, Staretina 1.634 m, Šator 1.872 m, Dinara 1.918 m, Kamešnica 1.865 m, Tušnica 1.700 m i Krug — Cincar 2.006 m.

[2] Franjo Rački, Documenta historiae chroaticae, periodum antiquam, Zagreb, 1877. god., vol. 7., str. 16.

za sve vrijeme srednjeg vijeka bilo središte prostrane Livanjske župe. Kao takvo naselje je bilo veoma dobro utvrđeno, gdje je, u slučaju rata, pleme nalazilo vojničku zaštitu. U Ukrajini (SSSR) postoji grad koji nosi gotovo isto ime — Livny. Na pitanje: nisu li možda naši slovenski preci, za uspomenu na svoju pradomovinu, naselju, koje se u VII vijeku možda osnovali ovdje, dali ime naselja iz kojeg su došli — ne može se, za sada, ništa pouzdano odgovoriti. Osim toga, srednjevjekovno Livno se često, u istorijskoj i drugoj dokumentaciji, susreće i pod opisnim imenom BISTRIČKI GRAD[3]. Da nije ovog drugog imena naselja, možda bismo navedena razmišljanja i mogli prihvatiti kao moguća, jer su dosta razumljiva. Problem, dakle, nastaje u tome — otkud ime naselju i Bistrički grad, šta ono znači i na šta nas sve još upućuje. Najprije, samo ime Bistrički grad upućuje na karakteristike njegovog mikropoložaja na izvorištu Bistrice. Drugo, za taj dio grada i danas se, kod mještana, zadržao naziv DUMAN. Samu riječ »duman« moguće je dovesti u vezu sa starom ilirsko-arbanaškom riječju »delma« — ovca. Može biti da se najranije, ilirsko naselje oko izvorišta Bistrice zvalo Delman, odnosno D'lman i da je docnije slovenizirano u Duman. Nema nikakve sumnje da je srednjovjekovno Livno izgrađeno oko izvorišta Bistrice, na temeljima predslavenskog naselja. Ova tvrdnja može da se potvrdi čitavim nizom dosta uvjerljivih dokaza: Iznad izvorišta Bistrice nalazi se praistorijska gradina, zvana Teber, sav prostor oko Dumana ima amfiteatralnu položenost i ovaj dio grada prirodno je zaštićen visokim planinskim liticama od jake bure; to je ujedno i prisojno zemljište sa obiljem izvorske vode. Oko Dumana nađeno je mnoštvo praistorijskih i rimskih arheoloških ostataka ranijeg naselja. Uz to, zna se da je Livanjsko polje bilo centralno područje ilirskog plemena Delmata[4], čija je osnovna djelatnost bio uzgoj stoke, odnosno ovčarstvo. Ne treba zaboraviti ni činjenicu da se u latinskim dokumentima za ovo naselje upotrebljavao naziv Cleunae[5], a u grčkim Hlebeva[6]. Ovi nazivi, u navedenim jezicima, tumače se kao riječi u značenju: 'pojila za stoku, ovce', te u značenju 'tora, ovčarnika, staje za ovce u kamenu', i kao »peća« sirara. I danas se jedna suva pećina u Dumanu zove Peća sirara. Jasno je, dakle, iz navedenih naziva da se uvijek radi o istom naselju, čije ime nije ni romanskog, ni grčkog, ni slovenskog porijekla već je uzet iz ilirskog jezika. Nije, dakle isključeno da su najranije ime naselju DUMAN dali ilirski Delmati, a da su drugi to ime samo preinačavali prema svom jezičkom osjećanju. Sve dok se ne dođe do sigurnijih dokumenata, mora ovo tumačenje (koje se zasniva na poređenju i osnovnoj djelatnosti ovdašnjeg stanovništva — stočarstvu, tačnije: ovčarstvu) ostati samo kao moguće.

[3] Vjekoslav Klaić, Građa za topografiju i historiju hlivanjske županije i grada Hliva, VHAD, Zagreb, 1928. god., sv. XV.

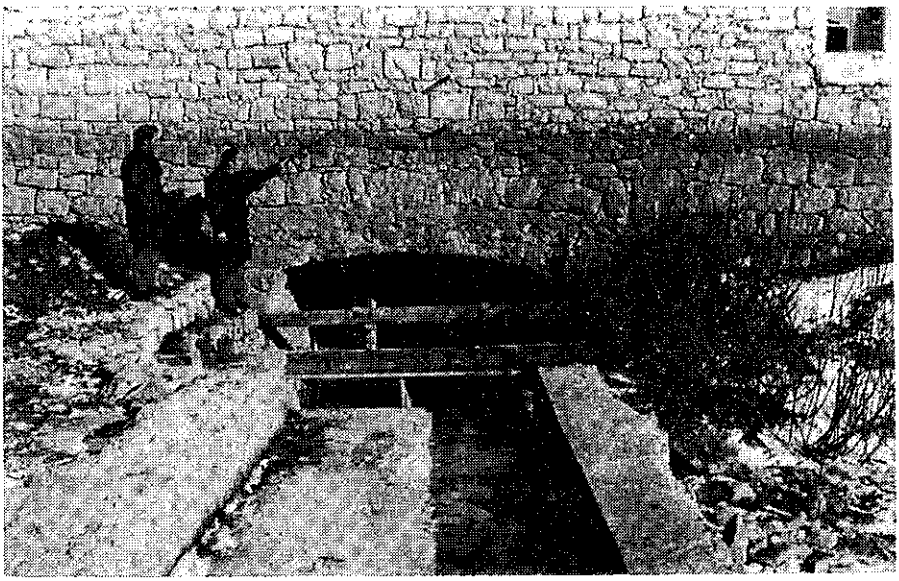
[4] Dr Duje Rendić-Miočević, Onomastička pitanja sa teritorije ilirskih Delmata, GZM, Sarajevo, 1951. god., str. 34—35.

[5] F. Rački, navedeno djelo, str. 16.

[6] Ferdo Šišić, Povijest Hrvata, Sveska I, Zagreb, 1925. god. str. 446.

Iz Livna, od Dumana, starom cestom prema Glamoču, odmah iza prvih stijena (lokalizam: »stina«) nalazi se omanje selo koje se, baš zbog toga i zove ZASTINJE. A, Zastinjani su karakterni, kao stijena čvrsti ljudi. I zemlja im je stjenovita, teško prolazna, te je Zastinje oduvijek štitilo Livno sa sjeverozapada.

Sjeverozapadno od Livna, pored novog asfaltnog puta prema Glamoču i Bosanskom Grahovu smjestilo se selo SUHAČA. Ovo je selo jedno od najstarijih naselja u Livanjskom polju, čiji se kontinuitet nije prekidao od neolita. Na veliku starost naselja upućuje i njegovo ime, a naročito vrlo rijedak, i star, sufiks »ača«. Današnje ime sela nastalo je od riječi »suvača«, koja se ranije upotrebljavala za označavanje mlina — vodenice, na jednoj od najvećih estavela u polju. (Estavele su prirodne pukotine u krečnjaku, koje u kasnu jesen, zimu i rano proljeće funkcionišu kao izvori). U kasno proljeće, ljeto i ranu jesen estavele su bez vode. Jedno vrijeme u godini, kada se voda u polju »spusti« naniže, ili poteku tek formirani vodotoci, estavale prorade i kao ponori kroz koje se gubi voda. Ovu izuzetno rijetku prirodnu pojavu čovjek je vješto iskoristio i na estaveli podigao mlin — suvaču. Docnije je vodenica — suvača svoje ime »posudila« susjednome selu.

Sl. 1 Rimčeva suvača — mlin na estaveli

Zapadnije od Suhače nalazi se dva sela imenom KABLIĆI. Jedno je selo veće Veliki Kablići, dok je drugo manje, Mali Kablići. Ime ovih sela sjeća nas na nekad vrlo raširenu izradu različitih predmeta od drveta, u domaćoj radinosti. Kabao ili kablić je drvena posuda koja se upotrebljavala za nošenje i čuvanje vode, mlijeka i drugih tečenosti. Kablić se upotrebljavao i za mužu ovaca i krava. Mnoštvo

različitih posuda industrijske, izrade uz to i vrlo praktičnih, za potrebe seoskih domaćinstava, uzrokovalo je da se više u kućnoj radinosti ne proizvode ni ove posude, kao ni mnogi drugi predmeti.

Na raskršću puteva iz Livna za Glamoč i Bosansko Grahovo, podno planine Golije, smjestilo se selo PRILUKA. Naziv za ovo naselje formiran je od riječi »pri« i »luka«. Riječ luka upotrebljava se, ovdje, za označavanje 'mjesta uz vodu, kraj vode, pri vodi'. Ranije, prije djelimične melioracije (koja je izvršena za vrijeme austrougarske uprave), u doba povodnja ovaj kutak polja je, od septembra sve do početka juna, stalno bio pod vodom koju je donosila Bistrica, te kratki tokovi Meruša i Zelenjaka. Kako je najranije naselje podignuto na nešto izdignutijem terenu kraj vode — »priluci«, otud mu i ime Priluka.

Priluci pripadaju, kao dijelovi naselja, Dolac, Pesin i Vašarovine.

U jednoj pitomoj kraškoj uvali, »docu«, locirano je selo koje je zbog karakteristika mikropoložaja i nazvano DOLAC.

Selo PESIN ima najružnije ime među naseljima u Livanjskom polju. Sama riječ »pesin« — iskrivljeno od peksin (tur.), označava ono — onoga koji je nečist, prljav'. Naziv sela jasno govori kakva je bila okolina naselja kada je ono dobilo ime. Ovo pogrdno ime dato je po neugodnom mirisu ranijih seoskih đubrišta koja su se nalazila između kuća.

Na ruinama nekad značajnijeg ilirskog naselja i rimskog municipija nalazi se malo selo VAŠAROVINE[7]. Svega dvadesetak »dimova« (kuća koje su se odvojile od Priluke) razbacane su kojekako, baš kao na »vašaru«. Ime ovom selu formirano je od mađarske riječi 'vašar' — pazar, koja označava mjesto skupljanja ljudi radi trgovanja. U imenu sela, dakle, sačuvano je sjećanje na nekad značajnije naselje.

Od Vašarovina, pored asfaltnog puta prema Bosanskom Grahovu, nalazi se selo PRISAP. Naselje se, još od neolita[8], smjestilo na najisturenijoj padini planine Golije, koja se blago spušta prema polju i uranja u njega. Podno sela teku Bistrica i Žabljak, odnosno vještački tok Jagma — jaruga, čije se vode često ljeti izgube kroz kraške pukotine — izduhe i estavele, kojih je ovdje mnogo. U doba povodnja, kada se podigne nivo kraške izdani, voda nezadrživo navire kroz te pukotine i plavi okolno zemljište, pa i samo naselje. Tako je Prisap jedino naselje u polju koje bude i poplavljeno, mada mu ime drugačije kazuje. Naziv selu nije od tog izobilja vode. Naprotiv, ljeti voda »prisahne« (ikavski) i kraj postane bezvodan. Od tog nedostatka vode, od riječi »prisahnuti«, formiran je i naziv Prisap. U nazivu sela krije se, dakle, vrlo zanimljiva hidrografska pojava u krasu. Naziv selu Prisap odlično pristaje.

Na desetom kilometru puta iz Livna za Bosansko Grahovo smjestilo se selo ŽIROVIĆ. Naziv naselja potiče od obilja »žira« (plod hrasta), kojim mještani i danas hrane stoku, naročito svinje.

---

[7] Navedeno u napomeni 8.

[8] Dr M. Mandic, Gradine, gromile i druge starine u okolici Livna, GZM, Sarajevo, 1935. god. str. 14.

Žiroviću, kao dio naselja, pripada i selo PLOČA, koja se smjestila na jednoj ogoljeloj zaravni krečnjačke Golije. Za naziv sela uzeto je, u stvari, ime ove glatke kao »ploča« ravne zaravni.

Poznatoj begovskoj porodici Ljubunčića iz Livna pripadalo je, osim sela Držanlije, i selo LJUBUNČIĆ, koje se ranije zvalo Podglinić[9]. Selo se smjestilo na planinskoj kosi Golije, neposredno iznad asfaltnog puta Livno — Bosansko Grahovo. Rijetkost je, inače, u Livanjskom polju da su sela dobila naziv prema porodičnom imenu, kao što je to slučaj sa Ljubunčićem.

Selu Ljubunčiću, kao dijelovi naselja, pripadaju Gnjila, Dolac i Potkraj.

Ime sela GNJILA formirano je po jednoj vrsti lako ljepljive žućkasto-sive zemlje — ilovače, podesne za lončarstvo, koje ovdje ima u izobilju. Po toj ilovači, koju ovdašnji mještani zovu »gnjila«, odnosno »glina« formirani su nazivi Gnjila i Podglinić. Ova dva sela danas su srasla u jedno i za njih se upotrebljava naziv Gnjila. Moguće je da je Gnjila najstarije naselje u ovom sklopu sela, Podglinić nešto mlađe, a Ljubunčić najmlađe naselje.

I u slučaju imena sela POTKRAJ osobenost mikropoložaja uzrokom je formiranju imena sela. Potkraj se smjestio na samom rubu, »kraju« jedne izdužene kose planine Golije.

Zapadnije od Ljubunčića nalazi se selo LUSNIĆ. Vrlo je zagonetno ime ovog sela, koje je u dva najstarija ilstorijska izvora, prvi iz 1.400. godine[10], a drugi iz 1.528. godine[11], zapisano kao selo LUČNIĆE, odnsno LUČINIĆ. Sudeći po tim istorijskim izvorima, ime selu formirano je od riječi »lučiti«, koja se upotrebljavala u označavanju dijeljenja, razdvajanja stoke na vlasnike. Riječ 'lučiti' i danas mještani upotrebljavaju u istom značenju. Ranije, a i danas, se izgoni »srida« (naziv srida upotrebljava se za stoku koja se izgoni na zajedničko napasanje). Vlasnici stoke obavezni su, tom prilikom, svoju stoku dotjerati na određeno mjesto u selu gdje se »srida« prikuplja. Prilikom vraćanja »sride« sa paše na istom tom mjestu vrši se »lučenje« — dijeljenje, razdvajanje 'sride'. Vjerovatno se to mjesto, gdje se vršilo lučenje stoke, ranije zvalo »lučinić«, odnosno »lučniće« i da se, docnije, tim imenom označavalo naselje nastalo na tom mjestu, kojem je danas iskrivljeno ime u Lusnić. Dok je raniji naziv Lučinić, odnosno Lučniće, slikovita stara narodna riječ, iskrivljen oblik Lusnić, koliko sam mogao saznati, ništa ne znači ni u našem, ni u kojem drugom stranom jeziku.

Sjeverozapadno od Lusnića, u podnožju Staretine, na mjestu nekadašnjeg rimskog poljoprivrednog dobra — villa rustica[12], nalazi se

[9] Mario Petrić, Porijeklo stanovništva, GZM, Sarajevo, 1961. god. Sveska XV i XVI, str. 72.

[10] Ivan Kukuljević, Spomenici bosanski i crnogorski, Arhiv za povesnicu jugoslovensku, Zagreb, 1.852. god. knjiga II, str. 36.

[11] M. Petrić, O. C. str. 33.

[12] Karlo Pač, Arheološko-epigrafska istraživanja povjesti rimske provincije Dalmacije, GZM, Sarajevo, 1906. god. str. 169—170.

selo STRUPNIĆ. Ime selu formirano je od riječi »strupe«, koja se u lokalnom govoru upotrebljava za označavanje jedne vrste krasta na glavi. Ranije je ova vrsta bolesti bila česta, naročito kod seoske djece, te je i ime selu bilo sasvim opravdano. Danas se za tu bolest gotovo i ne zna.

Zapadnije od Strupnića nalazi se selo KOVAČIĆ za koje prvi put saznajemo iz popisa bosanskih nahija i timara s početka XVII vijeka[13]. Raniji stanovnici sela bili su poznati kao dobri potkivači konja i kao vrsni »kovači« mačeva, štitova, sablji i drugih metalnih predmeta. Na njihovo zanimanje ostala je uspomena u imenu sela.

Selo ČELEBIĆ se nadovezuje na Kovačić i produžuje u smjeru jugoistok — sjeverozapad, paralelno sa novim asfaltnim putem Livno — Bosansko Grahovo. Ime ovom selu formirano je od riječi »čelebija« koja na turskom jeziku označava 'otmjena mladića plemićkog roda'. Ranije je naselje pripadalo poznatoj plemićkoj porodici Firdus iz Livna. Po čelebijama iz porodice Firdusa je, dakle, i ime selu Čelebić, mada je tu naselje postojalo mnogo prije turskog gospodstva ovdje — još za vrijeme Ilira i Rimljana. Ali, na žalost, ne raspolažemo ni sa kakvim istorijskim dokumentom koji bi nam mogao pomoći da saznamo kako se to naselje ranije zvalo.

Neobično interesantno ime nosi selo BOJMUNTE, koje se nalazi na 29. kilometru asfaltnog puta od Livna za Bosansko Grahovo, nadovezujući se na Čelebić.

Josip Smodlaka[14], govoreći o imenima naselja na tlu Jugoslavije za koje se zna ili magađa da su vlaškoga, rumunskog porijekla, napisao je: »Zaključit ću ovaj spisak čudnim imenom Bojmonti, koje nosi jedno selo u kotaru Livanjskom, u kome su svi žitelji danas zgoljni Srbi pravoslavci. Ovo mi je ime osobito zapelo za oko, zato što je ono očevidno korupcija romanskoga, odnosno italijanskog imena Bajamonte, koje susrećemo u istoriji Venecije, a koje je nosila i jedna čuvena građanska porodica Splitska. Poreklo ovog imena, utoliko mi je zagonetnije što isto prezime, pisano po italijansku »Bajamonti«, nose i neki zemljoradnici našega jezika u Splitu, za koje nisam mogao da utvrdim da li su im preći bili doseljenici Mlečani ili Vlasi Bojmonti iz Dinarskog krša«.

Starih potvrda za selo Bojmunte nema. Ne zna se kada se prvi put pominju kao naselja. Dvadesetak mještana ovog sela kazivali su mi da je njihova zemlja ranije, »za turskog vakta«, bila vlasništvo porodice Delalića iz Livna te da su njihovi preci »još za Austrije« zemlju dobili »munte«.

Meni se čini da je naziv ovoga sela složenica izvedena od naše opšte riječi »boj«, rat i italijanske riječi »munta«, 'dražba, licitacija'. Složenica bi, ako je ispravno ovo tumačenje, značila da je to selo ratnika, koji su za svoje ratne zasluge na dražbi olako došli do posjeda,

[13] Vladislav Skarić, Popis bosanskih spahija iz 1.123. (1711.) god. GZM, XLII, sveska 2., Sarajevo, 1930. god. str. 75.

[14] Josip Smodlaka, Imena naselja i mještana na tlu Jugoslavije, Split, 1946. god. str. 12.

zemlje. Usput, ime ovog sela je Bojmunte, a ne Bojmonti — »tako se naše selo nikad nije zvalo«, govorio mi je starac Vidović Božo, zvani Dečak. U novije vrijeme statističari i »pisari«, iskrivljuju ime ovog sela pišući ga Bojmunti — s nastavkom »i« na kraju. Bojmunte nisu, dakle, ni Bojmonti ni Bojmunti.

Sjeverozapadno od Bojmunata, makadamskim putem, uz rub polja, prostire se selo RADANOVCI. Selo se ranije zvalo Radanović, a dobilo je ime po Radanovićima, koji su nekada ovdje živjeli[15]. Stanovnike ovog sela susjedi cijene kao vrijedne, marljive — »radine« (od radan) ljude, koji svojski obavljaju svoj posao. Može biti da je pohvalan smisao imena ovoga sela formiran od te njihove osobine.

Radanovcima, kao dio naselja, pripada selo DUBRAVA, čije su kuće »sakrivene« u visokoj hrastovoj šumi. »Dubravom«, inače, mještani zovu šumu — gaj od grastova drveća.

Duž sjevernog ruba Ždralovca, s južne strane planine Staretine, prostire se selo VRBICA. Ime sela nema ništa zajedničkog s listopadnim drvetom vrba (deminutiv — vrbica). Naime, žitelji susjednih sela, koji su pravoslavne vjeroispovijesti, ranije su na »DAN VRBICE« (Lazareva subota), dolazili u crkvu da posvete grančicu vrbe — »vrbicu«. Docnije, oko crkve, nastalo je naselje, koje su, po ovome crkvenome običaju, prozvali Vrbica.

Sjeverozapadno od Vrbice, u dužini od oko 3 kilometra, proteže se selo BOGDAŠE. Ime selu formirano je, vjerovatno, od ukupnosti dobara što ih ovome pitomome kraju daje priroda. Od tog izobilja, od te pitomine, po narodnom i religioznom shvatanju — bogom dato, bog'do, odnosno »bog daše«.

Kao dio naselja Bogdašima pripadaju RAMIĆI, čije je ime postalo od roda Ramić, koje se ranije zvalo Lovre. »Jedan je ram'o pa su ih prozvali po njemu Ramići«[16].

Neobično interesantno, i vrlo zagonetno je ime susjednog sela BASTASI. Teško je objasniti šta znači naziv naselja. Naziv, vjerovatno, nije slovenski. Čini mi se da naziv sela podsjeća na nekadašnje prisustvo Rimljana. Na izvoru Bastašice, i praistorijskoj gradini, nađeni su arheološki i epigrafski ostaci — ulomci rimskih nadgrobnih spomenika koji mogu da posvjedoče o nekadašnjem rimskom naselju na ovome lokalitetu[17]. Interesatno je da u južnoj Italiji postoji mjesto zvano BASTA. Može biti da su se i livanjski Bastasi ranije zvali Basta, odnosno da su to ime naselju dali rimski legionari — vojnici, među kojima je neko mogao biti iz istoimenog mjesta u južnoj Italiji. Preko ovih podataka ne može se olako prelaziti. Smatram da je ime sela formirano od italijanske riječi »basta«, koja se upotrebljava u značenju našeg dosta', te da ime sela Bastasi podsjeća na nekadašnje prisustvo Rimljana.

---

[15] M. Petrić, navedeno djelo, str. 71.
[16] Isti, navedeno djelo, str. 72.
[17] Karlo Pač, n. d., str. 169.

Josip Smodlaka[18] smatra da je ime sela izvedeno od grčke riječi »bastaks« — nosač, što bi se teško moglo prihvatiti.

Iza Bastasa, na krajnjem sjeverozapadu Livanjskog polja, zvanom Ždralovac, nalazi se selo NUGLAŠICA. Male niske kućice sela duboko su se zavukle u šumoviti šator. Tako skrovita mjesta ovdašnji mještani zovu »nugo« (iskrivljeno od nugao), ugao. Od te skrivenosti mjesta u nuglu šatora poteklo je ime selu Nuglašica.

Na suprotnoj strani polja, nedaleko od Nuglašice, podno Gnjata — Dinare, nalazi se selo GRKOVCI. Za Grkovce, raniji rimski municipium, sasvim pouzdano znamo da je jedno od najstarijih naselja u Livanjskom polju[19]. Međutim, taj nas problem ovom prilikom manje interesuje. Pitanje na koje želimo dobiti odgovor jeste: šta znači i odakle je nastalo sadašnje ime sela Grkovci? Livnjaci, naročito žitelji sela, za sva stara naselja, gradine, gromile i drugo za šta žele reći da je staro, kažu da je »još od Grka«. Kako se kod ovog naselja nailazilo mnogo na praistorijske i rimske nalaze, to se tu, po narodnom vjerovanju, nalazilo neko »grčko« naselje. Po ostacima tog naselja selo se prozvalo Grkovci. Može biti da ime sela dolazi od iste riječi »grk«, ali sada u drugom značenju — onoga koji trguje, trgovac. Ova pretpostavka je vjerovatno tačna, jer su mještani Grkovaca, još odranije, poznati kao prekupci, odnosno trgovci koji su žiteljima sela Livanjskog i Bosansko-grahovskog polja prodavali robu iz susjedne Dalmacije, a Dalmatincima ratarsko-stočarske proizvode iz ovih krajeva.

Na sjeverozapadnom rubu Ždralovca, istočnije od Grkovaca, nalazi se selo JARUGA. Ime ovom selu dolazi od karakteristika mikropoložaja naselja koje se nalazi na obalama povremenog toka zvanog Jaruga. Naziv toka, hidronim Jaruga, uzet je i za označavanje naselja.

Jugoistočno od Jaruge, na asfaltnom putu Bosansko Grahovo — Livno, nalazi se selo CRNI LUG. Šibenčani Frane Butrišić i Ivan Divčić, u svom putopisu kroz Bosnu, prvi put 1.574. godine, pominju selo Crni Lug, govoreći da se od seoskih kuća proteže »šuma sa drvećem u vodi«[20]. Opet je, dakle, osobenost prirodne sredine, močvarno zemljište obraslo listopadnim drvećem, kumovalo imenu naselja.

U geološkoj prošlosti, od neogena pa do diluvija, na prostranom Livanjskom polju nalazilo se jezero, čije vode su dostizale visinu od 740 metara. Dug vijek ovog jezera (više od 60 miliona godina) uzrok je što se gotovo na svakom mjestu u polju, kao i na njegovom nižem planinskom obodu, nalaze majdani pijeska. Ovdašnji naziv za pijesak jeste »pržina«. Upravo od te riječi, odnosno od izobilja pržine, kojom se ovdje koriste od pamtivijeka kao podesnim građevinskim materijalom, i ime selu PRŽINE, koje se nalazi nešto istočnije od Crnog Luga.

Selo KAZANCI se smjestilo podno Dinare, s obje strane novog asfaltnog puta Bosansko Grahovo — Livno. Sam naziv sela vrlo je zanimljiv. Prema jednom od najvećih ponora u polju koji mnogo pod-

[18] J. Smodlaka, n. d., str. 12.

[19] Karlo Pač, n. d., str. 161—167.

[20] Franjo Rački, Starine, knjiga XIV, Zagreb, 1882. god. str. 194.

sjeća na »kazan« — kotao, i selo Kazanci, koje se nalazi u neposrednoj blizini ponora, dobilo je ime. Ime ovog sela nema nikakve veze s izradom kazana, jer mještani ovog sela nisu nikada izrađivali kazane.

Na putu za Bosansko Grahovo posljednje selo koje pripada livanjskoj opštini jeste SAJKOVIĆ. Ovo ime nije prvobitan naziv naselja. Jedan dokumenat iz 1.400. godine[21] zabilježio je ovo naselje pod imenom SANKOVIĆE. Ovaj najraniji oblik naziva naselja susrećemo u istorijskim izvorima i s početka XVII vijeka[22]. Selo se smjestilo podno samog Troglava, gdje se nalazi mnoštvo planinskih livada čije trave mještani od davnina koriste kao izvanrednu stočnu hranu. Sijeno sa ovih prostranih planinskih pašnjaka seljani i danas dogone na saonicama koje služe gotovo isključivo za te potrebe, a zovu ih »sanke« Po tim sankama, kazivao mi je ovdašnji profesor Marko Pajčin, »naše se selo nazvalo Sanković, kako često i sada kažu stariji stanovnici sela«. Docnije je formiran naziv Sajković.

Sajkoviću, kao dijelovi naselja, pripadaju Lužani i Vedro Polje.

Kuće sela LUŽANI smještene su u jednoj omanjoj uvali, koja je obrasla visokim drvećem hrasta lužnjaka. Od imena hrasta lužnjaka i šumice luga, izvedeno je i ime naselja Lužani.

Iznad Lužana, na jednom ovećem planinskom proplanku, smjestilo se tridesetak kuća sela VEDRO POLJE. Ovaj planinski proplanak, zbog njegove veličine, zovu »polje«. Uz to, on mnogo podsjeća na »vedro« — drveni sud za vodu, i otud Vedro polje, a po njemu i ime naselja.

Južno od Sajkovića, na makadamskom putu, uz jugozapadni rub polja nalazi se selo GUBIN. Dvije praistorijske gradine, desetine gromila, mnoštvo ostataka materijalne kulture iz rimskog perioda, kao i poveća srednjevjekovna nekropola stećaka — sigurni su pokazatelji da se na mjestu sadašnjeg sela nalazilo naselje čiji se kontinuitet nije prekidao. Ovaj izuzetno rijedak, izolovan toponim na Livanjskom polju teško je protumačiti. Prizvaćemo u pomoć nazive drugih naselja čija su imena slična, odnosno koja u imenu imaju sadašnji nastavak »in«. Evo nekih od njih Solin, Skradin, Labin, Nin, Norin... Nastavak »in« u slovenskim jezicima i srpskohrvatskom takođe, veoma je rijedak. U latinskom jeziku je to nastavak »ona« (Narona, Salonae...). Ovaj svršetak imena naselja na »ona« — »in« ukazuje, pored ostalog, na to da su tu ranije bila sva predrimska, ilirska naselja, a potom i rimska. Isto je, čini se, i sa našim naseljem Gubin. Samo što je sad i osnova ovog naziva nedovoljno jasna. Nema nikakve sumnje da je na mjestu sadašnjeg sela ranije, u praistoriji, bilo značajno naselje. Za ovu tvrdnju postoji mnoštvo dokaza, među kojima je i činjenica da je Gubinska gradina najveća, najprostranija gradina na Livanjskom polju. Ali, nema nijednog dokumenta ili dokaza bilo kakve prirode, koji govori kako se to naselje tada, pa i mnogo vremena poslije, zvalo. Može biti da je na mjestu sadašnjeg naselja, u praistoriji, za rimskog perioda, kao i u srednjem vijeku, postojalo naselje koje je funkcio-

[21] Navedeno u napomeni 10.

[22] M. Petrić, n. d., str. 32 i 33.

nisalo kao administrativno-upravni centar jedne šire oblasti. Za sada za tu tvrdnju nemamo sigurnih dokaza. Međutim, ime sela jednostavno ne dozvoljava da se preko ove »sumnje« olako pređe. Možda je naziv naselja izveden od latinske riječi »guberno« — vladati, upravljati. Ako je ovo tumačenje tačno, a ne možemo da ne povjerujemo u njega, onda se u imenu sela očuvalo sjećanje na značajnije rimsko naselje ranga municipija[23] koje se izgubilo tokom druge istorijske prošlosti. Na tu prošlost podsjeća nas i ime dijela sela koje mještani zovu 'varoš', a njihove stanovnike smatraju »gospodom«. I naziv drugog lokaliteta u selu Gubinski grad kao da ne da da se zaboravi da je tu nekada bilo značajnije naselje. Interesantno je napomenuti da je Gubin jedinstveno selo, naselje, ali da se njegovi mještani međusobno dijele na Gubinjane, Varošane i Građane. Usput, na mjestu sadašnjeg naselja, prema legendi, pogubljeno je 300 mještana iz okolnih sela koji su se suprostavili Turcima. Kao sjećanje na taj događaj, na tako veliki »gubitak« na tom mjestu, »gubilištu« podignuto je naselje koje su prozvali Gubin.

Istočno od Gubina, uz sam rub polja, nalazi se selo PROVO. Za selo Provo prvi put saznajemo iz već navedenog popisa bosanskih nahija i timara s početka XVII vijeka, kada se navodi i selo PRHOVO. Teren na kojem je podignuto ovo naselje odlikuje se žućkasto-crvenkastom bojom zemlje koja je neobično rastresita, sipka, koja se lako raspršti, koja je »prhla«. Po toj prhlosti zemlje formirano je i najranije ime naselju Prhovo, a docnije je ono iskrivljeno u Provo. I Provo, kao i neka druga naselja u Livanjskom polju, pruža nam jedan dosta čest toponimski problem — iskrivljavanja imena naselja. I u ovom slučaju današnji naziv naselja nije prvobitni i znatno je iskrivljen. Kako je ranije ispravno ime Prhovo već zaboravljeno, ostaće i u govoru mještana iskrivljeno ime Provo.

Jugoistočno od Prova su ČAPRAZLIJE. Ime sela je formirano od starinske riječi »čap« — čep, te glagola »razliti«. Naime, za vrijeme povodnja (od oktobra do kraja marta) ponori, koji se nalaze u neposrednoj blizini sela, bivaju zagaćeni, te ne mogu da gutaju svu prispjelu vodu, pa se višak vode razlijeva po okolnom zemljištu. Do zagaćenosti ponora dolazi stoga što voda na ponorskim pukotinama odlaže pruće, različito raslinje i druge predmete koji začepe ponore. Voda, koja bi trebalo ponorima da se gubi u podzemlje, zadržava se na površini i razliva po okolnom zemljištu. Tako se, eto, po naznačenoj prirodnoj pojavi, karakterističnoj za mnoga periodično plavljena kraška polja, ovo selo nazvalo Čaprazlije.

Čaprazlijama, kao dijelovi naselja, pripadaju sela Paljenice i Peća.

Ime sela PALJENICE podsjeća na jednu vrstu osvete koju žitelji livanjskih sela (Donje polje) ponekad i danas praktikuju. Ranije, ako neko, za pričinjenu mu uvredu ili nepravdu, nije mogao od počinitelja dobiti određenu satisfakciju, najčešće je pribjegavao spaljivanju njegove kuće, pojate ili neke druge privredne prostorije. Mještane kojima kuća na taj način izgori zovu »paljenice«.

[23] Karlo Pač, n. d., str. 166.

Vjerovatno ni na jednom kraškom polju na svijetu, nema toliko mnoštvo pećina kao na Livanjskom. Ove pećine, prirodne šupljine u krečnjačkim stijenama, ovdašnje stanovništvo zove »peća«. Rijetko koja peća ima ime. Kako se jedna zasebna grupa kuća kod sela Čaprazlije nalazi u neposrednoj blizini jedne takve peće, to se za njihovo označavanje i uzeo naziv PEĆA — selo kod pećine.

Jugoistočno od Čaprazlija su dva sela imenom RUJANI. Ime selima Gornji i Donji Rujani dolazi od jedne grmolike biljke koju mještani zovu »ruja«. Pod jesen, naročito u septembru, sjeverne padine Dinare, podno kojih su se smjestila ova dva sela, djeluju kao najljepše slikarsko platno presvučeno divnim rumenilom ruja. Od tog ruja dolazi i ime selima Rujani.

Istočnije od Donjih Rujana je selo LIŠTANI. U darovnici bosanskog kralja Stjepana Ostoje, od 1.400. godine[24], selo Lištani se navodi kao LIŠĆANE. Selo je, inače, smješteno na pitomim padinama Dinare, koje su obrasle listopadnim drvećem, naročito hrastom »lišćarom«. List ovog hrasta i danas se ponekad upotrebljava kao stočna hrana. Pod jesen, seoska dvorišta su prekrivena mnoštvom lišća hrasta lišćara i drugog listopadnog drveća. Od tog mnoštva listopadnog drveća i lišća i ime selu Lištani.

Južnije od Lištana, još uvijek na padinama Dinare, nalazi se selo ODŽAK. Sadašnje selo Odžak, zajedno sa Ćaićem, Evlija Čelebi je 1.660. godine zabilježio kao dvore — Odžak Atlagića, odnosno Atlibegovića[25]. Raniji naziv naselja značio je, dakle, »odžak« koji je pripadao porodici Atlagića. Od kada je, 1.711. godine posljednji livanjski kapetan iz porodice Atlagića, Mehmedbeg, izgubio »bez ikakve krivnje livanjsku kapetaniju«, ni selo se više nije zvalo Odžak Atlagića, nego samo Odžak. Odžakom, inače, ovdašnji žitelji zovu dobro građenu kuću imućnijih građana.

Susjedno selo ĆAIĆ dobilo je ime na dosta neobičan način. Ono se, kao i selo Odžak, ranije zvalo Odžak Atlagića. Oba ova sela bila su u vlasništvu plemićke porodice Atlagića. Uprava nad naseljima bila je povjerena seoskom starješini zvanom »ćehaja«. Za tog ćehaju udala se begova kći. Kao svadbeni dar ćehaja dobije od bega imanje, odnosno selo koje se od tada i zove Ćaić (Ćehajić). Interesantno je napomenuti da danas nijedno ime naselja u Livanjskom polju ne podsjeća na nekad moćnu kapetansku porodicu Atlagića. Ali, eto, jedan njihov skroman službenik — ćehaja, ostavio je naziv svoga zanimanja imenu sela, koje je kao dar dobio od bogatih Atlagića.

Ćaiću, kao dio naselja, pripada i selo PODSTRANA. Toponim »postrana«, kao ime naselja dosta se često susreće u Livanjskom polju. U ovom slučaju topografska položenost naselja »ispod« jedne strme kose — strane Dinare, odredilo je i ime naselju — Podstrana.

Najneposredniji kontakt naselja u Livanjskom polju sa susjednim naseljima u srednjoj Dalmaciji — odvijao se preko prevoja Vaganj,

[24] Navedeno u napomeni 10.

[25] Evlija Čelebi, Putopis, Sarajevo, 1954. god. str. 157.

na Kamešnici, podno kojeg se, kao ulazna vrata u polje, smjestilo naselje PROLOG. Onaj ko je dolazio iz srednje Dalmacije u Bosnu morao je, ranije, naići na Prolog. Od takve položenosti naselja kao uvoda, ulaska, u polje formirano je i ime selu. Grčka riječ »prolog«, koja je kod nas davno stekla pravo građanstva, upotrebljava se u označavanju uvoda, u ovom slučaju, ulaska u polje. U današnjoj toponimiji livanjskog kraja samo je ime ovog sela ozbiljniji trag uticaju starogrčkog jezika, odnosno ranijih privrednih veza ovoga kraja naše domovine s grčkim trgovcima. Prema tome, ime ovog naselja je u našoj toponimiji jedan grčki leksikologijski relik neobično jasnog značenja.

Na samom kontaktu polja i planinskog oboda surove Kamešnice poredala su se sela: Orguz, Tribić, Ćosanlije, Čuklić i Lipa.

Rekli smo da se podno strmih litica Kamešnice, u čijim se krečnjačkim njedrima krije čitav splet podzemnih kanala, hodnika i dvorana, smjestilo selo ORGUZ. Ko želi da objasni šta ovo ime znači naići će na izuzetne teškoće. Josip Smodlaka[26] navodi da ime sela Orguz ima obilježje starine, čiji naziv počinje »neobičnim početnim slovom, naime slovom »O«, koje kako je poznato, dolazi veoma retko u početku naših reči«. U neposrednoj blizini sela je peća (pećina) u čijim se dvornama nalazi prekrasni pećinski nakit, koji mnogo podsjeća na muzički instrument orgulje — »orgues« (fr.). Interesantno je napomenuti da u Francuskoj, na rijeci Dordonji, ima mjesto Bort — les — ORGEUS, a pored njega ORGUES de Bort — prirodni podzemni hodnici s prekrasnim kolonadama. Nije lako odgonetnuti šta upravo znači ova stara riječ orgus (z). Kako podosta toponima u Livanjskom polju, ne samo među naseljima, ukazuje na nekadašnje brojno prisustvo Vlaha, nije previše smiono ako se i naziv sela Orguz pokuša protumačiti porijeklom iz romanskih jezika. Orguz može, prema tome, vrlo lako da predstavlja stari vlaški naziv naselja. A što nalazimo ovdje očuvani naziv starih Vlaha, sasvim je razumljivo — geografska osobnost ovog kraja zaista je takva da ime selu odlično pristaje. Najbliža riječ ovome obliku jeste, dakle, »orgues« (fr.). Već smo kazali da bi ovakav naziv prilično naselju ako se dovede u vezu sa karakteristikama zemljišta na kojem je naselje podignuto. Mada ova romanska riječ nije ovdje dovoljno potvrđena, van svake je sumnje da je teren takav da je mogao poslužiti ranijem vlaškom stanovništvu kao osnova za ime naselja. Današnje ime Orguz nije, dakle, slovensko. Ali, ono nije ni predslavensko. Za današnje njegovo ime nema potvrda starijih od 1.400. godine[27]. Može biti da su ime naselju dali romanski Vlasi, koji su ovdje živjeli između X — XIII vijeka.

Jedno pitomo prisojište, obilje izvorske vode i šuma, relativno rano, još za Rimljana, privuklo je čovjeka koji se tu nastanio. Šumu je čovjek iskrčio, »potribio« (od tribiti), i na toj krčevini, »tribiću«, sagradio naselje, koje je zbog toga i nazvao TRIBIĆ.

---

[26] J. Smodlaka, n. d., str. 12.

[27] Ivan Kukuljević, n. d., str. 36 i 37.

Kao toponimijska osobenost ističe se i ime sela ĆOSANLIJE. Stanovnici Livanjskog polja govore za mještane ovog sela da su od svih najvičniji šali i da mogu danima razgovarati, odnosno ašikovati, kako to kažu Livnjaci za one koji vole nadugo i naširoko o nečemu razglabati. Ranije, a i danas, najviše se »šalalo ričima« na prelima, odnosno »silima« koja su najčešća zimi. Eto, po tom umiječu, po tome što su umjeli od svih najbolje »ćosati« — bezbrižno razgovarati, nazvaše ovo selo Ćosanlije.

Dvije omanje glavice — »čuke«, na kraju i početku sela, čuvaju ČUKLIĆ, koje je po tim čukama i dobilo ime.

Ime selu LIPA dolazi od riječi »lipa« — plemenitog drveta, sa žutim mirisnim cvijetovima koji se osušeni upotrebljavaju za čuveni lipov (lipin) čaj.

Južno od Livna, na drugom kilometru puta za Split, su RAPOVINE. Kuće ovog sela raštrkane su po okolnim brežuljcima i vrtačama. Može biti da je konfiguracija zemljišta, odnosno njegova »hrapavost« kumovala imenu naselja. Ime naselja najvjerovatnije je formirano od riječi »rapa« — rupa, koja je gotovo zaboravljena ovdje.

Nedaleko od Livna, na četvrtom kilometru puta za Split, na nešto izdignutijem terenu prostrane ravni Livanjskog polja, smjestila su se dva sela imenom GUBER. Jedno je selo veće, pa se zato i zove Veliki Guber, dok je drugo znatno manje, te je zato Mali Guber. Stanovnici ovih, kao i ostalih naselja na Livanjskom polju, još od Ilira[28], poznati su kao vrsni ovčari. Pored proizvodnje danas čuvenog visokokvalitetnog »livanjskog sira«, mještani ovih sela bili su poznati i po proizvodnji debelih vunenih prekrivača — »gubera«. Guberani, još uvijek, prave čuveni »livanjski sir«. Ali izrada različitih vunenih tkanina u domaćoj radinosti gotovo da je zaboravljena. Gubere (biljce i sukanice) Guberani više nikako ne izrađuju. Na tu nekad vrlo raširenu izradu gubera, po kojima su ova dva sela i dobila ime, podsjećaju danas samo njihovi nazivi.

Južno od Malog Gubera, na samoj ravni, gotovo u sredini ovog kraškog polja, kao da je »pobjeglo« od drugih naselja, ušorilo se selo KOMORANI. Još uvijek se dobro sjećam kućica naših očeva, u stvari jedne prostorije pod krovom u kojoj se i jelo i spavalo, a u jednom »budžaku« te iste prostorije držalo se blago, stoka — govorio mi je Simo Ždero, mještanin. Da je zaista tako bilo, svjedoči i ime sela, čiji je naziv formiran od grčke riječi »komora«, koja se upotrebljava i u označavanju male sobe za stanovanje.

Nedaleko od Komorana, na starom makadamskom putu za Split, smjestilo se selo GRBOREZI. Sasvim su oskudni podaci koji mogu posvjedočiti da li su se srednjevjekovni žitelji Grboreza bavili i rezbarstvom, odnosno i izradom »grbova«. Iako nema direktnih svjedočanstava, opravdano je pretpostavljati da je i u livanjskom kraju mogli biti majstora koji su izrađivali razne ukrasne predmete od metala drveta, koji su ukrašavali kamen, pa i grbove izrađivali. Već od

[28] Dr Duje Rendić-Miočević, n. d., str. 34.

vijeka ima izvora koji upućuju na to da su u livanjskom kraju djelovali majstori i znatlije, koji su izrađivali »brojan i umjetnički dotjeran nakit«[29]. Iz XV vijeka ostalo je relativno dosta podataka koji ukazuju na to da su iz Livna odlazili na izučavanje različitih zanata u Dalmaciju (Zadar i Split) drvodjelci — marangoni, klesari ili kamenoresci — lapicida, tagliapetra[30]. Jedan podatak govori da su kod Jurja Dalmatinca, našeg najvećeg graditelja u srednjem vijeku, zanat izučavali Bosanac Mihovil Vučinić i Antun Drastić iz Livna[31]. Može biti da su srednjevjekovni Grborezi bili veće naselje nego što su danas, te da su u njima mogli djelovati majstori — zanatlije koji su, pored ostalog, bili na dobru glasu po izradi grbova. Moguće je da se po njihovom umijeću i naselje prozvalo Grborezi. Za sada nam, kao pouzdano svjedočanstvo o tome, ostaje samo naziv sela.

Na sjevernim obroncima Tribnja, na osmom kilometru asfaltnog puta od Livna za Spilt, nalazi se selo ZABRIŠĆE. Današnje ime sela nastalo je tako što se na raniji naziv naselja BRISTI (brest, brijest, brist — lokalni naziv za jednu vrstu bjelogorčinog drveta) dodala rječica »za«, koja je u ovom slučaju označavala selo iza brijesta, za brestovom šumom. Stari naziv naselja sačuvao se u označavanju središnjeg dijela sela, koje mještani i danas zovu Dronjića Bristi ili samo Bristi.

Sela BILA i BILO POLJE dobila su imena od bijele boje neogenih lapora, koji su na dosta mjesta ogoljeni. Naime, na zapadnim padinama šumovitog Tribnja, upravo tamo gdje nema vegetacije, smještile su se kuće pomenutih sela. Kada se pogleda na sela, poveći kompleksi zemljišta svojom bjelinom »bodu oči«. Kako su to sela stanovnika ilkavskog izgovora, otuda i ime Bila, odnosno Bilo Polje.

Biloj, kao dijelovi naselja, pripadaju Karačić, Crni Vrh i Mejdan.

Prema kazivanju mještana ime selu KARAČIĆ izvedeno je od imena roda Karača. Sama riječ »karača«, »karač« označava čovjeka koji često kara, grdi. Dakle, prema karakternoj osobini jednog od starješina, »glave« najstarijeg roda u selu, formirano je i ime naselju. Usput, posljednje Karače otselile su se u Livno po završetku Prvog svjetskog rata.

Prostor koji zauzima selo MEJDAN ranije je služio kao pazarište — mjesto gdje su mještani i susjedni seljani razmjenjivali robu, »dobra«, odnosno mjesto gdje su trgovali. U arapskom jeziku otud takva mjesta nazivaju se »mejdan«, pa otud i ime naselju koje se razvilo na tom lokalitetu. Od stranih toponima koji su poslužili za formiranje imena naselja u Livanjskom polju — najviše ih je iz arapskog i turskog jezika.

CRNI VRH je naselje na istoimenom brežuljku šumovitog Tribnja, pa mu otuda i ime.

Šefik Bešlagić, Grborezi, Sarajevo, 1964. str. 97.

A. Benac i drugi, Kulturna istorija BiH, Sarajevo, 1966. str. 452—455.

A. Benac i drugi, n. d., str. 454.

Mnogo je teže objasniti naziv sela SRĐEVIĆI, tim prije što mu u ranijim istorijskim dokumentima nema nikakva traga. Biće da je ime sela izvedeno od riječi »srdžba«, srditi se, koja bi u ovom slučaju označavala karakternu osobinu mještana (ili nekog istaknutijeg od njih), koji su se lako dali nasrditi, pa otud i ime za njihovo selo Srđevići. Ipak, ovaj toponim ostaje nedovoljno jasan i nedovoljno objašnjen. Interesantno je napomenuti da u istu vrstu spada i ime susjednog sela Karačić. Može biti da su mještani sela Karačić, da ne bi bili samo oni ti koji se srde na svoje susjede, njih i zazvali Srđevići.

Od narodnih naziva za naselja koja upućuju na veliku starost treba istaći i ime sela PODGRADINA, Na ilirsko pleme Delmate najranije stanovnike Livanjskog polja, podsjećaju mnogobrojne gradine — praistorijska utvrđenja, građena na uzvišicama i teško pristupačnim terenima. Ispod jedne takve gradine, na padinama Kamešnice, koju mještani zovu Tabija, smjestilo se selo Podgradina. Opet su, dakle, topografski položaj i praistorijsko utvrđenje kumovali imenu naselja.

Južno od Podgradine, na jugozapadnom obodu Buškog Blata, uz asfaltni put Livno — Split, smjestilo se selo LISKOVAČA. Naziv dolazi od imena grmolike biljke lijeska — »liska« (ikavski provincijalizam) čiji je plod lješnik — lišnjak (ikavski).

Nedaleko od Liskovače nalazi se selo RAŠELJKE. Naselje se smjestilo na raskršću puteva koji su, još od rimskog doba, vodili iz Trilja i Lovreća u unutrašnjost Bosne[32], prema Livanjskom i Duvanjskom polju. Upravo zbog toga što se na tom mjestu putevi »račvaju«, odnosno što su se tu putevi »rašljali«, prozvano je i selo Rašeljke.

Na južnom obodu Buškog Blata nalazi se i selo RENJIĆI. Ime ovog sela formirano je od imena roda Renjić, koji je i danas tu nastanjen.

Istočno od Renjića su GALIĆI. Ime ovog sela izvedeno je od istoimenog roda Galići, uz koje još u selu žive i Renjići. Galići su, inače, crni »vrani ko gavrani«, i ta fizička osobenost odlično odgovara njihovom imenu. U svim naseljima u Livanjskom polju za čovjeka tamne puti, kaže se da je Gâle. Za crnu ovcu i ili kravu kaže se »gâla«. A, gâla je gotovo izumrla riječ, koja u lokalnom govoru označava 'ono što je crno'. Interesantno je napomenuti da stanovnici sela na Buškom Blatu kažu za jednu vrstu gavrana »galić«.

Južno od Galića je BUKOVA GORA. Ime sela je formirano po karakteristikama reljefa i »bukovoj« šumi kojom je selo obraslo.

Između dvije planinske kose, koje padaju prema Buškom Blatu, smjestilo se selo KURTOVINA. Ime selu dolazi od turske riječi »kurt« — vuk. U selu danas žive samo dva roda Ćurkovići i Ivančići, koji kazuju da su se njihovi preci doselili iz Dalmacije »na imanje nekog bega Kurtovića«. Može biti da je ime ovog roda poslužilo i za označavanje imena naselja. I porodično ime Kurtovići izvedeno je od riječi kurt.

[32] M. Petrić, n. d., str. 48.

Jugozapadno od Kuntovina je KAZAGINAC. Ime ovog sela formirano je od turske riječi »kaza«, koja se upotrebljavala za označavanje manje administrativno-upravne jedinice. Izvjesno je, dakle, da je ovo naselje bilo sjedište kaze.

Istočno od Kazaginca, uz obod Buškog Blata, nalazi se MIJAKOVO POLJE. Ime ovog sela dolazi od imena roda Mijak, koga više ovdje nema, a nekad su Mijaci bili značajni posjednici na ovom dijelu polja.

Uz istočni rub Buškog Blata nanizala su se sela: Zidine, Korita, Dobrići i Grabovica.

Naziv naselja ZIDINE upućuje na pretpostavku da se na tom mjestu i u srednjem vijeku, a možda i ranije, nalazilo neko naselje čije nam je ime danas nepoznato. Mještani govore »da su tu nekad Grci stanovali«. Samo ime izvedeno je, odnosno predstavlja augmentativ od riječi »zid«.

Ime selu KORITA metaforično je, a formirano je po karakterističnom izgledu reljefa ovog dijela zemljišta, koji mnogo podsjeća na sud za vodu — korito, sačinjen od drveta.

Za mještane sela DOBRIĆI susjedi govore »da su dobri ko kruh«. Po toj moralnoj osobenosti mještana selo se moglo zazvati Dobrići. Može biti da se selo tako prozvalo i po nekom Dobroslavu, Dobrnji, ali za ovu tvrdnju nema nikakvih istorijskih dokumenata, pa čak ni usmenog predanja.

Jedan tipičan kraški škripar, koji je sav izrovan, a uz to i obrastao grmolikim grabom kumovao je imenu sela GRABOVICA.

Na sjevernom obodu Buškog Blata nalaze se sela Prisoj, Golinjevo, Miši i Podhum.

Na južnim padinama Tušnice, koje su od ranog jutra pa sve do prvog sumraka stalno izložene suncu nalazi se selo PRISOJE. Od te položenosti »pri suncu«, od tog »prisoja« potiče i naziv sela.

Jedno od nastranijih naselja na Buškom Blatu jeste selo GOLINJEVO, koje se pod tim imenom prvi put pominje početkom XVII vijeka[33]. Zemljišta koja pripadaju ovom selu krajnje su oskudna rasliniem. Južni obronci Tušnice sasvim su »goli«. Ravničarsko dno polja, podno sela, duži period u godini (od septembra do maja) bivalo je ranije stalno pod visokom vodom. Takvo zemljište moguće je koristiti, gotovo isključivo, kao livade. Žitelji ovog sela gotovo da nisu ni imali njiva. Dakle, po slaboj plodnosti, gotovo »golim« njivama dato je ime sela Golinjevo. Taj naziv mu odlično odgovara, naročito danas, kad su vode vještačke akumulacije Buškog Blata, potopile i ono malo »golih« njiva.

Golinjevu, kao dio naselja, pripada i selo ŽUKOVICA. Ime ovog sela izvedeno je od naziva »žuka« — biljke iz porodice leptirnjača. Ova biljka je, inače, poznatija pod nazivom brnistra, a upotrebljava se kao sirovina u tekstilnoj industriji.

---

[33] M. Petrić, n. d., str. 33.

Selo MIŠI je dobilo ime, kako govore mještani, po mnoštvu miševa — miša čija se staništa — 'mišnjaci' susreću ovdje gotovo na svakom koraku.

Selo PODHUM se prvi put u pisanim istorijskim izvorima pominje s početka XIII vijeka, kada je ono zabilježeno kao grad HUM[34]. Prije dolaska Turaka u ove krajeve (1463. godine) ovo naselje — grad bilo je od velikog značaja. Pod Turcima naselje je oslabilo. Kako se naselje vremenom, u zavisnosti od istorijsko-ekonomskih kretanja, postepeno preselilo »podno« Tribića (Nuhbegovića gradina), odnosno »ispod« srednjevjekovnog Huma, to se i nazvalo Podhum. Inače, naziv naselja formiran je od stare slovenske riječi »hlm« (hum) i »pod« (ispod)[35].

Podhumu, kao dijelovi naselja, pripadaju Mandak i Megdan.

Ime selu MANDAK je od istoimenog potoka, koji se formira od nekoliko izvora, a jedan od njih izbija iz jedne rudarske jame — »mandaka« na Tušnici.

Na nekadašnjem imanju poznate plemićke porodice Čengića iz Bruse (Turska) danas se nalazi selo MEGDAN. Ime sela formirano je od riječi »megdan«, koja se upotrebljavala u označavanju velikog imanja begova Čengića, kojima je pripadalo gotovo sve Buško Blato.

Sjeverno od Podhuma su SMRČANI. Selo se smjestilo u jednoj povećoj kraškoj uvali, gdje obdanica traje znatno kraće, naročito zimi. Zbog toga se u selu »smrkne« znatno ranije nego u susjednim naseljima. Uočavajući neobičnost ove prirodne pojave, mještani su selu dali ime Smrčani, a ne Smričani, kako se to često pogrešno piše i izgovara.

Iznad Smrčana je selo Glavice za koje statističari kažu da su dio sela Smrčana. Inače, sva manja uzvišenja stanovnici Livanjskog polja nazivaju »glavica«.

Istočno od Smrčana, na obroncima Tušnice nalaze se sela: Vidoši, Sturba, Grgurići, Potkraj i Tušnica.

Među neobičnim imenima naselja ističe se ime sela VIDOŠI. Naziv ovog naselja dolazi od obilježja mikropoložaja zemljišta, a formiran je od toponima »vidik« (vidok, vidoki), koji označava izdignutije zemljište, odakle se pruža lijep vidik na okolno zemljište.

Vidošima, kao dijelovi naselja, pripadaju Dolac i Sturba.

Za Dolac vidi ranija objašnjenja.

Selo STURBA (raniji naziv STUDBA) nalazi se na samom izvoru istoimene rijeke, po kojoj je i dobilo ime. Ovaj hidronim, i pored upornog traženja, još uvijek nisam u stanju da objasnim. Napominjem da se jedna od desnih pritoka Bosuta u Slavoniji zove istim imenom — Studva. Možda i naziv ovog sela, kao i znatan broj toponima u Livanjskom polju, upućuje na nekadašnje prisustvo Vlaha.

Na ranije razvijenu izradu različitih predmeta od vune, u domaćoj radinosti, podsjeća nas ime sela GRGURIĆI. Biskup Dragiče-

[34] M. Petrić, n. d., str. 32.

[35] Dr Lazar Mirković, Mrnjavčevići, Beograd, bez godine i str.

vić[36] je 1741. godine ovo naselje registrovao pod nazivom GARGURIĆI. I danas stariji mještani govore da se njihovo selo zove Gargurići, a ne Grgurići. Noviji naziv naselja Grgurići već poodavno je stekao »pravo građanstva«, te bi njegovo ispravljanje bilo besmisleno. Međutim, na sve ovo treba ukazati u želji da se otkrije etimološki ispravno postojanje i značenje ovog imena. Smatram da je ime naselja formirano od riječi »gargati« — češljati, grebenati vunu. Za ranije mještanke ovog sela možemo, dakle, reći da su bile dobre »gargače« — češljačice vune, i da se u imenu sela sačuvalo sjećanje na njihovo umijeće. Posebno ističem da se vuna kao sirovina za izradu tekstilnih predmeta, u domaćoj radinosti, svakim danom sve manje upotrebljava. Rijetkost je, ne samo u Grgurićima nego i u ostalim selima Livanjskog polja, pronaći i vunene terluke izrađene u domaćoj radinosti.

Grgurićima, kao dijelovi naselja, pripadaju sela Mejdan i Dola.

Jednu prostraniju krašku uvalu, čije su strane načičkane kućama, mještani od milja zovu »dola«. Ime ove tihe uvale upotrebljava se i kao naziv sela — DOLA.

Za selo Mejdan vidi dio teksta koji se odnosi na selo Bila.

Selo POTKRAJ smjestilo se ispod jedne strme kose planine Tušnice. Upravo po toj položenosti sela 'uz, pored', 'pri kraju' Tušnice, nastalo je njegovo ime.

Ne znam sasvim pouzdano odakle je uzet i šta znači naziv TUŠNICA koji se upotrebljava za označavanje naselja, planine i rudnika mrkog uglja. Izvjesno je da je Tušnica najmlađe naselje u Livanjskom polju i da je nastalo 1905. godine, kada je u blizini Rudnika mrkog uglja podignuta i prva stambena zgrada. Nema sumnje, stambena ime planine »prešlo« je najprije na rudnik, a potom i na naselje. Mještani su mi kazivali da se planina, rudnik i naselje ne zove Tušnica nego TUŠTICA, Može biti da je ovo ime izvedeno od riječi »tušta« (koja se češće upotrebljava sa riječju »tma« — kao tušta i tma) a koja figurativno može da označava mnoštvo nečega. U narodnom govoru izraz »natuštilo se« označava oblačno vrijeme, nepogodu. Planina Tušnica gotovo uvijek je obavijena tamnim oblacima iz kojih se često izlijevaju padavine.

Kao što imena mnogih naselja u Livanjskom polju nisu poznata iz ranijih perioda, tako isto nije poznato kako se ranije nazivalo selo ŽABLJAK, koje se pod tim imenom susreće tek iz vremena turske vladavine. Selo se nalazi nedaleko od Livna, s obje strane puta za Duvno, i na samome izvorištu istoimene ponornice. Naziv rijeke potiče od obilja žaba u njoj.

Žabljaku, kao dio naselja, pripada BRINA, koja je, zajedno s njim, gotovo srasla s Livnom. Ovo izduženo selo smjestilo se ispod i iznad pukotine jednog omanjeg poprečnog rasjeda, u kojem se za vrijeme većih padavina formira i istoimeni tok. Brinom, inače, Livnjaci zovu karstificirane riječne tokove (Brina kod Potočana, Brina kod Suhače i drugdje).

[36] Original Dragičevićevog izvještaja nalazi se u Arhivu Propagande u Rimu, a prepis u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

Na trećem kilometru puta koji iz Livna vodi za Duvno, nalazi se, na nešto izdignutijem zemljištu koje je obraslo drenovima, selo DRINOVA MEĐA. To zemljište, taj brežuljak, funkcioniše i kao vodomeđa između slivnog područja dviju susjednih ponornica — Sturbe i Žabljaka. Po drenu, odnosno drinu (ikavski) selo je dobilo ime.

Jugoistočno od Drinove Međe, prema putu za Duvno, nalaze se sela LOPATICE I LOPATINAC. Imena ovih naselja, koja su susjedna, podsjećaju nas na nekad vrlo raširenu proizvodnju različitih predmeta u kućnoj radinosti. Naročito cijenjeni proizvodi iz ovih sela bili su »lopari« — posebna vrsta drvene »lopate« za stavljanje i vađenje hljeba iz krušnih peći, koje je ranije imalo svako seosko domaćinstvo.

U jednoj pitomoj kraškoj uvali šumovitog Tribnja smjestilo se selo GLUVUŠA, koje, kao dio naselja, pripada Lopaticama. Ranije je u vrtači, koju su zvali »Gluvuša«, bilo vrlo tiho »gluvo«, kako kažu mještani. Ime vrtače uzeto je i za ime sela.

»Daj mi paša onaj dobri dolac«.

Tako je turski vojnik, inače kršćanin Leže, zvani Pravdić, kad ga je Jusuf — paša, osvajač srednjovjekovnog Livna, upitao čime da ga daruje za junaštvo koje je pokazao prilikom borbi za Livno, zatražio ovaj »dobri dolac« i tu se nastanio. Ime selu DOBRO, prema narodnom kazivanju, dolazi od istoimene riječi koja se upotrebljavala u označavanju Pravdićevog posjeda, imanja — »dobra«. Docnije se na tom dobru razvilo naselje. Selo se, inače, smjestilo u jednoj kraškoj uvali (nastaloj srastanjem vrtača) koja je pružala izuzetno dobre uslove, naročito za ratarstvo i stočarstvo. U prilog ovog kazivanja napominjem da i danas u selu živi rod Pravdića, koje mještani zovu Leže. Pravdići su starosjedioci, koje je biskup Dragičević zapisao u Dobrom 1741. godine, prilikom kanonske vizitacije u selima Livanjskog polja. Međutim, selo Dobro se mnogo ranije navodi u istorijskim dokumentima, čak iz 1400. godine. Kazivanje mještana je, dakle, samo djelomično tačno. Riječ »dobro« i danas se kod ovdašnjih mještana upotrebljava za označavanje zemljišnog posjeda — imanja. Tačno je, dakle, da je ova opšta riječ zemljišnog posjeda — imanja. Tačno je, dakle, da je ova opšta riječ poslužila za formiranje imena sela. Ali nije tačno da se ono tako zove tek od 1470. godine. Moglo je selo biti i ranije u nečijem vlasništvu, pa je poslije darivano Pravdićima.

Dobrom, kao dijelovi naselja, pripadaju sela Katun i Osićani.

Iznad sela Dobrog su prostrani pašnjaci na koje se preko ljeta izgoni »srida« — 'stoka, blago' na zajedničko napasanje. Na tim pašnjacima mještani Dobrog podizali su ljetne stočarske stanove zvane »katun« — košara. Vremenom je ovo pastirsko naselje preraslo u stalno, pod imenom KATUN. Inače, ime ovog naselja, kao i mnogi toponimi u Livanjskom polju, podsjećaju nas na ranije stanovništvo — Vlahe, koji su, miješajući se sa ovdašnjim slovenskim življem, asimilovani.

Na jednoj strmoj padini Tušnice smjestilo se naselje OSIĆANI. Po otcijepljenosti, otsječenosti od Dobrog, i po karakteristikama mi-

kropoložaja, prozvano je ovo naselje Osićani. Naime, za izraz otsjeći u lokalnom (ikavskom) govoru kaže se »osići«. Osićani su srednjovjekovno selo Osoćan, koje se navodi s početka XVII vijeka[37].

Brojni potoci — Bare, Brina, Jevra, Pravanuša, Slanuša i Vrbovnik, koji se, naročito u kišnom periodu godine kao bujice slivaju kroz »potočine« — izdužene uvale, uzrok su da se ovo raštrkano selo podno Kruga zove POTOČANI.

Istočno od Potočana su ZAGORIČANI. Metaforično ime ovog sela kazuje da je ono »za gorom«, sakriveno.

Neobično je pitoma dolina Sturbe, u kojoj se smjestilo selo DRŽANLIJE. Ime selu formirano je od već poodavno zastarjele riječi »držan«, koja se upotrebljavala za označavanje onoga koji je dužan, obavezan pridržavati se dogovorenog. Naime, priča se po selu da su Ljubunčići ustupili zemlju seljacima, a da su ovi bili »držani«, obavezni zemlju obrađivati, ostati na njoj i od prihoda sa zemlje davati Ljubunčićima trećinu. Mještani kazuju da nije bilo nijednog slučaja da se neko tog »držanstva« nije pridržavao. Josip Smodlaka[38] smatra da je ime naselja formirano od riječi »draga«. Govoreći o neobičnim nazivima naselja sa još neobičnijim završecima riječi, napisao je: »Jedan još rijeđi završetak koji je također delom turski, jeste »anlija«, koji se zapravo sastoji od tri nastavka: našeg »an«, turskog »li« i našeg »ja«. Poznat mi je jedan jedini primjer imena sastavljena, a to je Držanlija. Ovaj naziv koji danas nose žitelji jednog sela u kotaru Livanjskom (a po njima se i selo zove Držanlija), valjda je kao mesno ime prošao kroz ove tri faze: Draga, Držani, Držanlija«. Smatram da se Smodlakino mišljenje ne može prihvatiti iz nekoliko razloga. Prvo, mještani svoje selo dijele na Gornje i Donje Držanlije. Interesantno je da se nijedno selo ne nalazi ni u kakvoj dragi. Pojam drage ne može se, u ovom slučaju, poistovetiti s dijelom riječne doline. Stanovnici svih naselja Livanjskog polja pod pojmom »drage« podrazumijevaju uzdužne ili poprečne planinske kose koje ne funkcionišu kao riječni tokovi. Naprotiv, taj pojam strogo razlikuju od riječne doline. Drugo, ime ovih sela nije Držanlija već Držanlije. Treće, je moguće govoriti o nastanku »anlija«. Moguće je jedino govoriti o nastavku »lije«.

Kao dijelovi naselja Držanlije pripadaju Golubić, Karijani i Trčić.

Naziv naselja Golubić ne ističe se nekom osobitošću. Na jednoj glavici, koja se za oko 30 metara izdiže iznad doline Sturbe, smjestilo se selo GOLUBIĆ. Od mnoštva jama, »golubnjača«, u kojima se legu čitava jata golubova, selo je dobilo ime.

Već smo istakli da su Držanlije pripadale muslimanskoj begovskoj porodici Ljubunčića. Među njima se nalazio »Jedan učen čovik koji je uvik nešto čitao, pa su ga zbog toga njegovi zvali Karija, a mi po njemu Karijani, pripovidali su mi u selu stariji«, kazivao mi je 97-godišnji starac Jako Periša. Ne upuštajući se u tačnost

[37] M. Petrić, n. d., str. 32.
[38] Dr Josip Smodlaka, n. d., str. 137.

kazivanja ovog Periše, napominjem da se u rječniku Abdulaha Škaljića, »Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku« (Sarajevo 1966. godine), za riječ »karija« (ar.), navodi da je to »onaj koji zna potpuno pravilno da izgovara svaku riječ u Kuranu«. Po tome su, vjerovatno, kuće Ljubunčića ostali mještani nazivali Karijani, a docnije se taj naziv odomaćio za označavanje naselja oko dvora porodice Ljubunčića, koja se odavde otselila poslije Austrougarske okupacije Bosne.

Ni na brdu, ni u dolini, po obroncima sjevernog Tribnja, raštrkala se malobrojna grupa kuća koje čine selo TRČIĆ.

Na nekad mnogobrojne »stupe« podsjeća naziv jednog omanjeg istoimenog sela STUPE, koje se nalazi istočno od Držanlije, na desnoj obali Sturbe. Stupama su se zvale vodenice, mlinovi u kojima su se stupali, valjali guberi, sukanice, sukno i razne vunene tkanine izrađene u domaćoj radinosti. Stupa na livanjskim vodotocima više nema, a izrada različitih vunenih predmeta u domaćoj radinosti gotovo je zaboravljena.

Vrlo je neobičan naziv sela VRŽERALA. Ovo ime toliko je iskrivljeno, da njegovo značenje više ni sami mještani ne znaju. Srećom, u jednom popisu bosanskih nahija i timara iz XVII vijeka[39] sačuvao se raniji naziv naselja VRAŽEN RALJA. Od ove dvije riječi docnije je nastala jedinstvena Vražerala koja se upotrebljavala za označavanje imena ovoga sela. Mještani su mi govorili da se njihovo selo ne zove Vržerala, kako ga pišu statističari, nego Vražerala kako je zapisano u jednom istorijskom izvoru s početka XVII vijeka[40]. Vržerala je, dakle, izvedenica od Vražija Ralja. Nema sumnje, u ranijem narodnom govoru ovo naselje zvalo se i Vražerala; to je imenica ženskog roda, što je rijetkost za naselja. Ranije, do izgradnje novog asfaltnog puta Livno — Split 1972. godine, ovo malo selo bilo je »bogu za leđima«. Mora da se ovdje, na ovoj posnoj zemlji, živjelo đavolski teško, baš kao što raniji naziv sela, Vražen Ralja, tako slikovito govori. Ako je lingvistički moguće ovaliko iskrivljavanje imena, ovo tumačenje bi se moglo prihvatiti. Ova tvrdnja može se činiti smjelom, ali ja ne nalazim drugog tumačenja koje bi bilo osnovanije.

Zaključak

S obzirom na postanak, imena naselja na Livanjskom polju rezultat su različitih i dugotrajnih procesa, koji nam tako rječito govore o narodima koji su tu živjeli, o onima koji tu žive i danas, o društvenim odnosima, vjerovanjima, težnjama i iskustvima, osjećanjima, radu, ratu, pobjedi, porazu, miru, o čovjekovoj spoznaji prirode i o mnogo čemu drugom.

Imena su, u stvari, dio napisane istorije, narodne tradicije. Ova građa se, istini za volju, na dosta mjesta čuva, ali rijetko je publi-

[39] M. Petrić, n. d., str. 33.

[40] Vladislav Skarić, Popis bosanskih spahija iz 1123. (1711.) godine, GZM, Sveska II, Sarajevo, 1930. god. str. 77.

kovala. Upravo zbog toga prikupio sam i obradio imena naselja u Livanjskom polju, te je ovaj rad samo skroman pokušaj da se očuva jedan dio bogatog nasljeđa naroda ovoga kraja.

Na prvi pogled stiče se utisak da su imena naselja bila dosta stabilna i nepromjenljiva. Ali promjene su, razumije se, bile neizbježne.

Iznenađuje relativno dosta neslavenskih, stranih imena, čak 20%. Toliki postotak stranih imena manje nas iznenađuje ako se prisjetimo istorijskih zbivanja u ovom dijelu naše zemlje. Svi ti događaji, razumljivo, ostavljali su tragove i u imenima naselja.

Najviše je imena naselja iz narodnog govora. Podosta je imena naselja koja se susreću i u drugim našim pokrajinama, pa i u drugim slovenskim državama.

Imena mnogih naselja su dosta stara, što ukazuje, pored ostalog, i na znatnu starost samih naselja.

Najčešći izvori antroponima naselja potiču iz prirodne sredine, s kojom je čovjek oduvijek bio u neposrednom dodiru. Među njima ističu se izuzetno karakteristična i u svom izvornom obliku sačuvana imena sela: Smrčani, Gluvuša, Čaprazlije, Nuglašica i Peća.

Kao antroponimni izvori u znatnom broju, ali daleko manje od prethodne grupe, su nazivi naselja koji govore o društveno-ekonomskim i istorijskim zbivanjima: Livno, Ćaić, Karijani, Gubin, Držanlije i druga.

Odmah zatim slijede nazivi koji se odnose na rad i sredstva za rad: Guber, Groborezi, Stupe, Lopatice, Sajković i druga.

Brojnija je još samo grupa naziva kod kojih su moralno-fizičke osobine mještana poslužile za formiranje imena naselja: Ramići, Dobrići, Ćosanlije i druga.

Druge oznake manje su služile kao antroponimni izvori. Tako su nazivi sela: Vrbica, Vržerala, Bogdaši i Grkovci dobili imena od antroponima iz narodnog vjerovanja. Interesantno je napomenuti da su i porodična imena rijetko služila kao antroponimi za naselja.

Samo u slučaju sela Strupnić naziv bolesti ušao je u ime naselja.

Na kraju, još samo jedna napomena. Imena naselja zapisao sam onako kako ih mještani izgovaraju, upozoravajući na pogrešno zapisana imena.

RÉSUMÉ

LES NOMS DES LOCALITÉS DANS LE POLJE DE LIVNO

DUŠAN NIKIĆ

Eu égard à l'origine, les noms des localités dans le polje de Livno sont le résultat d'une longue suite des divers procès qui nous parlent si clairement des peuples qui y vivaient et y vivent de nos jours, procès qui nous avertissent des rapports sociaux, des croyances, des tendences, des expériences, des sentiments, du travail, de la guerre, de la victoire, de la défaite, de la paix, de la connaissance humaine de nature et de bien des choses.

Ces noms sont, en fait, une partie d'histoire non écrite, de la tradition populaire. A vrai dire, cette matière est gardée ça et là, mais rarement publiée. C'est justement pour cela que j'ai recueilli et commenté les nom des localités dans la plaine de Livno. Cet ouvrage n'est qu'un essai modeste au point de garder une partie d'héritage riche du peuple de cette région.

On a l'impression, au premier abord, que les noms des localités étaient constants, inchangeables. Tout de même, les changements étaient inévitables.

Il est surprenant pas mal de noms non-slaves, étrangers — même 20%. Ce pourcentage des noms étrangers est d'autant moins surprenant qu'on a en vue les événements sociaux et historiques dans ce coin de notre patrie. Il va sans dire que tous ces événements ont laissé les empreintes aux noms des localités.

Plusieurs noms des localités, bien entendu, prennent leur source du langage populaire. On en rencontre beaucoup dans d'autres provinces yougoslaves, voire dans d'autres pays slaves.

Les noms de beaucoup de localités sont assez anciens, ce qui témoigne, entre autre, de leur vieillesse considérable.

Les plus fréquentes sources des anthroponymes de localités tirent leur origine du milieu naturel avec lequel l'homme était depuis toujours au contact le plus direct. Il y en a, entre elles les plus caractéristiques, qui ont gardé la forme originale du nom de village: Smrčani, Gluvuša, Čaprazlije, Nuglašica et Peća.

Le nombre considérable de sources anthroponymiques, pas si fréquent que celui du groupement précédent, ce sont les noms des localités qui parlent des événements sociaux, économiques et historiques: Livno, Ćaić, Karijani, Gubin, Držanlije et d'autres.

Les noms qui suivent sont ceux du domaine du travail et des moyens de travail: Guber, Grborezi, Stupe, Lopatice, Sajković et d'autres.

Le groupement considérable est aussi celui où les caractères moraux et physiques des habitants en totalité ou des individus ont servi à former les noms des localités: Ramići, Dobrići, Ćosanlije et d'autres.

D'autres signes, au contraire, ont plus rarement servi des sources anthroponymiques. Par exemple, les noms des villages: Vrbica, Vrželare, Bogdaše et Grkovci prennent leur cource des anthroponymes de la croyance populaire. Il est intéressant que les noms de famille ont rarement servi des anthroponymes des localités.

Seulement au cas du village de Strupnić, le nom d'une maladie est pris comme l'anthroponyme pour former le nom de la localité.

A la fin, rien qu'une observation: j'ai noté les noms des localités d'après la prononciation de leurs habitants, en faisant remarquer les nom notés de façon erronée.

PRILOZI

GEOGRAFSKI PREGLED
Geografsko društvo BiH
sv. XVIII—XIX god. 1974—1975.
Sarajevo

NEKI BIOGEOGRAFSKI TRAGOVI POPLAVA U POPOVOM POLJU

HILDA RITER-STUDNIČKA

Prema klasičnim mišljenjima istraživača našeg kraškog područja nastanak kraških polja je bio tektonski predisponiran, a dna polja su ispunjena aluvijalnim nanosima (Cvijić 1900, Katzer 1909.). Tako se i danas na osnovu konfiguracije dna polja može nazrijeti koji dijelovi podliježu redovnim poplavama, a koji ne.

Ti odnosi možda nisu ni u jednom drugom polju došli jasnije do izražaja kao u periodično plavljenom Popovom polju u Hercegovini. Nanosi plodnog zemljišta i njihova dubina jasno ukazuju na plavljene dijelove, dok visinu nekadašnjih poplavnih voda obilježava biljka konopljika, Vitex agnus L.

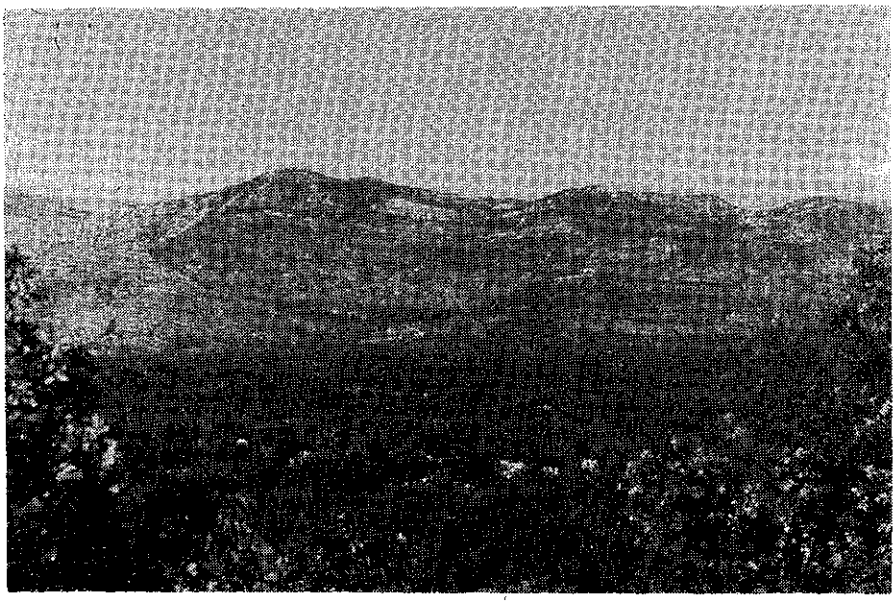
Kao što je poznato, Popovo polje je do prije nekoliko godina, tj. prije izgradnje akumulacionog jezera kod Bileće, redovno bilo plavljeno za vrijeme kišnog perioda u jesenskim i zimskim mjesecima te se pretvaralo u prostrano periodično jezero. Voda je potjecala od mnogobrojnih estavela po obodu polja, a najvećim dijelom od rijeke Trebišnjice, čiji cijeli donji tok meandrira kroz polje. U sušno doba ostajalo je njezino korito u Popovom polju bez vode, jer se ova gubila u većem broju ponora.

Sama plavljenja, kao i način kako su se ostvarivala, ostavili su vidljive tragove u spomenutom polju. Dno polja je blago nagnuto u nizvodnom pravcu, pa mu razlika u nadmorskoj visini iznosi oko 28 m. Najniži dio polja, koji se i zove Donje polje, pruža se od Ravnog do slijepog kraja polja, ispod Hutova, odnosno Zelenikovca, a Gornje polje od Poljica do Ravnog. Od Poljica uzvodno polje se rijetko plavilo, što je zavisilo od količina padavina u dotičnim godinama, ali prema iskustvu mještana — poplave nisu ni u najkišovitijim godinama dopirale dalje od naselja Diklić.

Redovne poplave dopirale su do sektora Grmljani — Dračevo, odakle je vodostaj u nizvodnom pravcu postajao sve veći. I kad ovi odnosi ne bi bili poznati, mogli bi se tačno rekonstruisati na osnovu nanosa plodnog zemljišta po dnu polja.

Uzvodno smješteni predio oko Luga do Poljica ostao je suh i dno polja se ovdje po mikroreljefu ni u čemu ne razlikuje od krša po okolnim brdima. Tlo je jako skeletno i raspoređeno između velikih blokova stijena, ili je ispresijecano vrtačama, te je većinom teško prohodno. Na tome području se rijetko nalazi po koja obradiva površina. Ove su vrlo ograničenih razmjera, te se za pojedine kulture često koristi samo deblje zemljište po dnu kraških vrtača.

Kao i po okolnim brdima, tako i u ovome predjelu dno polja obraslo šumom bijelog graba, — Carpinetum orientalis croaticum, — zajednicom submediteranskog područja na krečnjačkoj podlozi, a nešto drugo ne bi ni moglo uspijevati po tom ljutom kršu.

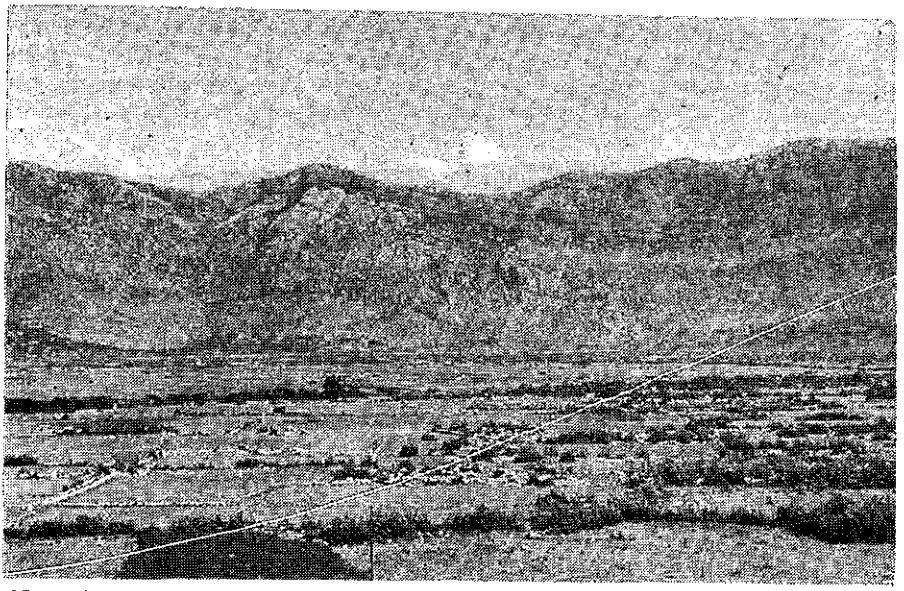

Poput okolnih brda obraslo je i krševito dno na predjelu Luga u Popovom polju šumom bijelog graba

Počevši od Diklića, a još više od Poljica, obradive površine sve se češće pojavljuju, te su i većih razmjera, posebno po obodima polja, gdje su mirnije vode u većoj mjeri taložile fine čestice zemljišta, ili pak potječu od deluvijalnih manosa sa okolnih padina. I ovdje je, međutim, najveći dio polja još uvijek pokriven šumom bijelog graba. Ona se postepeno razređuje između Poljica i Grmljana, a tek na sektoru Grmljani-Dračevo pojavljuje se zaravnjeno dno polja sa vegetacijom livada. Profil zemljišta je ovdje još vrlo plitak, te svugdje skeletna podloga prodire do površine. Zato je ovdje obrada zemljišta samo mjestimično moguća po obodima polja, dok se najveći dio koristi kao trajni pašnjak ili livada. Na ovome predjelu nalaze se jedine livade prirodnog sastava u Popovom polju, koje se nikada ne preoravaju.

Promjenljivi vodeni režim dolazi do izražaja i u sastavu ovih livada, jer ih izgrađuju, s jedne strane, otporni elementi sa suhih livada, a s druge — manje ili više higrofilne vrste, kojima je — bar u početku vegetacijskog perioda — potreban veći stepen vlage. Prvima pripadaju između ostalog vrste Tordylium apulum, Zacintha verrucosa, Crepis vesicaria, Koeleria splendens, Diplachne stellatum, T. dalmaticum, T. campestre, T. subterraneum, T. striatum, T. lappaceum, T. nigrescens i druge, a od druge grupe zastupljene su između ostalog Poa silvicola, Bromus racemosus, Hordeum gussonea-

num, Alopecurus utriculatus, Ranunculus neapolitanus, Trifolium resupinatum i Trifolium patens, tj. vrste koje su uopće rasprostranjene na poplavnim livadama kraških predjela Bosne i Hercegovine.

Na sektoru između Grmljana i Dračeva tlo je već izravnjeno, ali plitko i kamenito, te je — pored ostataka šumske vegetacije — obraslo livadama prirodnog sastava

Svršetak šumske vegetacije karakterišu na ovome dijelu polja drvenaste vrste, zastupljene u vidu traka poput živih ograda. Njih izgrađuje najvećim dijelom drača, Paliurus spina-christi Miill., — jer se taj dio nalazi pod stalnom i intenzivnom ispašom, te ovdje, i svugdje u područjima oko naselja i po padinama brda, koja su izložena jakoj paši, dominira Paliurus spina-christi, kao posljedica negativne selekcije izazvane od strane stoke.

Ove trajne livade na sektoru Grmljani — Dračevo, pa dalje do centalnog dijela polja ispod Zavale, postale su danas — nakon prestanka poplava — žarišta najezde skakavaca, jer njihova legla više ne uništava voda, niti su ometana preoravanjem, te se u proljeće izleženi skakavci, dok se još svi nalaze na okupu, podižu prilikom prolaženja ljudi poput malih crnih oblaka.

Od Zavale pa do kraja polja plodno tlo je razvijeno u dubokom profilu, te se u cijelosti nalazi pod kulturom, i ta slika od razno obojenih pravougaonih parcela ostala je u sjećanju svakome, ko je ikada prolazio ovim krajem.

Nanosi zemljišta u smjeru prema kraju polja postaju sve dublji, pa se mještani još sjećaju kako je dno polja oko glavnih ponora bilo, ispod Turkovića i Zelenikovca svake godine nakon poplave do 30 cm pokriveno novo naplavljenim materijalom od finih čestica zemlje i

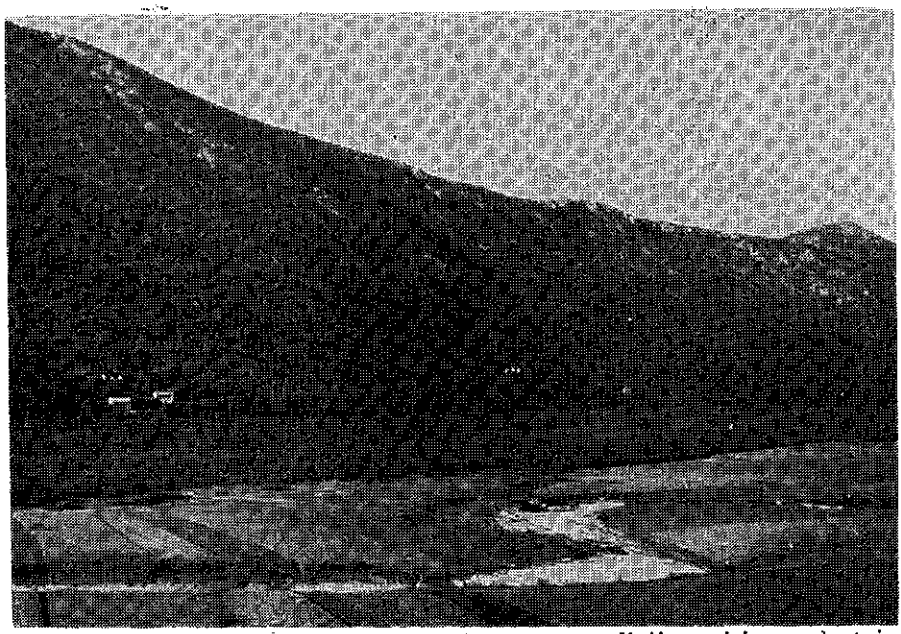
raznih organskih ostataka. Osim toga se razlikuje i mehanički sastav zemljišta u Gornjem i Donjem polju, pošto je u Donjem sadržaj na sitnim česticama tla veći nego u Gornjem (Carikov, 1927).

Kao što nanosi plodnog zemljišta i dubina njihovog profila ukazuju na plavljenja polja, visina vodostaja može se pak očitati po pojasu vegetacije, izgrađenom od konopljike, vrste Vitex agnus castus. Razumije se da je i visina vodostaja zavisila od količine padavina u pojedinim godinama, pa su tako postojale i zime u kojima po nekoliko dana do mjesec i po uopće nije bilo vode u polju (Filipović i Mićević, 1959).

Visina vodostaja u Donjem polju iznosila je prema jednom podatku 35 m, po drugim 40 m, ali u većini slučajeva navedena je u literaturi o Popovom polju visina u najdubljem, Donjem polju od 27 do 30 m. Za više predjele u polju nema mnogo podataka (u jednom slučaju spomenuto je 15, u drugom 19 m), što je i razumljivo, jer dubina vode sve je više opadala prema Lugu, te je najdublje mjesto na kraju polja bilo najstalnije i najinteresantnije.

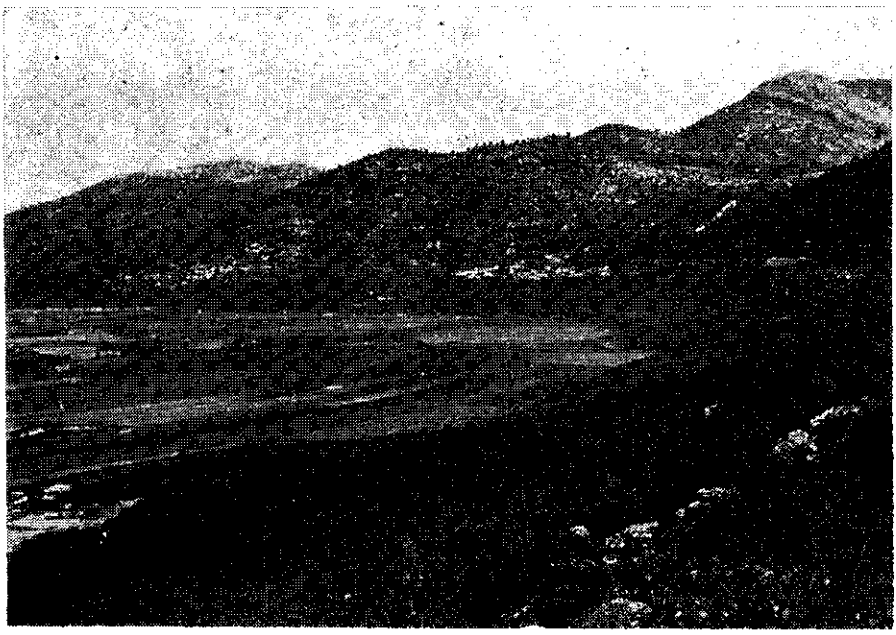
Kod dubine od oko 27 m radi se svakako o prosječnoj vrijednosti za duži period, a ta se jasno ogleda u visini pojasa konopljike, razvijene po padinama okolnih brda. Taj pojas je već izdaleka vrlo upadljiv, pošto gornja njegova granica stvara često ravnu liniju kao da je gornji rub poravnjavala izvježbana ruka vrtlara.

Kako je pojas konopljike vrlo jednoličnog sastava, to se on i po obliku i boji biljke upadljivo razlikuje od ostale vegetacije u njegovoj okolini.

Pojas konopljike u Donjem polju obilježava ravnom linijom visinu vodostaja za vrijeme poplava, te se i kuće, kao što se jasno vidi, nalaze van dohvata poplavnih voda. Iznad granične linije razvijena je šuma bijelog graba

Visinu pojasa konopljike procijenili smo na kraju Donjeg polja na 30 m i, idući prema Gornjem polju, ona se postepeno spušta. U predjelu polja oko Ravnog, visina pojasa već je niža, i oko Zavale, ukoliko uopće postoji, on stvara samo još uski, često isprekidani rub oko polja.

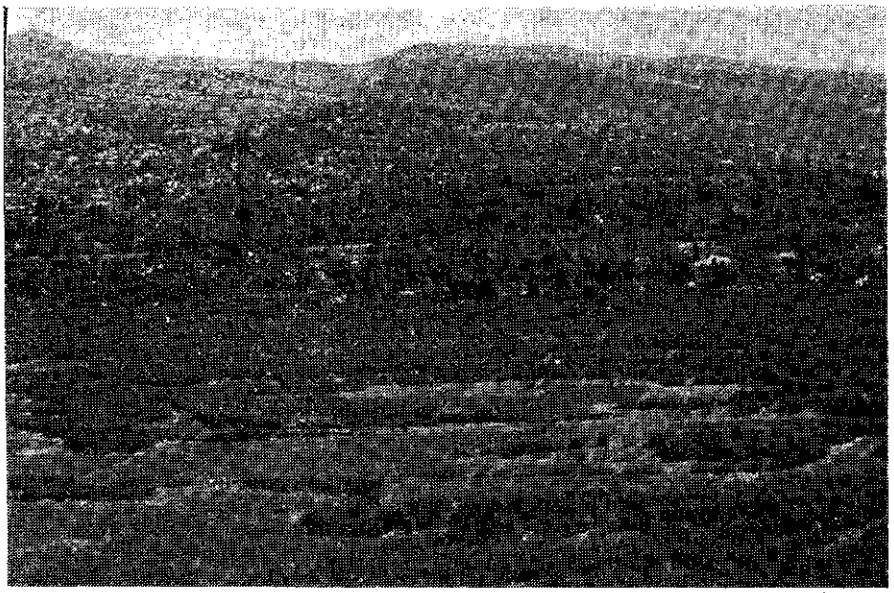
Pojas konopljike obilježava »zaliv« kod Zelenikovca. Smanjenje širine pojasa prema pozadini, tj. u pravcu Gornjeg Polja jasno je uočljivo. Naselja kao i željeznička pruga su van dohvata poplava

U Gornjem polju sastojine konopljike nisu više razvijene u neprekidnom pojasu kao u Donjem, ali još uvijek stvaraju vrlo izrazite pokazatelje nivoa vodostaja, dok na prelazu prema Lugu one postoje samo još u vidu manjih ili većih grupa ili pojedinačnih stabala. U takvom obliku prati konopljika i obale Trebišnjice duž cijeli njezin tok kroz Popovo polje.

Pojas konopljike oko polja izdaleka djeluje kao da je sastavljen isključivo od spomenute vrste. Iz blizine se, međutim, vidi da je praćen dračom koja, idući prema gornjem rubu, postaje sve češća. Kako drača zaostaje u porastu za konopljikom ili je bar mnogo ne nadmašuje, tako u aspektu pojasa uopće ne dolazi do izražaja. Isto tako ne dolaze do izražaja ni pojedinačna stabla konopljike, koja tu i tamo rastu po kršu iznad pojasa. Ti primjerci znatno zaostaju u svome rastu, te se usred ostale vegetacije i ne primjećuju.

Maksimalni razvoj dostiže konopljika u onom njezinom pojasu gdje je podloga staništa svake godine bila obilno i dugotrajno natopljena vodom.

Na kraju Donjeg polja, ispod Zelenikovca, spuštaju se padine brda, razvijene u vidu uvale, postepeno prema polju. Cijelo dno te uvale, koja se za vrijeme poplave također nalazila pod vodom, pokrivena je konopljikom. Ovaj primjer ukazuje ujedno i na vegetaciju kojom bi dno polja bilo pokriveno da je nije odstranio čovjek za svoje potrebe. Tada bi pojas konopljike u složenom sagu zahvatio ci-

Padine u vidu uvale na kraju Donjeg Polja pokrivene su gotovo u cijelosti konopljikom

jeli bazen, popunjen periodičnim jezerom, a prostirao bi se do negdje ispod Zavale, odnosno Grmljana. Odatle bi elementi kraške šume postajali sve češći, sve do prevlasti zajednice Carpinetum orientalis croaticum na području Luga. Na taj način ponovila bi se slika vegetacije u profilu širine polja, kao i u longitudinalnom smjeru: bijeli grab ili drača, već prema stepenu ispaše, zamijenili bi konopljiku svugdje tamo gdje više ne dolazi do plavljenja terena.

U pojasu konopljike rijetko ćemo uočiti druge neke higrofilne pratilice; one su česće zastupljene u ravnici polja nego li po krševitim padinama brda. To je, prije svega, divlja smokva (Ficus carica), koja se pojedinačno javlja, dok je Clematis viticella, povijuša sa intenzivno ljubičastim cvjetovima, znatno češća. Ta vrsta je i na mnogim drugim kraškim poljima, ukoliko podliježu poplavama, rasprostranjena tamo gdje je danas — ili u prošlosti — bila zastupljena šumska vegetacija. Druge higrofilne vrste, koje inače često prate konopljiku, kao u vlažnim dolinama rijeka ili u njihovim zamočvarenim uščima, u Popovom polju ćemo uzalud tražiti. Razlog je u tome, što je konopljika znatno otpornija prema ljetnim sušama i vrućinama, te raste i na hridinama kraj mora, gdje je povremeno zapljuskuje i slana voda.

Iako konopljika cvjeta i donosi plod tek u ljetno doba, kada se voda sa njezinih staništa većinom u potpunosti povuče, ona je, ipak, u osnovi higrofilan elemenat, koji uspijeva na mjestima koja su bar neko vrijeme u godini jako navlažena.

Areal te vrste zahvaća mediteransko i submediteransko područje, odakle se dalje proteže do Centralne Azije, i na cijelome tome području ona prati vodotoke i rijeke u ravnicama i nižim brdskim pojasevima.

Kao što je već rečeno, konopljika dominira u Popovom polju, na staništima koja su povremeno bila dobro opskrbljena vodom, i tu dostiže i maksimum svoga razvoja. Ta okolnost dovela je i do jasno omeđenih i neobično lijepo razvijenih pojaseva.

Prestankom redovnih poplava ti pojasevi će vremenom nestati, jer je prestao da djeluje glavni faktor za njihov razvoj i održavanje Jedno vrijeme će se oni još održavati, i po tom će postepeno zakržljati, te će u najboljem slučaju još zaostati po koja grupa stabala slabijeg razvoja, kao što ih danas ima na prelazu prema Lugu.

Nije moguće da se jedan dio tih pojaseva očuva ni kao prirodna rijetkost, jer je nemoguće vještačkim putem snabdjeti staništa konopljike tolikim količinama vode, kao što je to ostvarivano poplavama.

Iako će se taj razvoj odigravati u daljoj budućnosti, to smo već danas mastojali da na priloženim slikama očuvamo njihov izgled kao dokumentaciju njihovog razvoja i izgleda.

Literatura

1. Ballif Ph. — Wasserbauten in Bosnien und der Hercegovina. I. Teil, Wien 1896 : 14.
2. Carikov D. — Jedan prilog za poznavanje hemijskog sastava i plodnost nanosnih zemljišta Dalmacije i Hercegovine, Glasnik Min. poljoprivrede i voda, 5, broj 18, Beograd 1927 : 50.
3. Cvijić J. — Krašna polja zapadne Bosne i Hercegovine, Glas srpske kralj. Akademije, Beograd 1900, 59—182.
4. Filipović M. S. i Mićević Lj. — Popovo u Hercegovini. Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Djela 15, Odjelenje istorisko-filoloških nauka, knjiga 11, Sarajevo 1959.
5. Kanaet T. — Neke biljke kao indikatori za utvrđivanje izvjesnih pojava i oblika u reljefu. Geografski pregled, Sarajevo 1958, 69—78.
6. Katzer F. — Das Popovo polje in der Hercegovina. Globus 83, Braunschweig 1903, 191—194.
7. Katzer F. — Karst und Karsthydrographie. — Zur Kunde der Balkanhalbinsel, 8. Sarajevo 1909.
8. Mihajlović Ch. — Das Popovo polje in der Hercegovina und die Merkwürdigkeiten von Zavala. Wissenschaftl. Mitteilg. aus Bosnien und der Hercegovina, Sarajevo 1893 : 348.
9. Riter-Studnička H. — Izvještaj o kartiranju vegetacije u Popovom polju, Sarajevo 1974 (rukopis).

GEOGRAFSKI PREGLED
Geografsko društvo BiH
sv. XVIII—XIX god. 1974—1975.
Sarajevo

BOSNA I HERCEGOVINA U 1974 — 1975. GODINI

(Ekonomsko-geografski pregled)

MILOŠ BJELOVITIĆ

Promatrano u cjelini, razvoj privrede naše republike u protekle dvije godine (1974—1975) bio je u skladu sa razvojem privrede u cijeloj zemlji. Tako je industrijska proizvodnja u Bosni i Hercegovini porasla u 1974. god. za 10%, a u 1975. god. za 8%, prema istovremenom porastu u SFRJ od 11% i 6%. Može se zaključiti da se industrijska proizvodnja u našoj republici ujednačenije razvijala tokom ovih godina.

Prirodni priraštaj stanovništva Bosne i Hercegovine stagnira, odnosno polagano opada. U 1974. god. prirodni priraštaj je bio 13,7‰, a u 1975. god. 13,3‰ (odnosno najniži u periodu poslije II svjetskog rata). Ipak, i takav priraštaj u apsolutnim brojevima je bio 53.000 odnosno 52.000 lica, te bi krajem 1975. god. naša republika mogla imati oko 3,990.000 stanovnika. Rekli smo, trebalo bi da ima prema prirodnom priraštaju, jer zbog iseljavanja koje iznosi oko 18.000 lica godišnje, naša republika krajem 1975. god. može imati oko 3,900.000 stanovnika. Iseljeničke struje vode u Hrvatsku, Vojvodinu i užu Srbiju, a tek u najnovije doba u Sloveniju. Iako se prirodni priraštaj polako snižava, on je još uvijek veoma visok i ispred naše republike po njemu su samo Kosovo (sa 28‰) i Makedonija (sa 15‰).

Broj zaposlenog stanovništva znatno je porastao tokom proteklih godina i po prvi put 1975. god. naša je republika imala više zaposlenih od Slovenije, to jest bilo je ukupno zaposleno 686.000 lica prema 675.000 lica u Sloveniji. To je veoma dobar pokazatelj stepena razvoja privrede, koji govori da oko dva puta zaostajemo iza naše najrazvijenije republike. Istovremeno je naglo porastao broj lica koja traže zaposlenje sa 50.000 u 1973. na 70.000 u 1974. god. i 94.000 u 1975. god. Nagli porast broja lica koja traže zaposlenje posljedica je međusobnog djelovanja nekoliko činilaca: velikog prirodnog priraštaja u periodu prve decenije poslije II. svjetskog rata, otežanih mogućnosti zapošljavanja u zemlji i inostranstvu, te sve većeg oslobađanja radne snage na selu i sve više zahtjeva za zapošljavanjem ženske radne snage i u našoj republici. Tako je u 1975. god. posao tražilo gotovo polovina ženske radne snage od svih lica koja traže zaposlenje, a oko 2/3 takvih lica su oni koji zaposlenje traže prvi put. Iako je stanje sada veoma teško, treba ipak konstatovati da već počinju tražiti posao generacije

koje su manje brojne i u Bosni i Hercegovini (opadanje počinje poslije 1955. godine), tako da će i ovo bar unekoliko pomoći da se proces zapošljavanja olakša.

Proces privrednog integrisanja i stvaranja velikih i složenih samoupravnih organizacija u našoj republici kao da se privodi kraju. Stvorene su velike organizacije, koje i u okvirima SFRJ zauzimaju vidno mjesto. Tako je u 1974. god. od 130 najvećih proizvodnih organizacija u zemlji 19 bilo iz Bosne i Hercegovine (u 1973. god. takvih je bilo 14). Na šestom mjestu je RMK Zenica sa 27.000 zaposlenih i 14,7 mrd dinara ukupnog prihoda. Na sedmom mjestu je »Šipad« sa 52.000 zaposlenih i ukupnim prihodom od 12,7 mrd dinara. Na devetom mjestu je »Energoinvest« sa oko 30.000 zaposlenih i 9,4 mrd ukupnog prihoda. Na desetom mjestu je »UPI« sa 21.000 zaposlenih i 9,2 mrd dinara ukupnog prihoda. Na 13. mjestu je agrokombinat »Bosanska krajina« sa 15.000 zaposlenih i 7,5 mrd ukupnog prihoda. Na 19. mjestu je »UNIS« sa oko 18.000 zaposlenih i ukupnim prihodom od 5,4 mrd dinara. Na 35. mjestu je preduzeće »FAP-FAMOS« sa 8.000 zaposlenih i 2,3 mrd ukupnog prihoda. Na 38. mjestu je Proizvodno-trgovinski kombinat iz Tuzle sa 6.000 zaposlenih i ukupnim prihodom od 2,5 mrd din. Na 40. mjestu su »Titovi rudnici Kreka—Banovići« sa 17.000 zaposlenih i ukupnim prihodom od 2,4 mrd din. Na 61. mjestu je »Elektroprivreda BiH« sa 3.000 zaposlenih i 1,8 mrd din. ukupnog prihoda. Na 66. mjestu je »Elektrodistribucija BiH« sa 5.000 zaposlenih i 1,8 mrd din. ukupnog dohotka. Na 67. mjestu je »Rudi Čajevac« iz Banjaluke sa 6.000 zaposlenih i 1,8 mrd. din. ukupnog prihoda. Na 69. mjestu je »Krivaja« iz Zavidovića sa 9.000 zaposlenih i 1,7 mrd. din. ukupnog prihoda. Na 77. mjestu je »Natron« iz Maglaja sa 3.000 zaposlenih i 1,5 mrd din. ukupnog prihoda. Na 85. mjestu je »Hepok« iz Mostara sa 4.000 uposlenih i 1,4 mrd din. ukupnog prihoda. Na 95. mjestu je »Borac« iz Travnika sa 6.000 zaposlenih i 1,3 mrd din. ukupnog prihoda. Na 103. mjestu je Kožarski kombinat iz Visokog sa 6.000 zaposlenih i ukupnim prihodom od 1,2 mrd dinara. Na 109. mjestu je kombinat »Soda-so« iz Tuzle sa 6.000 zaposlenih i ukupnim prihodom od 1,2 mrd dinara. Na 119. mjestu je preduzeće »Elektrobosna« iz Jajca sa 2.000 zaposlenih i ukupnim prihodom od 1,1 mrd dinara.

Na području saobraćaja ŽTP Sarajevo nalazi se na trećem mjestu u državi, sa 3,7 mrd dinara ukupnog prihoda i 28.000 zaposlenih. U oblasti bankarstva na šestom mjestu se nalazi »Privredna banka Sarajevo« sa plasmanom od 34 mrd dinara a na petom mjestu u zemlji sa ukupnim potencijalom od 49 mrd dinara.

U toku 1974. i 1975. godine nastavljena je velika i intenzivna izgradnja objekata raznih vrsta širom naše republike. Tako je krajem 1975. godine savremeni kolovoz imao dužinu od gotovo 4000 km prema 1300 km u 1967. god. prije upisa zajma za puteve. To znači da je od 1968—1975. god. izgrađeno i modernizovano oko 2700 km puteva. Sada je u Bosni i Hercegovini 64% od ukupne osnovne mreže puteva pod asfaltom i nema više nijednog opštinskog centra bez asfalnte veze. Krajem 1975. god. pušten je u saobraćaj tzv auto-put: Sarajevo —

Zenica u dužini od 65 km, koji u stvari nosi oznake puta prvog reda, i po prvi put je prošla cestovna veza dolinom Bosne kroz Lašvansku sutjesku! Sada se rastojanje od Sarajeva do Zenice auto-putem prelazi za manje od jednog sata vožnje! Time je sarajevsko-zenički basen još jednom modernom saobraćajnicom povezan u jedinstvenu cjelinu. Šteta je što nije bilo sredstava da se istovremeno izgradi i druga traka ceste pa da to bude pravi auto-put, kao što je to bilo i planirano. Međutim, treba istaći istovremeno završavanje tunela Vranduk na vrlo dobro modernizovanoj cesti: Doboj — Zenica, tako da je sada gotovo u potpunosti modernizovana cesta dolinom Bosne (uz izuzetak 7 km ceste kod Modriče). Najveća slabost cestovne mreže ostala je u nepovezanosti alfaltom Podrinja i Sarajeva. Ostala su samo dva kraća dijela: Mesići — Ustiprača i Dobropolje — Brod na Drini, koji se rade pa će već 1976. god. i ovaj dio naše republike biti povezan asfaltom sa ostalim dijelovima. Izuzetak predstavlja Rudo, koji će vezu sa Višegradom dobiti nešto kasnije.

Veliki narodni zajam za izgradnju puteva 1968. god. tako je veoma brzo pokazao sve svoje prednosti i može da služi i drugima kao način rješavanja gorućih društvenih problema.

Na drugoj strani, željezničke pruge uskog kolosijeka polagano se gase, kao ostatak nekadašnjeg vremena i potreba. Ukinut je svaki saobraćaj 1975. god. na relacijama: Lašva — Vakuf — Jajce; Prijedor — Srnetica — Drvar i Vardište — Višegrad. Najavljeno je ukidanje i uskotračnih pruga: Čapljina — Dubrovnik — Trebinje — Nikšić, a nešto kasnije ukinuće se i pruge: Sarajevo — Priboj, Ustiprača — Miljevina. Tako pred našim očima nestaje jedno davno prošlo vrijeme sa svojim uskotračnim vidom saobraćaja.

Željezara Zenica se i dalje intenzivno izgrađuje, pa se može očekivati u narednoj godini dovršavanje i puštanje u pogon važnih objekata kombinata. Od ljeta 1975. god. nalazi se u radu i fabrika glinice u Bačevićima kraj Mostara. Od novembra 1975. god. u radu je nova koksna baterija u Lukavcu, koja će nas osloboditi uvoza koksa, te važne sirovine u metalurgiji. Radovi na izgradnji Fabrike glinice u Zvorniku, kapaciteta 600.000 t. (najveća u Evropi) nastavljaju se intenzivno i oni će ubrzo preći u završnu fazu. Osim ovih krupnih objekata, vrijedi istaći sve veće i zamašnije aktiviranje izgradnje sitnijih objekata, počev od samodoprinosa izgradnjom seoskih puteva i njihovim asfaltiranjem, preko izgradnje vodovoda, kanalizacije i drugog, koje je zahvatilo sve dijelove naše republike. Progres je krenuo ubrzanim ritmom putevima i naseljima naše republike i treba učiniti sve da se proces nastavi.

Proizvodnja električne energije u našoj republici bila je u 1974. god. 7,8 mrd KWh, a u 1975. god. 8,2 mrd KWh odnosno preko 1/5 državne proizvodnje. Međutim, naša republika i Srbija su najveći izvoznici električne energije u okviru naše zemlje. Proizvodnja uglja je porasla sa 11,8 na 12,6 mil. t. i bila rekordna kao i državi sa 35,5 mil. t. u 1975. god. Prema tome udio naše republike u proizvodnji uglja iznosi oko 35% a u ekvivalentu energije i više, jer naša republika daje 6,2 mil. t. mrkog uglja od državne proizvodnje od 9,4 mil. t.

odnosno 2/3 proizvodnje mrkog uglja. Proizvodnja lignita je bila 5,7 odnosno 6,3 mil. t. prema državnoj proizvodnji od 23,6 odnosno 25,5 mil. t. Proizvodnja koksa bila je 1,3 mil. t. i jedina u državi (koksare u Lukavcu i Zenici).

Prerada nafte i derivata je u blagom porastu i čini oko 1/5 nekih proizvoda u državi (dizel-goriva oko 400.000 t.; maziva ulja 32.000 t. prema 162.000 t.; ulje za loženje 400.000 t. prema 4,3 mil. t. i bitumen 187.000 t. prema 387.000 t. u državi).

Proizvodnja crne metalurgije je u blagom porastu, iako treba očekivati njen nagli porast — puštanjem u pogon objekata kombinata u Zenici. Proizvodnja želj. rude bila je 3,9 odnosno 4,1 mil. t. od državne proizvodnje 5,2 mil. t. ili gotovo 80%. To je, prije svega, proizvodnja rude u rudnicima Ljubije i Vareša. U proizvodnji sir. željeza BiH drži polovinu državne proizvodnje a u čeliku 34%. U proizvodnji valjanih proizvoda sa 868.000 t. naša republika učestvuje sa 36% državne proizvodnje. Dominira proizvodnja želj. šina i betonskog čelika, a vučena roba sa 122.000 t. nešto je manja od polovine državne proizvodnje.

Obojena metalurgija je dala 1,3 mil. t. boksita od ukupne državne proizvodnje 2,3 mil. t., sav mangan od 17.000 t. i 8.000 koncentrata olova.

Metalna industrija je dala odlivaka od čelika 20.000 t. (trećina državne proizvodnje), livenih cijevi 41.000 t. (polovina državne proizvodnje) i eksera 19.000 t. (manje od polovine državne proizvodnje).

Hemijska industrija je u stagnaciji sa proizvodnjom solne kiseline od 7.000 t., azotne 88.000 t., kaustične sode 46000 t. (polovina državne proizvodnje) i kalcinirane sode od 147000 t. (jednako državnoj proizvodnji). U tuzlanskom industrijskom basenu u toku su veliki radovi na izgradnji novih objekata hemijske industrije (SODA-SO kombinat).

Drvna industrija je također imala stagnaciju proizvodnje sa 1,4 mil. m^3 rezane građe prema 3,5 mil. m^3 u državi. Međutim, naša republika daje gotovo polovinu rezane građe četinara, polovinu proizvodnje šperploča (sa 54000 m^3), lesonit-ploča, furnira 207.000 t. (polovina državne proizvodnje) i celuloze 207.000 t. od 440.000 t. državne proizvodnje.

U novom petogodišnjem razdoblju, koje se nalazi pred nama, privreda Bosne i Hercegovine imaće krupne zadatke na izmjeni strukture, od prvotne prerade ka finalnim proizvodima i na zaokruživanju proizvodnih cjelina u više privrednih grana.

Literatura

1. Statistički pregled 3, 1976. Sarajevo, 1976.
2. Indeks 3, 1976. Beograd, 1976.
3. Statistički godišnjak 1975. Beograd, 1975.
4. M. Bjelovitić: Bosna i Hercegovina u 1972—1973. godini. Geografski pregled XVI—XVII, Sarajevo, 1975. Str. 143—146.

PRIKAZI

Ju. G. Sauškin: GEOGRAFIJA V PERSPEKTIVE. Vestnik Moskovskogo Universiteta. Geografija 2. 1974. Moskva.

Pristupno predavanje studentima geografije I godine moskovskog univerziteta jednog od vodećih sovjetskih i svjetskih geografa obiluje nizom savremenih ideja i zapažanja, te kao takvo zaslužuje pažnju i naše javnosti.

Autor zastupa potrebu nove grane geografije — metageografije, koja izučava mjesto geografije u nauci kao cjelini, odnose s drugim naukama, međusobne veze grana geografije i perspektivu geografije. Geografija je kao nauka o zakonima razvoja prostornog sistema pod utjecajem prirode i društva i o upravljanju tim sistemom u kojem se stalno javljaju nove discipline. Tako se na pr. još prije nekoliko godina na prijedlog geografa za dugoročnom prognozom (do 2.000 g.) odmahivalo rukom, dok se danas u cijelom svijetu priznaje da je geografsko prognoziranje osnovna tema savremene geografije.

Geografsko prognoziranje je veoma složen zadatak, čiji problem leži u tom da istorijsku analizu treba preplitati sa prostornom analizom. Prostorno-vremenski model istraživanja treba bazirati na matematičkim i drugim egzaktnim modelima. Prognoziranje dalje uključuje u sebi pored sinteze i analizu te predviđanje razvoja prostora u budućnosti.

Kakva je prognoza razvoja same geografije? Autor predviđa u vijeku sinteze jačanje onih grana geografije koje će ujedinjavati istraživanja raznih prirodnih i društvenih nauka. Na razvoj geografije imaće jak uticaj ovi procesi: biologizacije, humanizacije, ekonomizacije, matematizacije, hemizacije, automatizacije, informatike kao i prelaz od naučne analize i sinteze na probleme upravljanja teritorijalnim sistemima i jako uključivanje kartometrije.

Mladim geografima autor skreće pažnju na neke nužne kvalitete za uspjeh u geografiji: velika opšta filozofska kultura, pored uže specijalizacije ovladavanje opštegeografskim teoretskim dostignućima, vladanje bar jednim svjetskim jezikom, smjelost u istraživanju, ovladavanje savremenim metodima istraživanja (matematizacija), pažljivi terenski rad, eksperimentisanje i stalno usavršavanje svoga znanja.

M. Bjelovitić

Meadows D. i dr. GRANICE RASTA. Svijet suvremene stvarnosti. Zagreb 1974.

Knjižica skromnog obima i neodređenog naslova obišla je za nekoliko godina cijeli svijet. Nju su upoznali ne samo naučnici nego i građani cijelog svijeta. Ona je izazvala, što je sasvim razumljivo, oštra i protivrječna mišljenja iz dva glavna razloga: sadržaja knjige (dileme čovječanstva) i još više predloga za izlazak iz »katastrofalne« situacije sadašnjeg čovječanstva.

Knjiga predstavlja izvještaj tima od 17 naučnika, na čelu sa D. Medouzom sa Masačusetskog tehnološkog instituta za nacrt Rimskog kluba o dilemama čovječanstva. Kao što je to poznato, 1968. god. stvoren je tzv. Rimski klub kao neformalno udruženje pojedinaca za »objektivno« istraživanje sadašnjih i budućih dilema čovječanstva. Izvještaj je ubrzo dovršen i štampan kao knjiga 1972. god. Autori su odabrali pet bitnih činilaca koji, prema njima, određuju granice rasta (bolje reći, razvoja) savremenog svijeta: stanovništvo, poljoprivredna proizvodnja, prirodni izvori (sirovine), industrijska proizvodnja i

1. Kartografija i njena podjela
2. Karta
3. Matematička kartografija
4. Kartografske metode
5. Redakcija karata
6. Izrada karata
7. Štampanje karata
8. Klasifikacija karata
9. Čuvanje, distribucija i upotreba karata
10. Kartograf kao stručnjak i kartografske organizacije.

Za žaljenje je što se naša zemlja nije blagovremeno uključila u izradu ovog rječnika i što smo relativno kasno pristupili Međunarodnoj kartografskoj uniji, tek 1972. god., na njenom IV kongresu u Otavi.

U dva dodatka na kraju rječnika navedeni su nazivi kartografskih projekcija i vrste kartografskih projekcija na engleskom, njemačkom, francuskom, ruskom i španskom jeziku. Svi termini upotrijebljeni u rječniku navedeni su, posebno za svaki jezik, u četrnaest registara sa odgovarajućim brojem, što olakšava upotrebu rječnika i veoma lako pronalaženje željenog termina.

M. Mišković

П. Влаховић: ЖИВОТ И ОБИЧАЈИ НАРОДА КИНЕ. Издање Универзитета у Београду, Београд 1973., стр. 1—147.

Тежак посао овакве врсте аутор је могао извршити захваљујући чињеницама: да је боравио у Кини од 1955. до 1957. г. и да је научио језик ове нама географски далеке земље. Иначе, о Кини је много писано, али већином с политичко-историјске стране. Мало је радова који приказују живот и обичаје њених становника. Стога је код нас и у Свету знатан интерес за проучавање ове врсте.

Књига П. Влаховића има девет поглавља. То су: 1. име и етнографски положај Кине (стр. 1—11); 2. етногенеза кинеског становништва и етичка структура савремене Кине (стр. 12—22); 3. кратак осврт на историјску прошлост Кине (стр. 23—49); 4. породични и друштвени живот кинеског становништва (ст. 50—61); 5. друштвени живот и обичаји код неких етничких група са територије Кине (стр. 62—72); 6. неки елементи кинеске религије у њеном историјском развоју (стр. 73—92); 7. развој кинеске писмености, науке и просвете (стр. 93—103); 8. књижевност Кине (стр. 104—115); 9. материјална култура кинеског становништва (стр. 116—131). На крају су списак важније литературе и илустрације.

Како је и напред истакнуто: аутору се пружила могућност да лично види много од тога о чему пише. Затим пише концизним и јасним стилом. Због свега тога Влаховићево дело се може читати и више пута, задржавати се на њему као целини, у одломцима и увек бити под утиском стално свежине. Ми са посебним задовољством поздрављамо појаву ове вредне књиге у нашој земљи.

Ј. Ф. Трифуноски

Veljko Rogić: REGIONALIZACIJA JUGOSLAVIJE. Geografski glasnik, broj 35, str. 13—28. Zagreb, 1973.

Jedan od najistaknutijih geografa srednje generacije u našoj zemlji, koji je napisao velik broj radova teoretskog i praktičnog karaktera na temu regionalizacije Jugoslavije, dao je i ovaj pažnje vrijedan prilog.

U uvodnim razmatranjima autor ukratko daje pregled radova na regionalizaciji naše zemlje između dva rata (Milojević, Melik), a zatim brojnih istraživanja na ovoj problematici poslije oslobođenja sve do danas.

Autor ističe da se primarna regionalizacije naše zemlje mora temeljiti na principu geografske homogenosti, dok se na drugom stepenu regionalizacija treba bazirati na principima triju sintetičkih kriterija (makroreljef, makroklima ili vegetacijske oblasti i društvenogeografskih specifičnosti). Na osnovu ovih kriterija Rogić izdavaja 24 regionalno-geografske cjeline u Jugoslaviji. Na području Bosne i Hercegovine izdvaja pet regija (Sjeverna Bosna, Centralna Bosna, Zapadna Bosna, Visoke planine i Hercegovina).

Visoku ocjenu rada I. Vrišera na regionalizaciji Jugoslavije, na principu funkcije velikih gradova autor upotpunjuje i ukazuje na ve-

liku praktičnu vrijednost ovakvih radova. Ranije je autor podijelio prostor Hrvatske na 4 makroregije prema uticajnim zonama velikih gradova (Osijek, Zagreb, Rijeka i Split), što je prihvaćeno od administrativnih i planerskih službi.

Na bazi uticajnih zona velikih gradova i republičkog i pokrajinskog centra izdvaja se u Jugoslaviji 18 makroregija, dok je 19-ta u stvaranju (zapadno-moravska). Bosna i Hercegovina po ovom kriterijumu ima 4 makroregije (tuzlanska, banjalučka, sarajevska i mostarska).

Komparacija regija prema jednim i drugim kriterijima ukazuje na svu složenost regionalne strukture naše zemlje.

M. Bjelovitić

Igor Vrišer: UTICAJNE SFERE JUGOSLOVENSKIH GRADOVA I DRUGIH SREDIŠTA. Zbornik IX Kongresa geografa Jugoslavije. Str. 365—376. Sarajevo, 1974. godine.

Jedan od referata koji je pobudio veliku pažnju na IX Kongresu jeste rad I. Vrišera, koji se već duže vremena veoma uspješno bavi problematikom savremenog geografskog istraživanja gradskih naselja.

Teritorijalizacija uticajnih sfera gradova naše zemlje izvršena je na bazi ankete sa 32 pitanja upućenih na oko 4000 matičnih okruga, od kojih se anketi odazvalo 46%.

Na bazi opskrbnih mogućnosti koje mogu pružiti gradska naselja izdvojene su tri vrste gravitacionih središta: mikro, mezo i makrogravitaciona područja. Autor je izdvojio u SFRJ 17 makroregionalnih centara, od kojih četiri u Bosni i Hercegovini. Sarajevski centar ima 1,8 mil. stanovnika i površinu od 25.000 km², dakle polovinu teritorije i stanovništva republike i četvrti je po veličini u državi (poslije Beograda, Zagreba i Skoplja). Banjalučki centar ima preko 700.000 stanovnika i 10.000 km² površine, tuzlanski gotovo 600.000 stanovnika i preko 4.000 km² i mostarski sa preko 340.000 stanovnika i preko 7.000 km² površine. Autor s razlogom ističe problematičnost gravitacione snage nekih makrocentara, koji prema anketi nisu u mogućnosti da vrše funkcije snabdjevačkih centara makroregionalnog karaktera (Tuzla, Mostar, Priština).

Bez obzira na neke nezadovoljavajuće rezultate za neka naselja, što je autor zapazio i želi da koriguje ali na bazi egzaktnih pokazatelja, rad je odlično prihvaćen i ocijenjen kao jedan od vrijednih savremenih metodskih pristupa izučavanju gradskih naselja, koji u naše doba imaju primarnu ulogu u regionalizaciji prostora.

M. Bjelovitić

М. Бајрактаревић: ТРАДИЦИОНАЛНИ ОБЛИЦИ СВОЈИНЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ. Гласник Етнографског музеја, књ. 35., Београд 1972., стр. 47—68.

Проблем традиционалних облика својине у Југославији подуго је чекао етнолога, који ће га проучити. То чекање није било узалудно: ваља одмах истакнути да је рад М. Бајрактаревића озбиљан прилог, писан са добрим познавањем наведеног проблема.

У првом делу рада писац је приказао генезу својине уопште. Својина над појединим предметима и средствима производње добара стара је појава код људи. Њено настајање и њен развитак условљавала су и омогућавала техничка средства. Зато је својина у својој историји доживљавала разнолике промене и друго.

Следећа пишчева излагања садрже приказ традиционалних облика својине у Југославији. И код Југословена одавна има и личне, и приватне, и колективне својине. Поред личних предмета, које употребљава у свакодневном животу, појединo лице из неке породице може да има у власништву земљу и стоку. Но, то је био сразмерно ређи случај. Заправо је редовна појава да породица — домаћинство има земљу, стоку, кућу у своме власништву. У нашим селима то се сматра природном појавом. Међутим, група домаћинстава могла је такође да има заједничку својину — земљу, стоку, шуми.

Рад М. Бајрактаревића прочита се у дрху јер он садржи концизан преглед традиционалних облика својине код нас. Наш приказ је само подстицај да свако, ко се тиме интересује, потребно користи поменути рад. Аутор је учинио оно што нам је потребно.

Ј. Ф. Трифуноски

Mladen Friganović i Pero Pavić: UZROCI I POSLJEDICE DEMOGRAFSKIH PROMJENA U SR HRVATSKOJ 1961—1971., Knjiga I, (Osnovne kvantitativne demografske promjene u SR Hrvatskoj 1961 — 1971.), Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1973. 54 stranice teksta, 64 stranice priloga (tablice i karte)

Stanovništvo je predmet proučavanja mnogih nauka, što plodi značajnim rezultatima i brojnim radovima u ovoj oblasti. Prije nego li istaknemo doprinos geografa, odnosno geografskih radova u proučavanju složene problematike razvoja stanovništva, istaknut ćemo da demografska eksplozija i njene moguće, još uvijek do kraja nesagledane posljedice u svjetskim razmjerima, okupiraju globalnu pažnju. To je postalo tema »broj jedan«, o kojoj nas razni autori, osobito u posljednjem desetljeću, »obavještavaju« i upozoravaju. A, kako i ne bi: čovječanstvo se danas udvostručuje u samo tridesetak godina!

U vezi sa sve jačim razvojem ispitivanja raznovrsne i složene demografske problematike sve više se ističe potreba i naglašava važnost sintetičkih geografskih radova o stanovništvu. Demogeografija ili geografija stanovništva, kao i demografija, u osnovi je kvantitativna: ona je u velikoj mjeri zavisna od različitih statističkih metoda. Međutim, to je samo jedan aspekt. A njemu treba dodati geografske činjenice, historijske pojave, sociološke, političke i druge procese i faktore, odnosno nameće se potreba za različitim oblicima koordinacije različitih disciplina i stručnjaka u proučavanju razvitka stanovništva. Kvantitativna evolucija stanovništva u međuzavisnosti je s kvalitativnom transformacijom prostora i stanovništva koje tu obitava i radi, pa je kartografsko prikazivanje pojedinih elemenata i procesa nenadoknadivo sredstvo prostornog i vremenskog sagledavanja razvojnog procesa i originalni geografski doprinos problematici stanovništva.

Autori knjige koju prezentiramo upućuju našu pažnju na osobine, trend i tip kretanja stanovništva SR Hrvatske i upozoravaju na sasma opručnu tendenciju demografskog razvitka — depopulaciju.

Iako navedena studija tretira relativno karatak period (međupopisni interval 1961—1971), ipak je njome postignut osnovni postavljeni cilj — da se »... osvijetle populacijske promjene i njihova povezanost s društveno-gospodarskim procesima«, kao i da se »... pronađu uzroci i skrene pažnja na posljedice, te sugeriraju putovi rješavanja nagomilanih teškoća suvremenog društva« (str. 7). Ovaj se, dakle, rad »uklapa u opća nastojanja interdisciplinarnih istraživanja u području društvenih, ekonomskih i socijalnih geoznanosti« (str. 7).

Knjiga sadrži Predgovor, Uvod, zatim sedam odjeljaka analize, ocjene i objašnjenja demografskih promjena u SR Hrvatskoj u međupopisnom razdoblju 1961 — 1971., Sažetak na našem i engleskom jeziku, Popis tablica i Prilog s tablicama i kartama. Navodimo naslove odjeljaka koji nas obavještavaju o sadržaju i redoslijedu izlaganja: 1. Razmještaj stanovništva i promjene u gustoći naseljenosti u SR Hrvatskoj po makroregijama i općinama 1961 — 1971.; 2. Kretanje broja stanovnika SR Hrvatske 1921 — 1971. u usporedba s ostalim republikama i autonomnim pokrajinama; 3. Kretanje broja stanovnika i migracijska bilanca SR Hrvatske 1961—1971. u usporedbi s ostalim republikama i autonomnim pokrajinama; 4. Regionalne razlike i tipovi kretanja stanovništva u SR Hrvatskoj 1961 — 1971.; 5. Razmještaj i udio eksodusnih i imigracijskih tipova u makroregijama SR Hrvatske; 6. Međuzavisnost kretanja stanovništva i društveno-gospodarske razvijenosti SR Hrvatske; 7. Karakteristike diferenciranoga kretanja stanovništva u općinskim središtima i izvan njih po makroregijama i općinama 1961—1971.

Započinjući analizu od trenda naseljenosti, kao ogledala demogeo-

grafskih promjena i njihove međuzavisnosti s ekonomskim pa i društvenim promjenama i kretanjima, autori odmah lociraju problem, pa je empirijski dokazan nalaz: »Dugotrajno smanjivanje stope prirodnog prirasta i stope općeg povećanja broja stanovnika, a jako unutrašnje preseljavanje te manje ili više neprestano iseljavanje, temeljno je obilježje demografskih procesa i stanja u SR Hrvatskoj« samo naučni izazov da se ispitaju korjeni i posljedice takvoga stanja.

Nakon analitičke usporedbe kretanja broja stanovnika u periodu 1921—1971, u kome SR Hrvatska skupa sa SAP Vojvodinom ima najnižu stopu, slijedi analiza i ocjena razvoja stanovništva u intervalu 1961—1971, za koji je karakteristična niska i sve manja stopa općeg povećanja broja stanovnika (6,3%), što je bilo manje od prirodnog priraštaja (6,5%) u istom razdoblju, a to se ističe kao izrazita posebnost u okviru Jugoslavije« (str. 19). Daljnje osnovne osobitosti kretanja stanovništva u ovome intervalu su: 1. negativna migracijska bilanca (—0,2%); 2. veoma snažan ruralni eksodus sa zabrinjavajućom negativnom migracijskom bilancom ruralnih naselja (—12,4%); 3. nekontrolirana urbanizacija s visokom pozitivnom bilancom urbanih središta (25,1%); i 4. razmjerno najveći broj radnika na radu u tuđini (33,4% svih iz SFRJ).

Primjenom analitičke metode pravokutnoga koordinatnog sustava za analizu prirodnoga i popisanog kretanja stanovništva (to je prvo korištenje ovoga metoda) u Hrvatskoj je u razdoblju 1961—1971. ustanovljeno šest od izdvojenih osam osnovnih teorijskih tipova kretanja stanovništva (ustanovljena su 4 eksodusna: emigracija, depopulacija, izrazita depopulacija i izumiranje te 2 imigracijska tipa: ekspanzija imigracijom i regeneracija imigracijom). Eksodusni prostori (E_1—E_4) zahvatali su u promatranom periodu 75,3% općina, 75,6% površine i preko polovice (51,9%) stanovništa SR Hrvatske.

Nakon analize dosta izražene regionalne različitnosti u razmještaju i udjelu eksodusnih i imigracijskih tipova slijedi zaključak autora da postoji (na osnovi analize razvijenih i nerazvijenih općina) »... visoka korelacija eksodusa i nerazvijenosti« te »... da bi definicija nerazvijenosti bila potpunija, trebalo bi svakako uzeti u obzir i neke od elemenata populacijske dinamike kao veoma osjetljivog indikatora« (str. 37). Potvrdu funkcionalnog odnosa eksodusa i relativne nerazvijenosti pokazuje i promatranje diferenciranoga kretanja stanovništva općinskih (urbanih) središta i stanovništva naselja izvan njih. »U razdoblju 1961—1971. iselio se svaki četvrti stanovnik ruralnog dijela Gorske Hrvatske, svaki sedmi iz dalmatinskog sela, svaki osmi iz seoskog dijela Istre i Kvarnera, svaki deveti iz Središnje Hrvatske i svaki deseti iz, bogatih i privlačnih sela istočne Hrvatske« (str. 41). Samo 5 općina u Hrvatskoj od ukupno njih 105 imalo je 1961—1971. pozitivnu migracijsku bilancu u naseljima izvan općinskog središta (Opatija, Crkvenica, Lastovo, Vukovar i Sesvete) što je «... ujedno jedna od mjera za stupnjevanje populacijskog zgušnjavanja gradskih a proriđivanja seoskih naselja« (str. 46).

Posebna vrijednost knjige I (knjiga II se očekuje), uz prevladivanje usko demografskog aspekta, jeste njen upravo demogeografski pristup, i vještina autora — složimo se s ocjenom A. Petaka — u prevladivanju koncepcije »free values science« (Prikaz iste knjige u: Revija za sociologiju, br. 1, Zagreb, 1974, str. 103—104), a sa druge strane — uspjeli su suzbiti zamke takvog pozitivizma jednim akcijskim pristupom. Dok čitamo knjigu, svakog trenutka osjeća se sigurnost autora u ono što nam otkrivaju i saopćavaju. Njihovo precizno, kondenzirano — često esencijalno, jezički korektno kazivanje, koje je samo potvrda iskustva u proučavanju ove problematike, ne »upire prstom« samo na određena stanja već im otkriva prošlost, (uzroke) i nazire budućnost (posljedice). Možda nas upravo ta riječima škrta a sadržajem bogata generalizacija veoma dobro odabranog, obrađenog i bogatog kvantitativnog priloga ostavlja u uvjerenju autorove lakonske kratkoće. Poznaju li se drugi

Friganovićevi radovi onda nas to uči dosljednosti — poput Friganovićeve.

A. Markotić

J. Роглић: ПРИЛОГ ХРВАТСКОЈ КРШКОЈ ТЕРМИНОЛОГИЈИ. Савез географских институција Југославије, Загреб 1974,, стр. 1—72.

Прилог о хрватској кршкој терминологији приредио је проф. Ј. Роглић уз сарадњу асистента В. Бирга. То је дошло на иницијативу Савеза географских институција Југославије. Поменути Савез је 1969. г. основао посебну Комисију за кршку терминологију народа Југославије.

И сам Роглић у уводном делу рада истиче како се из искуства зна да је тешко приредити добру терминологију. Има народа који су објавили по више терминологија, па и поред тога свака следећа констатира пове потешкоће.

Иза увода следује опширан списак термина, стр. 5 – 65. У тексту називи других језика такође су навођени и то: српски, словеначки, македонски, па енглески, француски и немачки. У наводницама су означени термини који нису довољно прецизирани или опште прихваћени.

Рад о коме је овде реч биће користан приручник онима који научно обрађују проблеме крша. Затим он ће их постаћи на допуне, исправке, као и на евентуалне касније прерађивање боље терминологије.

Аутор је у овом свом првом подухвату веома успео. И ми му можемо бити захвални на делу које смо добили.

Ј. Ф. Трифуноски

Zbornik Radova, Ekonomski fakultet, Sarajevo.

Godine 1966. Ekonomski fakultet Univerziteta u Sarajevu počeo je da izdaje Zbornik radova. Dosad je (1974) objavljeno ukupno devet svezaka (godišta), a u pripremi je deseti svezak, za 1975. godinu.

Kako je izdavač Zbornika Ekonomski fakultet, sasvim je razumljivo što u ukupnom broju radova prevladavaju oni iz oblasti ekonomskih nauka. Ali, među njima se nalazi ne mali broj radova koji mogu interesirati i geografe, posebno one kojima je bliža problematika stanovništva i privrede Jugoslavije i Bosne i Hercegovine. Među radove takvog karaktera izdvajamo sljedeće:

H. Hadžiomerovića, Jugoslavija i svjetska privreda, 1/1966; Prioritetne zone i urbane aglomeracije kao generatori urbanog razvoja jednog nerazvijenog regiona, 3/1968. — A. Tupare, Tendencije u razvoju stočarstva na području polja zapadne Bosne, 1/1966. — K. Hrelje, Stanovništvo i poljoprivreda Bosne i Hercegovine 1929—1941, istorijske konture, 1/1966. — M. Ćećeza, Položaj privrede Bosne i Hercegovine u privrednoj reformi, 2/1967; Neki aspekti strukture privrede Bosne i Hercegovine, 7/1972. — F. Šebića, Opšti pogled na situaciju i probleme zaposlenosti u Bosni i Hercegovini, 2/1967; Neki aspekti migracija stanovništva i radne snage u Bosni i Hercegovini, 3/1968. — D. Nešića, Struktura i funkcionisanje kastinskog društva Indije, 3/1968. — M. Blažića, Jedan model posmatranja interregionalnih odnosa ekonomske razvijenosti (na području Bosne i Hercegovine), 4/1969. — V. Bubice, Savremene metode utvrđivanja optimalnog prostornog razmještaja poljoprivredne proizvodnje, 6/1971. — M. Vukovića, Efikasnost industrije Bosne i Hercegovine posmatrana kroz njenu akumulativnu sposobnost, 7/1972. — P. Domančića, Akumulativna sposobnost privrede SR Bosne i Hercegovine, 6/1971. — D. Lopandića, Ekonomski i tehnološki problem iskorišćavanja šljive u Jugoslaviji, 7/1972. — J. Spareva la, Nastajanje mješovitih gazdinstava i njihova teritorijalna rasprostranjenost u poljoprivredi Bosne i Hercegovine, 8/1973. — E. Haverića, Industrijalizacija Bosne i Hercegovine, 9/1974.

Autori navedenih i većeg broja drugih radova objavljenih u Zborniku jesu u prvom redu nastavnici Ekonomskog fakulteta, među kojima su po struci najbrojniji ekonomisti različitih profila, a zatim pravnici, sociolozi i geografi. Uz već izdvojene radove ekonomista, ovdje ćemo informativno prikazati radove trojice geografa, objavljene u različitim godištima Zbornika od 1967. do 1974. godine. To su radovi D. Brkića, K. Papića i A. Markotića.

U tri svoja rada D. Brkić piše o ekonomsko-geografskim problemima Afrike (Neki savremeni problemi Afrike, 5/1970), Australije (Privredni značaj Australije u Pacifiku, 8/1973) i Japana (Japan postaje »potrošačko društvo«, 9/1974). Za te, po mnogo čemu različite, dijelove svijeta autor je najprije dao osvrt na osobitosti historijskog razvoja, a zatim je analizirao stanovništvo, prirodne resurse i privredu po glavnim djelatnostima. Osim toga, u sva tri rada su prikazane izvršene promjene i preostali problemi, te trenutno učešće u svjetskoj zajednici prema osnovnim pokazateljima (stanovništvu, proizvodnji i nacionalnom dohotku).

Tri rada K. Papića se odnose na različite teme. Prvi rad (Problem vode u suvremenom svijetu, 2/1967) sadrži razmatranje o problemu vode u svijetu, o vodenim izvorima i bilansu vode na Zemlji, te o rješenjima za snabdijevanje vodom. U drugom radu (Urbanizacija — složeni proces društveno-ekonomske i prostorne transformacije svijeta, 5/1970) se raspravlja o značenju, pojmu i tipovima urbanizacije, o stupnju, karakteristikama i posljedicama urbanizacije, te o ulozi geografije u proučavanju gradova i urbanizacije. U trećem radu (Analiza prostornog razmještaja industrije SR Bosne i Hercegovine, 9/1974) su dati rezultati primjene jednog preuzetog metodskog postupka (Žuljića) u analiziranju razmještaja bosansko-hercegovačke industrije.

U oba svoja rada A. Markotić se bavi migracijama stanovništva. U prvom redu (Migracije kao oblik mobilnosti stanovništva i njihova društveno-ekonomska uloga u geografskoj sredini, 5/1970) piše o migracijama stanovništva uoče (pojam, uzroci, tipovi) i o migracijama stanovništva u Jugoslaviji, odnosno u Bosni i Hercegovini posebno. Drugi rad (Neke karakteristike novije migracije stanovništva iz općine Ljubuški, 8/1973 odnosi se na sasvim konkretnu situaciju jednog našeg kraja koji se ubraja u tradicionalno iseljeničke krajeve. Oba rada su obilno potkrijepljena statističkim podacima, a drugi i rezultatima vlastitog anketiranja.

K. Papić

Mihailo Zorić: ŠEKOVIĆI. Geografsko istorijski prikaz i savremeni problemi razvoja. Glasnik Srpskog geografskog društva. t. LIV. Str. 37—58. Beograd, 1974.

Pozitivna je činjenica da nastavnici geografije pišu radove o mjestima u kojima žive i rade duže vremena. Jedan od takvih, istina rijetkih, radova jeste i ovaj koji prikazujemo.

Šekovići su malo naselje, opštinski centar Donjeg Birča, koje je tek austrougarskom okupacijom postalo naselje sa centralnim funkcijama, a u našim danima gradić sa manje od 1000 stanovnika. U prvom dijelu autor govori o opštim geografsko-istorijskim prilikama kraja i naselja. Za razliku od mladog naselja Šekovića, kraj obiluje veoma starim, visoko vrijednim i brojnim kulturnoistorijskim spomenicima, često šireg značaja. Najznačajniji je svakako manastir Lomnica iz polovine XVI v. sa čuvenim freskama, zatim manastir Papraća, nekropole stećaka i brojne gradine,

Uloga Birča u NOB-i široko je poznata. Njegova slavna VI istočnobosanska proleterska brigada i jedinstvena u svijetu pionirska divizija pronijeli su slavu naše borbe širom naše zemlje. Pored manastira Lomnice nalazi se partizansko groblje i muzej, gdje se mogu steći dobre predstave o NOB ovog kraja. Šekovići i većina sela su u ratu totalno uništeni, pa je poslije Oslobođenja trebalo početi iznova. Tek uvođenje komunalnog sistema donosi brži razvoj kraju, kao i asfaltiranje ceste dolinom Drinjače (Kladanj — Šekovići). Prve fabrike (ukrasni kamen i tekstil) mijenjaju tradicionalnu sliku kraja i naselja i ukazuju na budućnost naselja, koje se pretvara u gradić.

Perspektiva naselja Šekovića je u daljem razvoju industrije, nekih grana agrara, šumske privrede, a posebno u razvoju turističkih potencijala koji su gotovo kompletni (bogata i očuvana prirodna sredina, brojni kulturno-istorijski spomenici), a čija blizina jakim centrima: Sarajevo, Tuzla, Beograd, daje veoma povoljne mogućnosti za ubrzani razvoj, a time i prosperitet Šekovića.

M. Bjelovitić

Zbornik radova, sv. 25. Geografski institut »Jovan Cvijić«, Srpska akademija nauka, 1974. god., u Beogradu.

U izdanju Geografskog instituta »Jovan Cvijić« Srpske akademije nauka, ove godine pojavila se dvadesetpeta sveska »Zbornika radova«. Od prvog broja Zbornik je, kao centralna naučna publikacija pomenutog Instituta, namjenjen prevashodno naučnim radnicima.

Na 238 strana teksta, ilustrovanih sa 14 fotosa i 40 grafičkih i tabelarnih priloga, isti sadrži sledeće naučne radove: dr Miloš Zeremski, Tragovi neotektonskih procesa u reljefu istočne Srbije; dr Mihajlo Kostić, Poreklo i kompozicija stanovništva u selima istočne Srbije; dr Mihajlo Kostić, Termana nalazišta i važnija banjska naselja istočne Srbije. Sintetički osvrt o poznatim termalnim nalazištima i značaju za termalizam i turizam Sokobanje, Brestovačke i Gamzigradske Banje; dr Radovan Ršumović, Geografska regionalizacija istočne Srbije; dr Radovan Ršumović, Turističke regije istočne Srbije; dr Olga Savić, Belanovica. Iza svakog rada stoji rezime na stranom jeziku. Urednik ove renomirane i grafički izvrsno opremljene naučne publikacije je akademik dr Milisav Lutovac.

I. B. Popović

Stevan M. Stanković: TURISTIČKA VALORIZACIJA VEŠTAČKIH JEZERA SR SRBIJE. Srpsko geografsko društvo, posebno izdanje, knj. 41; Beograd, 1975.

Sredinom ove godine, izdavačka delatnost Srpskog geografskog društva postala je bogatija za još jednu objavljenu publikaciju. U godini, u kojoj Društvo slavi svoj jubilej — šest i po decenija postojanja, ediciji posebnih izdanja, trudom Uređivačkog odbora, dat je nov sadržaj publikovanjem njene po redu 41. knjige. Data pod naslovom »Turistička valorizacija veštačkih jezera SR Srbije«, knjiga docenta beogradskog Univerziteta, dr Stevana M. Stankovića ima sve odlike jedne temeljito urađene studije o veštačkim jezerima SR Srbije kao turističkim motivima, do sada neproučavanim, mada po veličini, broju, teritorijalnom razmeštaju i turističkim vrednostima oni to i te kako zaslužuju. Ranije »nedovoljno naučno obrađena problematika«, prezentirana je u deset, po obimu, nejednakih delova.

Uvodno izlaganje se karakteriše razradom fundamentalnih principa teorije turističke valorizacije limnoloških turističkih motiva. U drugom poglavlju, autor je, izdvajajući tri makro područja veštačkih jezera (sliv Drine, sliv Južne i sliv Zapadne Morave) i jezero u Đerdapu — kao posebnu celinu, izneo u opsegu istih, bitna geografska obeležja jedanaest veštačkih jezera. Podrobnijim razmatranjem njihovih turističko-geografskih položaja prema glavnim (važnijim) komunikacionim pravcima i područjima gušćih urbanih punktova, ustanovljene su komparacijom i međusobne relacije u ovoj grupaciji turističkih vrednosti SR Srbije.

Poznat kao izvrsni poznavalac klimatskih karakteristika i fizičkohemijskih osobina voda veštačkih jezera Srbije, dr S. Stanković nas upoznaje u sledeća dva odeljka sa temperaturama vazduha, vetrovima, insolacijom, pomeranjima obalske linije, bojom i providnošću jezerske vode, ukazujući na niz individualnosti i neke specifičnosti veštačkih jezera, koje se moraju uzeti u obzir prilikom njihovog turističkog aktiviranja. Kako je izgradnja receptivnih i pratećih objekata, sa gledišta turističke prakse u potpunosti zavisna od zone kolebanja obalskih linija, autor posebnu pažnju poklanja detaljnijim analizama istih. Eksplikacijom pogodnosti za veće turističko aktiviranje priobalnog pojasa kod jednih i pojedinih njegovih sektora kod drugih rečnih akumulacija završava se šesto poglavlje, ove znalački napisane knjige.

U sedmom poglavlju je obrađena materijalna baza za razvoj turizma. Materijalna baza ne samo da nije dovoljno izgrađena, već je kao takva i neprilagođena kako potencijalnim mogućnostima ovih motiva tako i elementima turističke tražnje našeg vremena. Zato je, po autoru, fizički obim prometa turista veoma mali i jako varijabilan. Istaknuto je da se radi o lokalnim, izletničkim kretanjima, koja se snažno održavaju na obim i strukturu turističke potrošnje. Pošto je

pri kraju knjige ukazao da ne postoji određena koncepcija razvoja turizma na veštačkim jezerima u Srbiji, dr S. Stanković argumentovano smatra da kompleksnijom i funkcionalnijom turističkom gradnjom i efikasnijom propagandnom službom, može da se ubrza postojeći stepen razvoja turizma na jezerskim turističkim motivima.

Posmatrana u celini ova, grafički dobro urađena, knjiga dr Stevana Stankovića predstavlja poseban naučni prilog turističko-geografskoj literaturi. Pored toga ona će mnogo koristiti u rešavanju problema ekonomske valorizacije veštačkih jezera naše zemlje.

I. B. Popović

Dr Bajo Krivokapić: KATUNSKI KRŠ. Regionalno-geografska studija. Cetinje, 1975. Str. 1—182.

Knjiga Katunski krš predstavlja autorovu doktorsku disertaciju, odbranjenu 1972. god. na Prirodno-slovno-matematskom fakultetu u Zagrebu, a tretira geografsku problematiku jednog specifičnog područja Crne Gore.

Rad je podijeljen na tri dijela: škrta i specifična prirodna sredina, stanovništvo i privreda i geografski aspekt funkcija Katunskog krša u retrospektivi.

Katunski krš ima površinu od 642 km² sa prosječnom nadmorskom visinom od 950 m a nalazi se između Boke na zapadu, doline Zete na istoku te planinskih područja Pustog Lisca na sjeveru i Lovćena na jugu. Na ovoj škrtoj prirodnoj sredini živjelo je 1971. g. preko 17.000 stanovnika. Regija Katunskog krša je izrazito kraškog karaktera sa preko 28.000 ponikava, dva manja polja (Cetinjsko i Njeguško), sa velikim količinama padavina i još većom oskudicom vode, tla i vegetacije.

U drugom poglavlju tretira se složena geografska problematika stanovništva i privrede regije, i to na savremen način preko biodinamičkih i privrednih procesa. Od ukupnog stanovništva regije danas živi 69% u gradu Cetinju a samo 31% u zaleđu grada. U periodu poslije II. svjetskog rata dominira iseljavanje iz zaleđa (31% sveg stanovništva) uz istovremeni porast stanovništva grada Cetinja za 30%. Poslije 1961. g. jača industrijska funkcija ovog grada a time se ublažuje emigracijski karakter regije. Autor veoma detaljno i studiozno istražuje i ukazuje na realne mogućnosti društvene valorizacije regije u savremenim uslovima.

Treće poglavlje obrađuje funkcije regije Katunskog krša u retrospektivi što se može istaći kao posebno vrijedan metodološki pristup u radu. Do XV vijeka regija služi za katuniranje pokretnih stočara — Vlaha. Od kraja XV pa do polovine XIX vijeka, za vrijeme turske imperije, kraj preživljava izrazitu društvenu izolaciju. Katunski krš postaje jezgra Stare Crne Gore, imigraciono područje u kom se sa vjekovnog stočarstva prelazi na zemljoradnju. Uvođenje kulture krompira imalo je velik značaj za povecanje broja stanovništva regije. Poslije 1878. g. nestaju okovi izolacije i velik prirodni priraštaj ne sprječava ni permanentno jaka emigracija.

Uzeto u cjelini, rad Katunski krš predstavlja veoma vrijedan geografski prilog upoznavanju jednog dijela naše zemlje, rad kojim se mogu služiti ne samo naučni radnici nego i širi društveni krugovi.

M. Bjelovitić

Mitko Panov: NOVI PROMENI I ODLIKI NA NEKOI DEMOGRAFSKI STRUKTURI NA NASELENIETO VO SR MAKEDONIJA. Geografski razgledi. Knj. 10. Str. 5—29. Skopje 1972.

Autor u uvodnom dijelu ističe da nema automatizma u demografskim procesima, kao što se često misli — da je napr. svaka depopulacija negativna a svaka koncentracija stanovništva pozitivna. Konkretne prilike pružaju mogućnost odgovora na karakter demografskih procesa na određenom prostoru.

Stanovništvo Makedonije poraslo je u deceniju 1961—1971. g. za 17%, što je visok porast i stanovništvo ove republike brojalo je 1971. god. 1,647.308 lica. Tim se ova republika primakla broju stanovnika Slovenije, koju će preteći polovinom ove decenije.

Od 30 opština samo osam je imalo pad stanovništva, a najveći porast su imale opštine: Skoplje, Tetovo, Kumanovo, Gostivar, Bitolj i Strumica.

Gradsko stanovništvo u periodu između dva posljednja popisa poraslo je sa 39% na 49% sveg stanovništva što je veoma visok udio za naše prilike, a posljedica je društveno-istorijskih prilika.

Broj domaćinstava u navedenom periodu porastao je za 26% dakle više od porasta stanovništva (17%). Ipak, prosječno domaćinstvo brojalo je 4,7 članova, što je više nego u ijednoj drugoj republici.

Autor zatim daje detaljan razvoj domaćinstava po opštinama prateći proces deagrarizacije.

M. Bjelovitić

ПРОФЕСОР САВА ШИНИКОВИЋ
(1894 — 1974)

VIJESTI IZ GEOGRAFSKOG DRUŠTVA BOSNE I HERCEGOVINE

KOMEMORACIJA PROFESORU SAVI ŠINIKOVIĆU
(održana 25. marta 1974. godine u Sarajevu)

Riječ člana Upravnog Odbora Geografskog društva Bosne i Hercegovine profesora dr Miloša Bjelovitića

U dubokoj starosti, a uz to izmučen bolešću, završio je 14. februara 1974. godine svoj životni put u sarajevskoj bolnici, a sutradan 15. februara sahranjen je na mostarskom groblju, profesor Savo Šiniković. Geografsko društvo Bosne i Hercegovine, čiji je sekretar punih 11 godina bio pokojni profesor Savo Šiniković, kao i Odsjek za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta u Sarajevu, čiji je nastavnik bio sedam godina, dali su inicijativu za ovaj sastanak, na kojem ćemo odati posljednju poštu jednom od najzaslužnijih članova Geografskog društva Bosne i Hercegovine, vrsnom nastavniku geografije, časnom i principijelnom, poštovanom i dragom saradniku, prijatelju i čovjeku — profesoru Savi Šinikoviću. Pokojni profesor Savo Šiniković rođen je 22. januara 1894. godine u Mostaru, dok je djetinjstvo proveo u obiteljskoj kući u Bijelom Polju kod Mostara, gdje mu je otac bio paroh. Osnovnu — srpsku školu, završio je u Bijelom Polju 1906. god., a onda je krenuo u obližnji Mostar, u tada već čuvenu mostarsku gimnaziju. Školovanje u toj gimnaziji i patrijarhalno vaspitanje u roditeljskoj kući imali su presudnu ulogu za cijeli njegov životni put. U burno doba balkanskih ratova i u predvečerje I svjetskog rata, kad su se sve napredne snage bosansko-hercegovačkog društva stavile na stranu jugoslovenstva, u borbi protiv omražene imperijalističke crnožute Austrougarske monarhije, gimnazijalac Savo Šiniković se zajedno sa svojim drugovima našao na pravoj, narodnoj strani. Zato je kao maturant neposredno po izbijanju I svjetskog rata 1914. god. uhapšen sa grupom mostarskih naprednih omladinaca (među njima i Hamza Humo) i interniran u logoru Komarom na Dunavu u Mađarskoj. Poslije godinu dana državna vlast ih šalje u đačke bataljone na vojnu obuku i zatim na italijanski front. Savo Šiniković, kao antirežimska ličnost poslan je na front kao običan redov, iako je imao pravo na oficirski čin. Ubrzo se tamo razbolio i u bolnici, odnosno pozadinskim jedinicama, dočekuje kraj I svjetskog rata i veliku radost — propast Austrougarske imperije. Neposredno poslije rata upisuje se na studij geografije sa historijom na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, koji završava 1922. godine. Iste godine dobiva zaposlenje naj-

prije kao suplent, a zatim kao profesor geografije na gimnaziji u Mostaru. Na ovom radnom mjestu ostao je 17 godina, sve do 1939. god. Na ovom radnom mjestu došla je do punog izražaja sva njegova ljudskost, stručnost i odnos prema ljudima i režimu stare Jugoslavije. Stekao je ogromno povjerenje i ljubav svih učenika kojima je predavao, nepodijeljene simpatije svih svojih kolega i sredine u kojoj je živio i radio. Orijentisan na progresivne ideje, ubrzo je uvidio kao i mnogi drugi, da nova država, kraljevina SHS nije donijela oslobođenje koje se od nje očekivalo. Zato je profesor Šiniković stao na drugu, opozicionu stranu. Ovo je naročito došlo do izražaja prilikom odlikovanja ordenom Sv. Save, koji je dodijeljen profesoru Šinikoviću za uspješan nastavnički rad u mostarskoj gimnaziji. Odbijajući da primi ovaj orden, profesor Šiniković je jasno stavio do znanja na kojoj se strani nalazi.

Formiranjem Banovine Hrvatske 1939. god. profesor Šiniković je postavljen za direktora gimnazije u Kninu, a zatim naredne godine u Šibeniku, gdje ga i zatiče II svjetski rat 1941. god. Odmah po okupaciji se sklanja u Srbiju, gdje predaje na učiteljskoj školi u Aleksincu i uključuje se u rad za NOP. Čim je oslobođena Bosna i Hercegovina profesor Savo Šiniković se vraća u Sarajevo. Ratom teško razorena, privreda i prosvjeta Bosne i Hercegovine trebala je mnogo stručnih i radnih ruku. Narodna vlast počinje sa otvaranjem novih škola i stvaranjem novih kadrova. Kao istaknutom pedagogu, profesoru Šinikoviću, zajedno sa drugim progresivnim prosvjetnim kadrovima, otvaraju se vrata Ministarstva prosvjete Bosne i Hercegovine. Na radu u toj ustanovi profesor Šiniković se nalazi do 18. januara 1950. god., kad je imenovan za profesora geografije na Višoj Pedagoškoj Školi u Sarajevu, gdje ostaje na radu sve do penzionisanja 1967. godine. Na Višoj Pedagoškoj školi došla je do punog izražaja cjelokupna ličnost profesora Šinikovića: visoka stručnost, urednost i tačnost (ne pamti se da je ikada profesor Šiniković zakasnio na predavanja) razumijevanje za studente, pomoć svima onima koji zaslužuju da im se pomaže, taktičnost u odnosima prema ljudima, učinili su ga visoko cijenjenim i dragim učiteljem i saradnikom.

Iz Više Pedagoške Škole, na kojoj je godinama radio sa svojim drugom profesorom Jokanovićem, izašlo je nekoliko stotina nastavnika geografije, koji se danas nalaze na radu u osnovnim i drugim školama Bosne i Hercegovine. Njihovo znanje i patriotizam i pedagoške kvalitete dobrim dijelom su i kvaliteta njihovog nastavnika — profesora Save Šinikovića. Bez obzira što se oni nalaze na raznim mjestima, uvjereni smo da su u mislima sa nama ovdje i da dijele duboku žalost povodom smrti profesora Save Šinikovića, ali se istovremeno i ponose time što su slušali geografiju kod njega i bili njegovi učenici!

Kao jedno od priznanja stručnosti i pedagoških kvaliteta profefora Šinikovića jeste i poziv Katedre za geografiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu da on predaje kurs »Matematička geografija« za studente geografije. Profesor Šiniković je veoma uspješno vodio ovaj kurs od 1956—1963. godine i na ovome poslu bio je visoko cijenjen, kako od studenata tako i od nastavnika.

Pri kraju nastavničke karijere napisao je skripta »Matematička geografija i kartografija« na 170 strana za studente Pedagoške Akademije u Sarajevu (1966. god.).

Stručno-naučna aktivnost profesora Šinikovića posebno je došla do izražaja u plodnoj saradnji u kapitalnom djelu jugoslavenske nauke i kulture — Enciklopediji Jugoslavije, koja je štampana u osam tomova u periodu između 1955—1971. god. u izdanju Leksikografskog Zavoda u Zagrebu. Profesor Šiniković je učestvovao u izradi svih svezaka sa ukupno 63 priloga, koji sadrže 960 redaka, od kojih se pet mogu smatrati većim prilozima (Kupreško Polje, Ljubuško Polje, Prenj, Neretva i Mostar).

Svima onima koji se nalaze duže vremena na radu u Odsjeku za geografiju ili Geografskom društvu Bosne i Hercegovine jasno je mjesto i uloga profesora Šinikovića u Geografskom društvu Bosne i Hercegovine. Ipak, govorimo o tome radu da se mi stariji podsjetimo, a mlađi da se uče na svijetlom primjeru druga Save Šinikovića — kako treba raditi u jednom stručnom udruženju!

Član Upravnog odbora Geografskog društva Bosne i Hercegovine profesor Šiniković je postao 1949. god. a predsjednik društva već 1950. god., da bi pronašao svoje pravo mjesto, gdje je njegova radna i čestita ličnost došla do punog razumaha — mjesto sekretara Geografskog društva Bosne i Hercegovine, na kojem je ostao preko 11 godina, od 1951. god. do kraja 1962. godine.

Dovoljno je samo i danas pogledati svu preostalu arhivu Geografskog društva Bosne i Hercegovine, pa da se vidi neiscrpna energija i zanos u radu na unapređivanju svojeg stručnog udruženja i svoje struke — geografije. Svojom rukom ispisao je sve zapisnike sjednica UO, zaveo je u protokol društva preko 1200 brojeva, a uredio je i izdao 23 broja Biltena Geografskog društva (u vremenu od 1957—1962. godine). Na stotine je živih članova Geografskog društva Bosne i Hercegovine koji su svjedoci tog rada sekretara društva, profesora Save Šinikovića.

Ipak čini nam se, da će lik profesora Save Šinikovića kod najvećeg broja geografa stapati se sa njegovom ulogom kao organizatora brojnih seminara Geografskog društva Bosne i Hercegovine. Na šest ovih seminara došle su do izražaja osobine profesora Šinikovića: tačnost, određenost, pravednost, društvenost i drugarstvo. On je počinjao i završavao rad seminara kao izvanredan organizator. Sa njime je na stotine geografa Bosne i Hercegovine imalo priliku da dobro upozna našu Republiku.

I seminar Geografskog društva Bosne i Hercegovine organizovan je 1952. god. u Bihaću i Krajini u zajednici sa Geografskim društvom Hrvatske. Učestvovalo je 30 članova iz Bosne i Hercegovine.

II seminar organizovan je 1954. god. u tuzlanskom basenu uz učešće 50 članova.

III seminar je izveden 1956. godine na relaciji: Mostar — Ljubuški — Čapljina — Zavala, uz učešće 48 članova.

IV seminar organizovan je 1957. godine na relaciji: Sarajevo — Tjentište — Foča — Goražde — Rogatica — Sokolac, uz učešće 60 članova.

V seminar je izveden 1959. god. na relaciji: Doboj — Modriča — Derventa — Prnjavor — Banjaluka — Kotor-Varoš — Teslić — Doboj, uz učešće 62 člana.

VI seminar je izveden na relaciji: Zenica — Travnik — Vlašić — Bugojno — Prozor — Jablanica — Konjic, uz učešće 68 članova.

Za svoj dugogodišnji, marljiv i visoko stručni rad na predavanju geografije i odgajanju budućih vaspitača mladih generacija, profesor Savo Šiniković je odlikovan Ordenom rada i Ordenom zasluga za narod.

Za predan rad u Geografskom društvu Bosne i Hercegovine, profesor Savo Šiniković je među prvima dobio Diplomu zaslužnih članova na godišnjoj skupštini 18. 11. 1962. god. Prilikom uručivanja diplome rekao je: »Moj rad u Geografskom društvu smatrao sam svojom partijskom obavezom«. Zato ju je tako savjesno i obavljao. Član KPJ postao je u periodu poslije II svjetskog rata i ostao na njenim pozicijama do kraja svog života.

Geografsko društvo Bosne i Hercegovine, Odsjek za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta u Sarajevu, brojni saradnici i još brojniji učenici širom Bosne i Hercegovine — zadržaće u sebi trajno svijetao lik i drag spomen na takvog čovjeka kao što je bio profesor Savo Šiniković.

Slava i hvala profesoru Savi Šinikoviću za sve ono što je uradio za našu struku — geografiju i za sve ono ljudsko što je izgradio u svojoj ličnosti!

IZVJEŠTAJ O RADU UPRAVNOG ODBORA GEOGRAFSKOG DRUŠTVA SR BOSNE I HERCEGOVINE ZA XXII GODIŠNJU SKUPŠTINU ZA PERIOD OD 25. NOVEMBRA 1972. DO 24. NOVEMBRA 1974. GOD.

(Izvještaj je usvojen na sjednici Upravnog odbora 21. XI 1974.)

SULEJMAN BAKARŠIĆ

Na XXI redovnoj godišnjoj skupštini Geografskog društva BiH, održanoj 25. XI 1972. godine izabran je novi Upravni odbor od devet članova: M. Bjelovitić, R. Gašparović, S. Bakaršić, K. Papić, S. Kulenović, A. Markotić, N. Zubić, T. Hodžić i J. Đuričić. U Nadzorni odbor izabrani su: O. Lajrić, J. Čehajić, B. Bronzić, a u Sud časti: J. Đuričić, D. Gaon i N. Mastilo.

U toku svog trajanja mandata Upravni odbor održao je 7 sjednica na kojima se raspravljalo najčešće o tekućim pitanjima rada Društva, a na prvom mjestu o izdavanju Zbornika IX kongresa geografa Jugoslavije, a i XIV i XV broja sveske Geografskog pregleda, o biblioteci Društva, o izvođenju zimskog i ljetnjeg seminara, o učešću i organizovanju i stručnom radu među jugoslovenskim geografima itd.

Organizaciona i administrativna djelatnost

Nakon veoma uspješno obavljene organizacije IX kongresa geografa Jugoslavije, održanog na području naše Republike, rad Upravnog odbora bio je posvećen rješenju i normalnom odvijanju organizaciono-tehničkog života i pitanja koja su u svom bitisanju sazrela za rješavanje. Odmah treba naglasiti da je u radu Upravnog odbora bilo poteškoća objektivnog, a bez sumnje i subjektivnog karaktera.

Na I i II sjednici Upravnog odbora raspravljalo se o njegovom konstituisanju, pa je nakon iscrpne diskusije u kojoj su učestvovali svi prisutni, izabran R. Gašparović za predsjednika, S. Kulenović za potpredsjednika, A. Markotić, za sekretara i N. Zubić za blagajnika. Iz zdravstvenih razloga drug R. Gašparović je na sjednici Upravnog odbora od 27. marta 1973. godine zamolio da bude razriješen dužnosti predsjednika, što je prihvaćeno, a za novog predsjednika je izabran S. Bakaršić. Nešto ranije, tj. 19. II 1973. godine, zbog opterećenja na svom radnom mjestu na Ekonomskom fakultetu, na vlastitu molbu, razriješen je dužnosti sekretara drug A. Markotić, a umjesto njega na istu funkciju kooptiran je drug R. Milosavljević, koji je u aprilu 1974. godine također podnio ostavku, što je Upravni odbor prihvatio pa je zaključio da sekretarske poslove obavlja predsjednik, uz pomoć ostalih članova Upravnog odbora. Radi što efikasnijeg obavljanja tekućih poslova i boljeg povezivanja s članstvom, već u početku trajanja svog mandata Upravni odbor je odlučio da se ustanovi mjesto

tehničkog sekretara i za tu dužnost izabralo drugaricu V. Parijez, bibliotekara Odsjeka za geografiju, uz mjesečni honorar od netto 500 dinara. No, zbog nedostatka novčanih sredstava ovaj angažman se morao raskinuti. Isto tako, odmah u početku rada je komisijski pregledano administrativno i finansijsko poslovanje Društva i završeno sređivanje arhive, o čemu je komisija podnijela Upravnom odboru pismeni izvještaj u februaru 1973. godine. Dalje, u svrhu animiranja članstva poslato je oko 300 pisama nastavnicima geografije s područja sarajevske Zajednice za obrazovanje, kojima se pozivaju da obnove ili da se upišu u članstvo Društva. Dopisom Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Društvo je obaviješteno da se do kraja januara 1973. godine treba da usaglase Pravila Društva sa novim Zakonom o udruživanju građana. Rada toga je zakazana i održana vanredna skupština 19. I 1974. godine, na kojoj je usvojen novi Statut Društva. Rješenjem RSUP-a broj 12-213-15 od 28. januara 1974. godine, naše Društvo je upisano u registar udruženja građana pod rednim brojem 60. Ovim je Upravni odbor obavio važan tekući zadatak. Smrt jednog od osnivača Geografskog društva Bosne i Hercegovine i njegovog dugogodišnjeg sekretara, profesora Save Šinikovića, bolno je odjeknula među članovima Društva i njegovog Upravnog odbora. Društvo je položilo vijenac na njegov odar i većina članova Upravnog odbora je prisustvovala sahrani i u Sarajevu je održana komemoracija.

Geografsko društvo Bosne i Hercegovine, kao konstitutivni dio Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije, bilo je uključeno u njegove odgovarajuće aktivnosti, čime je nastavilo svoju raniju praksu. Tako je prije nekoliko dana u okviru Socijalističkog saveza Društvo potpisalo Društveni dogovor o unutrašnjem organizovanju društvenih organizacija i udruženja građana u skladu sa ustavnim načelima i provođenju principa kadrovske politike.

Upravni odbor je tijesno sarađivao u Savezu geografskih društava u svim njegovim tehničkim i stručnim akcijama. Tako je u januaru ove godine bilo domaćin plenuma Saveza. Radi što boljeg rada Društva, Upravni odbor je odmah nakon svog konstituisanja zaključio da se provode ankete među članovima kojom treba da se dobije uvid u niz pitanja problema koja se tiču budućeg plana i programa Društva. Anketni listovi sa 18 pitanja bili su podijeljeni širokom skupu učesnika dubrovačkog seminara 1973. godine. Njihovom analizom dobio se detaljan uvid u probleme rada Društva. Anketa je pokazala da treba aktivirati rad podružnica, pojačati kontakte Upravnog odbora sa podružnicama i članstvom uopšte, upisati nove članove, aktivirati i proširiti novim edicijama izdavačku djelatnost, te da treba posvetiti naročitu pažnju aktuelnim i kompleksnim problemima reforme školstva. Po izlasku iz štampe zbornika IX kongresa razaslato je više desetina dopisa raznim institucijama koje bi mogle biti zainteresirane za njegovu kupovinu.

Veliku teškoću zadovoljavajućem radu Društva i efikasnijem obavljanju tekućih poslova Upravnog odbora predstavlja nedostatak novčanih sredstava u posljednjoj godini. Dotacije za redovnu djelatnost Društva od odgovarajućeg republičkog organa sve su manje, a osim

toga propustom Sekretarijata za obrazovanje za 1974. godinu nismo dobili nikakvu novčanu pomoć u tu svrhu, iako je Upravni odbor blagovremeno i po traženim uputstvima toj ustanovi uputio zahtjev. Kada smo ustanovili da pomenuti Sekretarijat naš zahtjev nije proslijedio Sekretarijatu za republički budžet, kao ustanovi koja odjeljuje ta sredstva, podnijeli smo i ovoj ustanovi molbu da nam naknadno dodijeli novčanu pomoć na koju smo, na žalost, njegovim dopisom dobili negativan odgovor. Nakon ovoga ponovo se našim dopisom od 5. juna ove godine obratili Sekretarijatu za obrazovanje, koji nas je svojim dopisom s kraja jula ove godine obavijestio da se našem zahtjevu ne može udovoljiti, jer su sredstva za tu svrhu već raspoređena, iako je ovaj naš zahtjev pismeno preporučen od Republičke zajednice za naučni rad.

Određene poteškoće u radu čini i veoma složeno, brojnim propisima opterećeno finansijsko-blagajničko poslovanje Društva, koje je podređeno kontroli Službe društvenog knjigovodstva. Poslovi oko vođenja blagajničkih knjiga previše su složeni za amatera, pa neophodno iziskuju angažovanje jednog stručnog honorarnog lica, ne samo zbog stručnog vođenja već i zbog toga što blagajnički poslovi u takvim zakonskim uslovima iziskuju mnogo vremena od onoga ko ih obavlja. Imajući ovo u vidu, lako ćemo zaključiti koliki je posao obavio blagajnik Društva mr Novak Zubić, koji je ažurno i pedantno i korektno vodio blagajnu Društva.

Tokom svog postojanja naše društvo je evidentiralo 690 članova. Stalnih članova, tj. onih koji redovno plačaju članarinu bilo je u 1972. godini 125, a u 1973. godini 143 člana, dok se za ovu godinu ne mogu dati konačni podaci s obzirom na praksu da članovi obično krajem godine obnove svoje članstvo. Prema tome, možemo smatrati da se trenutni broj kreće oko 140 članova.

Završavajući izvještaj o administrativnoj djelatnosti Upravnog odbora, dužni smo napomenuti da nam je u teškoj materijalnoj situaciji spremno priskočio u pomoć Odsjek za geografiju i Geografski institut. Tekući poslovi društva dobrim dijelom se odnose na administrativno poslovanje i učešće odgovarajućih njegovih članova na sastancima Saveza i različitim stručnim i manifestacionim skupovima Saveza i pojedinih jugoslovenskih geografskih društava. Bez finansijske pomoći Odsjeka i Instituta, bar u protekle dvije godine, naše Društvo bi izostalo s onih skupova, a time i protiv svoje volje — ne bi ispunilo jedan od osnovnih i Statutom predviđenih svojih zadataka. Tako i prilikom seobe Prirodno-matematičkog fakulteta u novu zgradu Odsjek za geografiju je podnio sve troškove seobe ne tako malog inventara Društva, uključivši tu i troškove pakovanja brojnog knjižnog fonda, i dodijelivši mu dvije potpuno opremljene prostorije, jednu za kancelariju, a drugu za magazin knjiga.

Stručna djelatnost

Upravni odbor je posvećivao pažnju radu na unapređivanju geografske struke, kao i samom radu na stručnom polju. Moramo odmah napomenuti da u tom pogledu ne možemo biti u potpunosti zadovoljni,

mada su osnovni zadaci ispunjeni. U okviru sarajevske podružnice održano je predavanje o geografsko-pedološkoj problematici i razgovori o stanju geografije u osnovnim i srednjim školama, o zapažanjima na izvođenju nastave geografije u školama, o udžbeniku geografije za I razred Gimnazije.

Ovi stručni sastanci bili su slabo posjećeni. Nažalost, ta pojava traje već godinama. Ovaj osnovni oblik rada Društva, inaugurisan i njegovim Statutom, nužno je morao jenjavati činjenicom postojanja prosvjetno-pedagoških zavoda, kao državnih ustanova za unapređivanje stručnog uzdizanja nastavnika. U vezi s tim nastavnici su uključeni u stručne aktive, a oni u osnovnim školama i u dva aktiva, pa je razumljivo da se oni više ne mogu u tolikoj mjeri kao ranije uključivati u adekvatne akcije Društva.

Geografsko društvo BiH je povodom održavanja prvog jugoslavenskog simpozijuma o nastavi geografije, održanom u organizaciji Nastavne komisije Saveza geografskih društava Jugoslavije u Novom Sadu septembra 1973. godine. Međutim, sa svojim referatom nastupila je samo drugarica Natalija Mastilo, dok se druga dva referenta nisu pojavila na simpoziju. Incijativom Odsjeka za geografiju i Upravnog odbora održan je razgovor o položaju geografije u školama, u kojem su učestvovali i neki nastavnici sa drugih škola.

Upravni odbor nije zanemario brigu o održavanju ljetnih seminara, tradicionalne i od članstva rada prihvaćene forme našeg stručnog rada. Tako je bio pripremljen i blagovremeno zakazan ljetni seminar s mjestom održavanja u Sarajevu i okolici 1973. godine. Međutim, zbog veoma malog broja prijavljenih učesnika (svega njih 8) seminar se morao otkazati. Isto se dogodilo i sa planiranim i organizovanim seminarom u inostranstvu: u SR Njemačkoj, Holandiji i Francuskoj (iste godine), iako su finansijski uslovi bili veoma povoljni. Nastojeći da se ovakav oblik stručnog rada sa članstvom održi i dalje Upravni odbor je zaključio da se koncem juna ove godine održi ljetni seminar na području Bugojna, Kupresa i Jajca. Seminaru je prisustvovalo 27 učesnika, dakle gotovo uobičajeni broj učesnika, a trajao je tri dana. Učesnici su saslušali isorpno predavanje našeg člana Drage Miličevića o geografskim odlikama komune Bugojno, posjetili tvornicu kože i obuće, tvornicu biro-mašina u Bugojnu. U tri dana izvedeni su izlasci na teren na Kupreško polje, izvorište Vrbasa i Jajce kojom prilikom su date stručne informacije na licu mjesta. Za održavanje i zadovoljavajući organizacijski i stručni uspjeh ovog seminara ponajviše je zaslužan drug Miličević, koji je pored svog ličnog doprinosa na stručnom polju, osigurao besplatan prevoz autobusom prilikom sva tri terenska izlaska, na čemu mu se Upravni odbor najtoplije zahvaljuje.

U rad na stručnom polju našeg Društva možemo ubrajati i predavanja koja su održali neki naši članovi na prošla dva zimska seminara u Dubrovniku. Za nastupajući zimski seminar u Dubrovniku Upravni odbor je Republičkom prosvjetno-pedagoškom zavodu izrazio svoju spremnost da pomogne u izradi seminarskog programa i učešća

svojih članova u izvođenju predavanja. U tu svrhu održan je prije kraćeg vremena dogovor s predstavnikom republičkog zavoda na kojem je konkretiziran program i određeni predavači.

Izdavačka djelatnost

Rad na izdavanju časopisa »Geografski pregled«, što je jedan od osnovnih i društveno veoma važnih zadataka našeg Društva, već cijeli niz godina nailazi na gotovo nepremostive finansijske teškoće. To je bio osnovni uzrok velikog zakašnjenja izlaska posljednje, XIV—XV sveske »Pregleda«. Naime, od 1969. do 1972. godine zaključno, od republičkog organa koji finansira izdavanje naučnih časopisa dobijeno je svega 10.000.— dinara što je uz nepotrošenu dotaciju iz 1969. godine u iznosu od 15.000.— dinara bilo isuviše malo za štampanje. »Pregleda«, čija cijena iznosi 60.000.— dinara. Zahvaljujući pomoći Geografskog instituta PMF-a, koji je učestvovao s polovinom troškova, tj. sa 21.818.— dinara, štampana je kao dva broja XIV—XV sveska »Geografskog pregleda«, i to u ofset-tehnici — zbog nedostatka sredstava za veće troškove normalne tehnike štampanja. Pored normalne edicije »Geografskog pregleda« Društvo je ranije objavilo i nekoliko posebnih izdanja, kao što su monografije Modriče, Vogošće, Goražda, Ilovače, Kartu stanovništva SFRJ, udžbenik Matematičke geografije, te dvije knjižice o »Liku nastavnika geografije »i« Grafičke metode u nastavi geografije«.

Na našu prijavu na konkurs Rep. zajednice za naučni rad za finansiranje naučne izdavačke djelatnosti Društvo je za svoj časopis dobilo sredstva u iznosu 27.100 din. Ta suma nije dovoljna čak ni za ofset-štampu, no tješimo se činjenicom da ni drugi časopisi nisu bolje prošli, npr. za Glasnik Zem. muzeja, i to za njegove tri velike edicije, dato je svega 60.000 dinara.

Važan zadatak koji je stajao pred našim društvom u protekle dvije godine bio je izdavanje Zbornika IX kongresa geografa Jugoslavije. S obzirom na poteškoće oko njegovog izdavanja, Upravni odbor je uložio mnogo truda i vremena u ovoj akciji pod čijom sjenkom se odvijao sav ostali njegov rad. Naime, za troškove održavanja kongresa i za Zbornik kongresa od dogovarajućeg saveznog organa dobijeno je 100.000 din. Organizacijski troškovi kongresa iznosili su 54.000 din. pa je za Zbornik ostalo 46.000 din. što je bilo isuviše nedovoljno za njegovo štampanje, čija je cijena iznosila 200.000 dinara. S obzirom na tu situaciju, kao i na činjenicu da je Zbornik edicija Kongresa jugoslovenskih geografa i kao takva i njegova finansijska obaveza, Upravni odbor se u dva navrata tokom 1973. god. pismeno obratio svim geografskim institucijama u Jugoslaviji (njih 12 na broju) sa zahtjevom da participiraju u finansiranju troškova štampanja. Od Instituta za geografiju Sveučilišta u Zagrebu dobili smo odgovor da je spreman participirati u troškovima u odnosu koji na njega otpada kad se u participaciju uključe sve jugoslovenske geografske ustanove, a od geografskog društva Hrvatske da će u sufinansiranju sudjelovati u odgovarajućem iznosu, s tim da to društvo dobije odgovarajući broj primjeraka Zbornika. Tri ljubljanske geografske institucije za-

jednički su odgovorile da u svojim programima nisu predvidjele finansiranje jugoslovenske serije, niti to imaju u svojim programima za sljedeću godinu. Izuzev sarajevskih, od ostalih geografskih institucija, tj. onih iz Beograda i Skoplja, nismo uopće dobili odgovora. Smatramo da to ne odgovara duhu saradnje u uspješnom radu Saveza. Ne želeći da se prekine korisna tradicija izdavanja kongresnih zbornika i u interesu jugoslovenske geografske nauke, geografski institut PMF-a na zalaganje dr M. Bjelovitića, i ovog puta je podmetnuo svoja ne baš jaka pleća i svojom pozajmicom u zamašnom iznosu od 50.000 din. omogućio štampanje Zbornika. Ovaj gest geografskog instituta je tim značajniji što je molba Upravnog odbora Republičkoj zajednici na naučni rad odbijena, s motivacijom da smo od savezne ustanove dobili sredstva i za održavanje i za ediciju kongresa. Zbornik je izišao u impozantnom obimu od 571 stranice i štampan (zbog nedostatka novca), u jeftinijoj ofset-tehnici. Na njegovom redakcijskom i tehničkom uređivanju obavljen je veliki posao, naročito na onom redakcijskom, u kojem je drug Bjelovitić kao glavni urednik sredio materijale prvog poglavlja pod nazivom »Organizacijski dio kongresa«.

Knjižni fond Društva

Tokom svog postojanja, a naročito nakon početka izdavačke djelatnosti, posebno pak razmjenom »Pregleda« s geografskim časopisima iz cijelog svijeta, prikupio se impozantan knjižni fond u obimu od nekih 9.700 svezaka, uključiv tu i nerasparčane primjerke društvenih izdanja »Knjige i časopisi koji su prispjeli do 31. dec. 1969. god.« propisno su zavedene u knjige inventara, jedne za knjige i jedne za časopise, pri čemu je u svemu evidentirano 3.200 svezaka. Pored toga, sve knjige su zavedene u bibliotečke kartice signirane. Časopisi su zavedeni u posebne kartice sa svim podacima prispjeća njihovih pojedinih krajeva. Od -. jan. 1970. god. prispjelo je na osnovu razmjene oko 1.500 svezaka, što knjiga što časopisa, koji nisu zavedeni u knjigu inventara niti su za njih stvarane bibliotečke kartice. Ovi podaci pokazuju da se u Društvu nakupio toliki fond knjiga koji iziskuje formiranje biblioteke i da je toliko narastao posao koji uz redovno obavljanje njegovog tekućeg dijela Upravni odbor uz ovakve finansijske okolnosti više ne može sam obavljati. Nemajući dovoljno sredstava da se nastavi administracija oko knjižnog fonda, Upravni odbor je tolerisao ovu situaciju iako je to u suprotnosti sa pozitivnim propisima. Bez zaduženog lica i nepotpuno evidentirana, ova zaista bogata i iz cijelog svijeta prikupljena savremena geografska literatura, na žalost, nije dostupna članstvu, predstavljajući tako mrtvi kapital. Ovakva situacija traži hitno rješenje, pa je Upravni odbor slobodan da ovo pitanje stavi na diskusiju Godišnjoj skupštini.

Zaključne informacije

Analizirajući svoj rad, kao i rad Društva u proteklih nekoliko godina, Upravni odbor je došao do zaključka da su se prilike i okolnosti za rad Društva primjetno izmjenile u odnosu na raniji period.

Osnivanjem i proširivanjem rada prosvjetno-pedagoških službi, bogatijom izdavačkom djelatnosti stručne literature i sličnim nameće se potreba uvođenja drugačijih i novih formi stručnog rada. Neke, ranije glavne stručne djelatnosti Društva, koje je gotovo samo ono obavljalo, danas su preuzele prosvjetno-pedagoške institucije, kao državne ustanove (ako se tako možemo izraziti) koje u odnosu na stručna društva, pa tako i na naše, predstavljaju zvanične i prioritetne organe u radu na stručnom polju. Osim toga, predviđeni Zakon o permanentnom obrazovanju nastavnika gotovo u cijelosti će eliminisati neposredno angažovanje Društva u nekim stručnim djelatnostima. Društvo će se zato morati da prilagodi ovim promjenama u našem samoupravnom društvu i da traži nove forme rada, koje bi trebalo da budu pomoć i dopuna zvaničnim akcijama i službama.

Nadalje, Geografsko društvo Bosne i Hercegovine je, kako smo već napomenuli, konstituivni dio Socijalističkog saveza. Ono će, prema prijedlozima o kojima se sada raspravlja, postati određeno tijelo, jedinica uklopljena u Socijalistički savez.

U radu Upravnog odbora bilo je i mnogo propusta, oni su bili uvjetovani objektivnim i subjektivnim faktorima. Veoma veliku poteškoću činili su izuzetno loši smještajni uslovi u staroj zgradi fakulteta, u kojoj je, naprimjer, magacinska prostorija društvene biblioteke postajala sve vlažnija, pretrpanija, pretvarajući se u magacin Odsjeka. Veliki nedostatak je bio i slab rad na održavanju stručnih predavanja, odnosno sastanaka, bar ovdje u Sarajevu. Svakako da je ozbiljan propust bio što se nije iskoristila prilika da velikom skupu učesnika seminara u Dubrovniku nije pružena mogućnost obnove, odnosno uplate članarine i upisa u članstvo kao i kupovine edicija Društva.

Kao prijedlog za budući rad novom Upravnom odboru slobodni smo navesti okupljanje članstva i što češće kontakte s njim, iznalaženje mogućnosti postavljanja tehničkog sekretara i blagajnika, pozivanja na saradnju u »Geografskom pregledu«, te rad na izdavanju edicija namijenjenih nastavnicima u učionicama i školama.

O XVII SEMINARU GEOGRAFSKOG DRUŠTVA BOSNE I HERCEGOVINE

Po već ustaljenoj i više od dvije decenije dugoj tradiciji izveden je XVII seminar GD BiH u vremenu od 25—28. juna 1975. godine na ovo relaciji i programu:

25. 6. — Sarajevo — Slav. Brod — Slav. Požega — Velika. Učesnici seminara su tokom vožnje i na odabranim mjestima na terenu upoznati, usmenim putem, sa svim važnijim geografskim objektima i savremenim procesima transformacije geografskog pejsaža od strane vođe seminara prof. dr Miloša Bjelovitića. Po Slav. Požegi učesnike je proveo i upoznao sa gradom prof. Branimir Kempf.

26. 6. — Velika — Kamensko — Daruvar — Virovitica — Đurđevac — Hlebine — Koprivnica. Učenici su posjetili Spomenik ustanka naroda Slavonije na Kamenskom, gradić Pakrac i lječilište Lipik. Sa Daruvarom i okolinom nas je upoznao prof. Miroslav Kuzle, a sa Viroviticom prof. Vida Turčinović. Izvršena je posjeta starom gradu u Đurđevcu i slikarskoj galeriji u Hlebinama.

27. 6. — Koprivnica — Križevci — Kalnik — Bjelovar — Bilogora. Sa gradom Koprivnicom učesnike je upoznao prof. Drago Feletar, kao i sa preduzećem »Podravka«. Sa Križevcima je učesnike seminara upoznala prof. Štefanija Brkanović, a zatim smo posjetili planinarski dom i ruševine grada Kalnika. Predveče smo posjetili Bjelovar, V. Trojstvo, planinarski dom na Bilogori i izvore nafte. Sa muzejem u Bjelovaru i u V. Trojstvu učesnike je upoznao prof. Ljubomir Vukašinović.

28. 6. — Bjelovar — Podgarić — Kutina — Novska — Jasenovac — Prijedor — Kozara — Banjaluka — Travnik — Sarajevo. Učesnike seminara sa gradom Bjelovarom, spomenikom NOB u Podgariću i starim gradom Garićem u Moslavini upoznao je prof. dr Miloš Bjelovitić. Direktor Muzeja Jasenovac na upečatljiv je način upoznao učesnike seminara sa masovnim zločinima fašizma na ovom tužnom mjestu. Na Kozari su učesnici sa pažnjom razgledali veličanstveni spomenik i muzej Kozarskoj epopeji. U Banjaluci su učesnici seminara posjetili učionicu Pedagoške akademije opremljenu elektronskom tehnikom i saslušali predavanje prof. dr Sulejmana Smlatića i mr Zdravka Marijanca. Predavače istog dana učesnici su preko Travnika stigli u Sarajevo.

Pored usmenog objašnjavanja tokom cijelog puta, prof. dr Miloš Bjelovitić je napisao Vodič trasom seminara kroz SR Hrvatsku, koji su prije polaska na seminar dobili svi učesnici.

Svi učesnici seminara su izrazili najveće zadovoljstvo sa organizacijom i izvođenjem XVII seminara i šteta je što je na njemu učestvovalo samo 24 člana Geografskog društva BiH.

M. Bjelovitić

SIMPOZIJUM O DIDAKTIČKIM I METODSKIM PROBLEMIMA NASTAVE GEOGRAFIJE U SFRJ

Jahorina, septembra 1975.

Na Jahorini je 12, 13. i 14. septembra 1975. godine održan Simpozijum o didaktičkim i metodskim problemima nastave geografije u SFRJ, kome je prisustvovalo oko 150 nastavnika geografije i naučnih radnika iz cijele naše zemlje. Bio je to treći po redu jugoslovenski simpozijum o problematici nastave geografije, organizovan od strane Sekcije za nastavni rad Saveza geografskih institucija Jugoslavije i nekog od republičkih, odnosno pokrajinskih geografskih društava, u posljednjem slučaju — Geografskog društva Bosne i Hercegovine.

Na Simpozijumu su saopšteni sljedeći referati:

1. Dr Jakob Medved: Sodobna koncepcija didaktike in metodike geografije
2. Marijan Šašek: Didaktički koncept i metodski problemi nastave geografije u osnovnoj školi
3. Apostol Apostolov: Didaktički koncept i metodski problemi nastave geografije u školama drugog stupnja
4. Mr Momčilo Mrđenović: Didaktičko značenje i organizacija valorizacije nastavnog programa zemljopisa u osnovnoj školi
5. Stanko Debot: Višeizvorni (multimedijski) sklopovi u nastavi geografije
6. Dr Živadin Jovičić: Koncepcija i didaktički problemi nastave geografije na višim i visokim školama
7. Dr Pavao Kurtek: Metode naučnog istraživanja i metode u nastavi geografije — problemi njihovih relacija
8. Dr Milan Bajić: Problemi izbora oblika, metoda i sredstava rada u nastavi geografije
9. Dr Mavricij Zgonik: Kvalitetna motivacija — ena osnovnih didaktičnih zahtev v geografski učni praksi
10. Dr Jakob Medved: Problemski pouk in transferna spoznanja
11. Dr Kornel Györe: Nastavni oblici kao faktori aktivizacije učenika
12. Mr Vujadin Rudić: Princip racionalizacije i ekonomičnosti kao preduslov modernizacije nastave geografije
13. Stojan Kolarov: Osnovni problemi primene grupnog rada u nastavi geografije
14. Todor T. Milovan: Primena respondera u nastavi geografije
15. Veselin S. Đuričković: Neke specifičnosti saznajnog procesa u nastavi geografije i mogućnosti racionalnog formiranja predstava i pojmova
16. Dr Sulejman Smlatić: Značaj i metode geografskog proučavanja i upoznavanja zavičaja
17. Alfonso Cvitanović: Metodsko-didaktički koncpet školskog zemljopisnog atlasa
18. Dr Miloš D. Mišković: O konceptu karte zavičaja
19. Mr Radoslav J. Subić: Aktivizacija učenika primenom karata u nastavi geografije
20. Spasoje Popović: Neka iskustva u radu na organizaciji funkcionalne učionice za geografiju
21. Dr Sulejman Smlatić: Nastava geografije u automatizovanoj učionici
22. Dr Natalija Mastilo: Posmatranje — princip i metod u nastavi geografije.

Problematika koju je Simpozijum razmatrao bila je, kako se vidi iz spiska podnesenih referata, veoma raznovrsna. Ipak, treba nagla-

siti da su, u suštini, bila razmatrana tri osnovna problema: problem teorijskih osnova didaktike i metodike geografije; karakteristike saznajnog procesa u nastavi geografije i pitanja modernizacije oblika i metoda nastavnog rada.

U pogledu statusa didaktike i metodike kao naučnih disciplina iskazana su, na osnovi referata koji pledira na njihovo razdvajanje, zanimljiva, ali ne i istovjetna gledišta. U svakom slučaju, ovo je prvi put da se u krugovima metodičara i didaktičara geografije raspravlja o ovom značajnom teorijskom pitanju.

N. Mastilo

VIJESTI SA ODSJEKA ZA GEOGRAFIJU

Na Odsjeku za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, odbranio je 2. novembra 1974. godine doktorsku disertaciju Radmilo Milosavljević, asistent Odsjeka za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta na predmetu klimatologija sa meteorologijom.

Doktorska disertacija nosi nazlov: »Klima Bosne i Hercegovine«, a komisiju su činili: prof. Dr Marko Milosavljević, redovni profesor Univerziteta u Beogradu, Prof. Dr Pavle Katić, venredni profesor Univerziteta u Novom Sadu i Dr Orhan Zubčević, docent Univerziteta u Sarajevu.

Doktorska disertacija Radmila Milosavljevića sadrži 193 kucanih strana teksta, zajedno sa tabelama i spiskom literature, kao i 51 prilogom, karata i grafikona. Obilan materijal koji je poslužio za izradu ove disertacije (oko 130.000 numeričkih podataka) potiče sa 45 klimatoloških stanica svih vrsta na teritoriji Bosne i Hercegovine, za period 1951—1970. godine.

O klimi Bosne i Hercegovine je, do sada, malo i nepotpuno pisano. Sve do oslobođenja, 1945. godine, meteorološka služba u Bosni i Hercegovini bila je organizovana prvenstveno za potrebe hidrološke službe i, izuzev nekoliko stanica po većim gradovima, ostale stanice su, uglavnom, bile opremljene i osposobljene za mjerenje padavina, te je i osmatrački kadar bio takav da je takve potrebe zadovoljavao. Za vrijeme austrougarske uprave su, skoro bez izuzetka, taj posao obavljali žandarmi po žandarmerijskim stanicama, a između dva rata i ovi i dobrovoljni osmatrači, kada su se mogli naći među učiteljima, agronomima i drugim licima koji bi pristajali da, uz neznatan, simboličan honorar vrše meteorološka osmatranja.

To je sve imalo za posljedicu prvo, da se služba nije mogla sistematski razvijati i stanice postavljati u mjestima koja bi, po uslovima, najbolje odgovarala potrebama klimatskih i meteoroloških proučavanja; drugo, zbog nedovoljne obučenosti osmatrača, njihove česte promjene, nemogućnosti jače kontrole rada po stanicama, nedovoljne opremljenosti instrumentima nisu se mogli osigurati duži, homogeni nizovi koji su prvi uslov za složeniju i potpuniju obradu klime ove teritorije.

Prvi, sistematski opšti prikaz klime Bosne i Hercegovine dala je Moschalesova, s pokušajem da se na bazi 10-godišnjeg niza (1901 — 1910) izdiferenciraju određene klimatske oblasti, naročito, ukoliko su to dozvoljavali i kratkoća perioda osmatranja, i nedovoljna opremljenost stanica, a naročito nesigurnost i manjkavost samih osmatranja, s obzirom na ondašnji osmatrački kadar.

Za vrijeme drugog svjetskog rata, a i poslije oslobođenja, obrađivani su samo pojedini elementi, ili su neki dijelovi Bosne i Hercegovine ulazili u prikaze klime drugih republika (Škreb i saradnici), koristeći najviše period 1901—1910.

Prave mogućnosti za obradu klime Bosne i Hercegovine nastale su, međutim, tek kada se poslije oslobođenja pristupilo potpunoj reorganizaciji meteorološke službe, podizanju adekvatne mreže sa savremenom opremom stanica, a naročito uvođenjem stalnih, profesionalnih osmatrača koji su osiguravali potpuni kontinuitet u meteorološkim osmatranjima. Stoga Milosavljevićev rad o klimi Bosne i Hercegovine, prestavlja ne samo prvu kompleksnu studiju o ovoj temi, već čini veliki i ozbiljan korak unapred i popunjava veliku prazninu u upoznavanju klimatskih uslova ne samo republike Bosne i Hercegovine, nego i cijele Jugoslavije što, svakako, treba smatrati kao vrlo značajno.

Rad sadrži dva dijela. U prvom, pored sadržaja, predgovora i uvoda i ostalih podataka (geografski položaj i morfološke osobine Bosne i Hercegovine i sažet pregled razvoja meteorološke službe do danas) istaknut je, pre svega, značaj aktivnih centara — depresija i anticiklona sa statističkim podacima o njihovim putanjama, pravcima kretanja i premještanju. S obzirom na izvanredno složenu meteorološku situaciju nad južnom Evropom i isprepletene uticaje nad celom našom državom, ova su razmatranja bila neophodna za razumevanje odnosa i tumačenje meteoroloških procesa čiji se konačni rezultat ispoljava u određenim i izdiferenciranim klimatskim karakteristikama širom cijele teritorije. Ovakav pristup proučavanju klime predstavlja u neku ruku, novinu jer doprinosi jasnijem segledavanju opšte slike klime, pa i to treba istaći kao značajan doprinos metodici klimatske obrade. Od strane 22 do 155 kritički su obrađeni najvažniji elementi: temperatura vazduha, vlažnost vazduha, oblačnost, insolacija, padavine i vjetrovi. Svi su ti elementi detaljno obrađeni za sva mjesta u Bosni i Hercegovini u kojima su postojala meteorološka mjerenja u 20-godišnjem periodu koji je uzet za osnovu. Prikazani su godišnji tokovi, horizonatalna raspodjela, intenzitet, učestanost, trajanje, ekstremne vrednosti, brojevi dana sa određenim vrednostima i njihov uticaj na klimu. Sunčevo zračenje nije dobilo posebno poglavlje već je obuhvaćeno poglavljem o temperaturi, jer je ovaj elemenat izuzetno meren, konkretno u industrijskim gradovima. Razlog leži u tome što mjerenje sunčevog zračenja ne spada u svakodnevnu meteorološku praksu jer zahtjeva posebnu aparaturu kojom, po pravilu, standardne meteorološke stanice ne raspolažu. Uopšte uzev, takvih mjerenja je vrlo malo u cijeloj zemlji, a vrše se u okviru specijalnih studija, na određenim mjestima (mikroklima), no nedostatak takvih podataka ne utiče na

opštu sliku makroklime, što je i bio cilj Milosavljevićeve studije. Iz tih razloga je izostavljen i vazdušni pritisak koji ima više značaja za sinoptičku meteorologiju (dinamička meteorologija).

Sasvim opravdano su najdetaljnije obrađeni temperatura i padavine. Ne samo da ova dva elementa čine osnovu svake klasifikacije klime jer su njeni najbolji pokazatelji u čisto geografskom smislu, već se njihov uticaj najjače odražuje na cjelokupnu prirodu i kroz njih najjače dolazi do izražaja utilitarni karakter klimatskog proučavanja. Mnogobrojni podaci izneseni u tabelama i prikazima na odgovarajućim kartama i grafikonima moći će korisno da se iskoriste pri rešavanju čisto praktičnih problema u različitim privrednim granama.

U drugom dijelu (156—183 strana) Milosavljević je, na osnovu analize i diskusije obrađenih podataka, dao klasifikaciju klime Bosne i Hercegovine. Prvo je ukazao na one opšte, može se reći, velike spoljne uticaje koji u manjoj ili većoj mjeri stvaraju okvirne uslove za specifičnu izdiferenciranost u određenim oblastima Bosne i Hercegovine. Atlanski okean, Sredozemno more, afrički i azijski kontinent, pa i polarni predjeli su ti koji, bilo kao sedište velikih aktivnih centara, bilo akumuliranjem i transportom toplote u određenim godišnjim dobima stvaraju podlogu za sve meteorološke procese unutar teritorije Bosne i Hercegovine, čija topografija predstavlja, takođe, jednu od bitnih činilaca u formiranju njene klime. Polazeći od ovoga, Milosavljević izdvaja sedam oblasti (predela) u kojima svi ti uticaji dolaze do značaja: oblast umereno-kontinentalne klime, oblast dolinsko-kotlinske klime, oblast klime kraških polja, oblast jadranske klime, oblast izmjenjeno jadranske klime i oblast planinske i alpske klime.

Klimatska podjela koju je Milosavljević dao odstupa znatno od ranijih podjela — zasnovanih, uglavnom, na onoj koju je dala Mocshales u svojoj studiji i po tome prestavlja novinu koju, svakako, treba uzeti u obzir. Napominjemo, da se svaka klimatska klasifikacija zasniva na kriterijumu kojega autor uzima za određivanje graničnih vrednosti po kojima vrši diferencijaciju pojedinih klimatskih rejona, a taj će kriterijum, prvenstveno, zavisiti od materijala kojim raspolaže, dužine osmatračkog niza, njegove homogenosti i, u krajnjoj liniji, od valjanosti osmatranja i razmještaja meteoroloških stanica, odnosno njihove reprezentativnosti u klimatskom pogledu. Milosavljević je bio u mogućnosti da sve ove uslove zadovolji, te njegova studija o klimi Bosne i Hercegovine, uz korektnu obradu podataka koja je, pre svega rezultat njegovog dugogodišnjeg rada u oblasti i na poslovima klimatologije, predstavlja solidan, stručan i naučni prilog poznavanju klime ovog djela Jugoslavije.

I pored toga što će kasnijim dopunjavanjem meteoroloških stanica i korišćenjem još dužeg niza njegova podjela nužno pretrpeti izvesne korekcije i granice pojedinih klimatskih oblasti biti, mjestimično, izmjenjene, njegov rad će ostati kao osnova za sva dalja klimatska proučavanja u Bosni i Hercegovini.

O. Zubčević

Na dan 20. decembra 1974. god. na Prirodno matematičkom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, drugarica Natalija Mastilo, dotadašnji predavač metodike nastave geografije na Odsjeku za geografiju istog fakulteta, odbranila je svoj doktorski rad pod naslovom:

»Nastava geografije u Bosni i Hercegovini kao odraz stanja i razvoja geografske nauke i opštih školskih i društvenih prilika«

i time stekla naučni stepen doktora geografskih nauka.

Komisija, koja je rad pregledala, pozitivno ocijenila i pred kojom je drugarica Mastilo rad odbranila, bila je u sastavu:

Dr Pavao Kurtek, red. prof. Visoke škole za vanjsku trgovinu — Zagreb, Dr Jakob Medved, vanr. prof. Filozofskog fakulteta — Ljubljana, Dr Ratomir Gašparović, vanr. prof. Prirodno-matematičkog fakulteta — Sarajevo.

Komisija je u predhodnom postupku predložila Nastavno naučnom vijeću Prirodno-matematičkog fakulteta u Sarajevu, da se s obzirom na objavljene radove, bogatu praksu i dokazanu sposobnost za naučni rad, drugarica N. Mastilo oslobodi polaganja usmenog doktorskog ispita, što je i prihvaćeno.

Doktorski rat dat je na 364 stranice teksta A/4 formata i 192 stranice priloga sa 760 fusnota, 252 bibliografske jedinice osnovne literature, 148 naslova udžbenika geografije, 5 izvoda arhivske građe iz BiH, te 31 naslov službenih glasila, zbornika i ostalih izvora.

Glavna poglavlja u radu su sljedeća:

I Pregled razvoja geografije kao naučne discipline

II Pregled razvoja geografije kao nastavnog predmeta

III Nastava geografije u Bosni i Hercegovini, istorijski osvrt

IV Savremena nastava geografije u Bosni i Hercegovini

V Zaključno razmatranje.

U prvom poglavlju obrađen je pregled razvoja geografije kao naučne discipline. Objašnjene su razne geografske škole i osnovni metodološki problemi. Prikazani su koncepti francuske, njemačke, sovjetske, te dijelom i ostalih geografskih škola u svijetu. Iscrno je tretirana metodološka problematika, a u tom okviru posebno i problem jedinstva ili dualizma u geografije.

Posebna pažnja poklonjena je razvoju geografske nauke u jugoslavenskim zemljama, u okviru čega je obrađeno i područje Bosne i Hercegovine.

U drugom poglavlju obrađen je razvoj geografije kao nastavnog predmeta u svjetskim relacijama. Pri tome se ističu slabosti i zastranjivanja u geografskoj nastavi. Posebno je analizirana uloga Karla Rittera u odnosu na školsku geografiju. U ovom poglavlju se razmatraju i metodski problemi geografske nastave koji su se počeli ozbiljnije razmatrati tek sredinom XIX vijeka.

U trećem poglavlju, glavna pažnja poklonjena je nastavi geografije u Bosni i Hercegovini. Primijenjena je metoda evolutivnog, hro-

3. (474). **Salihović**, Mehmeda **Hamed**
Vulkanogeni reljef okoline Srebrenice 31. 1. 1974.

4. (475). **Batinić**, Ivana **Tomislav**
Planina Vranica — geografski prikiz 18. 2. 1974.

5. (476). **Bogdanović**, Dušana **Dragan**
Promjene u strukturi stanovništva Dervente poslije II. svjetskog rata 14. 3. 1974.

6. (477). **Vujović**, Milovana **Savo**
Fizičkogeografski prikaz Fatničko-planske Vale 18. 3. 1974.

7. (478). **Antović**, Ante **Milivoje**
Hidrografske karakteristike na području Vraćenovići, Vilusi i Velimlje 29. 3. 1974.

8. (479). **Milićević**, Mate **Drago**
Privredne odlike komune Bugojno 2. 4. 1974.

9. (480). **Radović**, Save **Drago**
Podgrab — geografski prikaz 4. 4. 1974.

10. (481). **Milardović**, Ivana **Stjepan**
Vanjske emigracije stanovništva iz općine Imotski poslije II. svjetskog rata 4. 4. 1974.

11. (482). **Koprivica**, Žarka **Slavko**
Rogatica — geografski prikaz 8. 4. 1974.

12. (483). **Bašić**, Ahmeta **Omer**
Hidrografski režim Bregave 30. 4. 1974.

13. (484). **Žigante**, Ćirila **Marcel**
Željeznička pruga Sarajevo — Ploče — geografski prikaz 16. 5. 1974.

14. (485). **Marković**, Čede **Kosta**
Baraći — geografski prikaz 6. 6. 1974.

15. (486). **Rašić**, Ivana **Krešo**
Hidrografske karakteristike Ljubuško-vitinskog polja 7. 6. 1964.

16. (487). **Kalas**, Đorđa **Boško**
Geografski prikaz Breze 14. 6. 1974.

17. (488). **Cvijić**, Dragana **Dušan**
Svodna — geografski prikaz 3. 7. 1974.

18. (489). **Ereš**, Andrije **Rudolf**
Geografski prikaz Studenaca 3. 7. 1974.

19. (490). **Lepara**, Ibre **Fadil**
Prirodni preduslovi privrednog razvoja jablaničkog područja 5. 7. 1974.

20. (491). **Marić**, Radivoja **Rajko**
Geografska uslovljenost razvoja drvne industrije u Foči 16. 9. 1974.

21. (492). **Pilić**, Ive **Stjepan**
Geografski prikaz Domaljevca i okoline 20. 9. 1974.

22. (493). **Maksimović**, Jovana **Đorđe**
Geografski prikaz opštine Kalesija 20. 9. 1974.

23. (494). **Veljkov**, Alekse **Gojko**
Naselja u kupreškom kraju 30. 9. 1974.

24. (495). **Spahić**, Ibrahima **Muriz**
Dolina Krivaje — fizičkogeografske karakteristike 17. 10. 1974.

25. (496). **Rupar**, Save **Milan**
Dolina Bregave — geomorfološki prikaz 1. 11. 1974.

26. (497). **Abdurahmanović**, Abdurahmana **Asim**
Aerofotogrametrija i fotointerpretacija. Primjena u geografskim i geološkim istraživanjima 26. 11. 1974.

1975. godina

1. (498). **Mahmić**, Šefike **Šefika**
Ozren — geografski prikaz 7. 2. 1975.

2. (499). **Bejatović**, Vlade **Milan**
Nacionalni park »Sutjeska« — geografski prikaz 21. 2. 1975.

3. (500). **Pošković**, Mušana **Ibrahim**
Klima Mostara 26. 2. 1975.

4. (501). **Radić**, Marka **Ignancije**
Iskorištavanje zemljišta na području opštine Prozor 4. 3. 1975.

5. (502). **Zubić**, Krste **Vladimir**
Dolina Visočice — fizičkogeografske karakteristike 24. 3. 1975.

6. (503). **Karabatak**, Pere **Ranka**
Naselje Vrelo Bosne 29. 3. 1975.

7. (504). **Lalović**, Joka **Momčilo**
Golija — geografski prikaz 14. 4. 1975.

8. (505). **Tahirbegović**, Sabita **Vasvija**
Razmještaj naselja u gornjem i srednjem toku doline Ćehotine 24. 4. 1975.

9. (506). **Sarić**, Vefika **Sead**
Vitez — geografski prikaz naselja 29. 4. 1975.

10. (507). **Čampara**, Rame **Salko**
Geomorfološki prikaz Bosne i Hercegovine 15. 5. 1975.

11. (508). **Gvozdenac**, Čede **Neđo**
Geografske karakteristike Podrašničkog polja 23. 5. 1975.

12. (509). **Blagojević**, Branka **Milka**
Dnevna kretanja radne snage iz pravca doline Bosne u Sarajevo 30. 5. 1975.

13. (510). **Hadžimuratović**, Avde **Latifa**
Geografsko upoznavanje Bosne i Hercegovine u drugoj polovini XVIII i prvoj polovini XIX vijeka 19. 6. 1975.

14. (511). **Vušurović**, Vladimira **Milica**
Geografski prikaz Vozuće 23. 6. 1975.

15. (512). **Radović**, Mlađena **Miomir**
Turistički značaj Budve i njene rivijere 23. 6. 1975.

16. (513). **Živković**, Marka **Jovanka**
Geografske osnove turizma na Durmitoru 23. 6. 1975.

17. (514). **Đugum**, Hadže **Mihreta**
Hidrografske karakteristike Duvanjskog polja 1. 7. 1975.

18. (515). **Bošković**, Periše **Vera**
Turistički značaj Kotora 7. 7. 1975.

19. (516). **Glavaš**, Vlade **Milena**
Geografski prikaz Drinovaca 7. 7. 1975.

20. (517). **Vidić**, Franje **Alfred**
Opšte hidrografske karakteristike Kasindolske rijeke 10. 7. 1975.

21. (518). **Muharemović**, Huse **Izet**
Agramogeografske karakteristike katastarske opštine Olovo 4. 9. 1975.

22. (519). **Šešlija**, Svetka **Šćepo**
Fizičkogeografske karakteristike komune Stolac 1. 10. 1975.

23. (520). **Ćaleta**, Mate **Miroslava**
Turistička karta Sarajevsko-zeničkog basena 22. 10. 1975.

24. (521). **Rešad**, Hamde **Ajdin**
Komuna Ilidža — geografski prikaz 22. 10. 1975.

25. (522). **Radoja**, Alekse **Branko**
Izrada geomorfološke karte Glamočkog polja 6. 11. 1975.

26. (523). **Kuvač**, Slavka **Nenad**
Katastarska karta opštine Gračanica — geografski prikaz 14. 11. 1975.

27. (524). **Mijušković**, Minka **Ilija**
Hidrografske karakteristike Nikšićkog polja 18. 12. 1975.

V. Parijez

Nastava geografije na Odsjeku za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Sarajevu

Zimski i ljetni semestar šk. god. 1973/74.

Vanr. prof. BAKARŠIĆ dr SULEJMAN

Društvena geografija I	3 časa
Regionalna geografija svijeta (Zapadna Evropa)	2 časa
Uvođenje u diplomski rad	3 časa
Terenska nastava	

Vanr. prof. BJELOVITIĆ dr MILOŠ

Društvena geografija II	3 časa
Regionalna geografija svijeta (Istočna Evropa i SSSR)	2 časa
Terenska nastava	

Vanr. prof. GASPAROVIĆ dr RATIMIR

Matematička geografija	2 časa
Regionalna geografija svijeta (Amerika)	2 časa
Uvođenje u diplomski rad	3 časa

Docent BUŠATLIJA dr IBRAHIM

Geomorfologija	3 časa
Vježbe iz geomorfologije	2 časa
Metodologija geografske nauke	1 čas
Terenski rad	

Docent MIŠKOVIĆ dr MILOŠ

Kartografija	2 časa
Vježbe iz kartografije	1 čas
Seminarske vježbe	2 časa

Docent ZUBČEVIĆ dr ORHAN

Opšta hidrografija	2 časa
Regionalna geografija svijeta (Azija i Afrika)	2 časa

Viši predavač SALIHOVIĆ ALIJA

Primjenjena kartografija	2 časa
Seminarske vježbe II godine	2 časa

Predavač MASTILO NATALIJA

Metodika nastave geografije sa praktičnim radom	2 časa
Vježbe iz metodike nastave geografije	4 časa

Predavač ZUBIĆ mr NOVAK

Regionalna geografija SFRJ	3 časa
Vježbe iz regionalne geografije SFRJ	3 časa

Asistent ČEHAJIĆ mr JASMINA

Vježbe iz Društvene geografije I	2 časa
Vježbe iz Regionalne geografije svijeta	3 časa

Asistent JERIĆ VLADIMIR

Vježbe iz Društvene geografije II	2 časa
Vježbe iz Regionalne geografije svijeta	1 čas

Asistent MILOSAVLJEVIĆ RADMILO

Vježbe iz klimatologije sa meteorologijom	2 časa

Nastava geografije
na Odsjeku za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta
Univerziteta u Sarajevu

Zimski i ljetni semestar šk. god. 1974/1975.

Vanr. prof. BAKARŠIĆ dr SULEJMAN

Društvena geografija I (Geografija stanovništva i naselja)	3 časa
Regionalna geografija svijeta (Zapadna Evropa)	2 časa
Terenska nastava	

Vanr. prof. BJELOVITIĆ dr MILOŠ	
Društvena geografija II (Privredna i politička geografija)	3 časa
Vježbe iz Društvene geografije II	2 časa
Regionalna geografija svijeta (Istočna Evropa i SSSR)	2 časa
Vježbe iz Regionalne geografije svijeta	1 čas
Terenska nastava	
Vanr. prof. GAŠPAROVIĆ dr RATIMIR	
Matematička geografija sa kartografijom	3 časa
Vježbe iz Matematičke geografije sa kartografijom	2 časa
Regionalna geografija svijeta (Amerika)	2 časa
Viši predavač SALIHOVIĆ ALIJA	
Primijenjena kartografija	2 časa
Vježbe iz primjenjene kartografije	2 časa
Docent BUŠATLIJA dr IBRAHIM	
Geomorfologija	3 časa
Vježbe iz geomorfologije	2 časa
Metodologija geografske nauke	1 čas
Terenska nastava	
Docent MIŠKOVIĆ dr MILOŠ	
Izborni predmet	2 časa
Seminar	2 časa
Docent ZUBČEVIĆ dr ORHAN	
Opšta hidrografija	3 časa
Vježbe iz opšte hidrografije	2 časa
Regionalna geografija svijeta (Azija i Afrika)	2 časa
Predavač MASTILO dr NATALIJA	
Metodika nastave geografije sa praktičnim radom	2 časa
Vježbe iz metodike nastave geografije	4 časa
Predavač ZUBIĆ mr NOVAK	
Regionalna geografija SFRJ	4 časa
Vježbe iz regionalne geografije SFRJ	2 časa
Asistent ČEHAJIĆ mr JASMINA	
Vježbe iz Društvene geografije I	2 časa
Vježbe iz Regionalne geografije svijeta	3 časa
Asistent MILOSAVLJEVIĆ dr RADMILO	
Vježbe iz klimatologije sa meteorologijom	2 časa
Asistent SPAHIĆ MURIS	
Na odsluženju vojne obaveze u JNA	

TERENSKA NASTAVA U ŠKOL. GOD. 1973/74.

Za studente III godine:

30. V — 2. VI. 1974. Terenska nastava iz geografskih i geoloških disciplina na relaciji: Vareš — Borovica — Bobovac — Kraljeva Sutjeska. Vođa nastave: asistent Vojislav Mudrenović uz saradnju doc. dr Miloša Miškovića i prof. dr Radomira Lakušića. Učestvovalo je 10 studenata.

Za studente I godine:

24. — 25. V 1975. Terenska nastava u hercegovačkom i primorskom dijelu naše zemlje. Nastava je izvedena na relaciji: Sarajevo — Mostar — Dubrovnik — Tjentište — Sarajevo. Vođa nastave: doc. dr Radmilo Milosavljević. Putovanje je izvedeno autobusom. Učestvovalo je 36 studenata.

Za studente III godine:

12. XI 1974. Terenska nastava u dolini Prače. Vođa nastave: asistent Vojislav Mudrenović. Putovanje je izvedeno vozom. Učestvovalo je 10 studenata.

Za studente IV godine:

25. VI — 25. VII 1975. Terenska nastava u SSSR-u na bazi razmjene studenata geografije sa Harkovskim univerzitetom. Vozom na relaciji: Sarajevo — Beograd — Čop — Kijev — Harkov. Kombinovan prevoz autobusom, pješke i vozom na relaciji: Harkov — Donjeck — Rostov — Ordžonikidze — Tbilisi — Batumi — Soči — Hankov. Vozom na relaciji: Harkov — Moskva — Kijev — Čop — Sarajevo. Vođa nastave: doc. dr Ibrahim Bušatlija. Učestvovalo je 9 studenata.

M. Bjelovitić

ZIMSKI SEMINARI

U organizaciji Republičkog Prosvjetno-pedagoškog zavoda iz Sarajeva i stručnu pomoć nastavnika geografije Odsjeka za geografiju, te Geografskog društva Bosne i Hercegovine, u Dubrovniku je organizovan zimski seminar za nastavnike geografije u okviru tzv. »Zimske škole« u vremenu od 21 — 26. januara 1974. godine. Glavni organizator seminara je bio prof. Jovan Đuričić, pedagoški savjetnik u Rep. Prosvjetno-pedagoškom zavodu.

Predavanja i smještaj su bili u hotelu »Libertas« u Dubrovniku gdje se okupilo oko dvije stotine nastavnika geografije iz cijele Bosne i Hercegovine.

Program seminara je bio:

21. 1. 1974. g. Dr R. Gašparović: Najnovija saznanja u matematičkoj geografiji

22. 1. 1974. g. Dr M. Mišković: Geografska karta kao izvor informacija u naučne i nastavne svrhe

Dr I. Bušatlija: Savremena strujanja u fizičkoj geografiji

23. 1. 1974. g. Terenski seminar. Upoznavanje dijela Popovog polja, grada Trebinja i HE Trebišnjica. Vođe terenskog seminara su bili: prof. dr S. Bakaršić i prof. dr M. Bjelovitić. Na teren se išlo sa dva autobusa.

24. 1. 1974. g. Dr M. Bjelovitić: Strukturalne promjene u svjetskoj privredi poslije II. svjetskog rata.

Dr S. Bakaršić: Savremena društveno-ekonomska kretanja u Africi.

25. 1. 1974. g. Predavač N. Mastilo: Savremene tendencije u nastavi geografije.

Prof. J. Đuričić: Ciljevi i zadaci nastave geografije i strukturalne komponente nastavnih programa za osnovnu i srednju školu u SR BiH

26. 1. 1974. g. Demonstracija najnovijih učila za nastavu geografije osnovne i srednje škole. Demonstraciju je izvelo odjeljenje za učila I. P. Svjetlost iz Sarajeva

I naredne 197[illegible] od. održan je zimski seminar u Dubrovniku, u hotelu Libertas sa [illegible] sto pedeset učesnika. Vrijeme održavanja seminara je bilo od 20—25. januara, a program je bio:

20. 1. 1975. g. Aktuelna pitanja društveno-ekonomskog razvoja SFRJ

21. 1. 1975. g. Dr M. Bjelovitić: Neki demogeografski problemi naše zemlje

Problemi rada Geografskog društva, Geografskog instituta i geografske publikacije

22. 1. 1975. g. Dr O. Zubčević: Problem zaštite i iskorišćavanja vode u svijetu i SR BiH

Dr M. Mišković: Nastava geografije i racionalno korišćenje geografske sredine

Dr I. Bušatlija: Marksistički pogled na svijet i geografija

23. 1. 1975. g. Dr V. Rogić: Principi regionalizacije. Demonstracija audio-vizuelnih sredstava

24. 1. 1975. g. Dr B. Krivokapić: Regionalno društveno-geografski razvoj BiH u poratnom periodu

Prof. S. Kulenović: Primjena obrade regije u srednjoj školi

TV emisije: Nacionalni park Sutjeska, Vjetrenica i Gorske oči

25. 1. 1975. g. Dr N. Mastilo: Geografska posmatranja — princip i metod u nastavi geografije

Dr B. Krivokapić: Upotreba objektivnih ispitnih postupaka u cilju unapređivanja nastave geografije u srednjim i osnovnim školama.

Zimski seminari su za kratko vrijeme naišli na velik odaziv nastavnika geografije i može se konstatovati da ispunjavaju uspješno svrhu koja im je namijenjena.

M. Bjelovitić

O RADU GEOGRAFSKOG INSTITUTA U 1974. I 1975. GODINI

Od oktobra 1974. godine Geografski institut PMF po prvi put od osnivanja ima svoje prostorije (dvije sobe) u novoj zgradi Prirodnomatematičkog fakulteta (Vojvode Putnika bb) i tako jedan od preduslova za uspješan rad.

Glavnina rada u toku proteklih godina je bila na izradi studija »Geografija Bosne i Hercegovine« i »Metalogenija mezozojskih dolomita u Bosni i Hercegovini«.

Tokom 1975. g. završena je izrada studije: »Hidrografski, geomorfološki i recentni morfološki procesi u dolini Vrbasa — problemi urbanizacije i erozije tla u vezi sa tim«. Nosilac teme je dr O. Zubčević a saradnici: dr M. Atanacković, dr I. Bušatlija, dr S. Bakaršić i mr N. Zubić.

Tokom ovih dviju godina bio je veoma intenzivan rad na usaglašavanju normativnih akata sa novim Ustavom SFRJ (1974.) Tako je donešen novi Statut Instituta, Samoupravni sporazum o međusobnim odnosima u udruženom radu i Samoupravni sporazum o formiranju i raspodjeli dohotka.

Krajem 1975. god. Geografski institut je prijavio nove teme kod Republičke zajednice za naučni rad i to: 1. Geografski atlas Bosne i Hercegovine, čiji je nosilac dr Miloš Mišković i 2. Rendgenografsko istraživanje mineralnih asocijacija u Bosni i Hercegovini, čiji je nosilac dr Fabijan Trubelja.

Usvajanje novog zakona o Naučnoistraživačkoj djelatnosti u SR BiH krajem 1975. godine, dovest će, pored ostalih i Geografski Institut u situaciju da neće moći održati status naučno-istraživačke organizacije (jer nema najmanje pet stalno zaposlenih lica itd.). Izlaz će se morati tražiti u ubrzanom postupku tokom 1976. formiranjem OUR Odsjeka za geografiju Prirodnomatematičkog fakulteta u okviru kojeg bi djelovao i Geografski institut.

M. Bjelovitić

SADRŽAJ — SOMMAIRE

Strana

ČLANCI — ARTICLES

Ibrahim Buštalija: Geneza i morfologija kvartarnih naslaga u Bosni i Hercegovini 3

Orhan Zubčević: Dolina Trebišnjice u pleistocenom dobu . . . 11

Emil B. Valjev: Geografski problemi industrije goriva i energetike socijalističkih zemalja jugoistočne Evrope 45

Natalija Mastilo: Nastava geografije u Bosni i Hercegovini u periodu Austro-ugarske okupacije 47

Dušan Nikić: O imenima naselja u Livanjskom polju . . . 91
Le noms des localités dans le polje de Livno . 113

PRILOZI — COMMUNICATION

Hilda Riter-Studnička: Neki biogeografski tragovi poplava u Popovom polju 115

Miloš Bjelovitić: Bosna i Hercegovina u 1974—1975. godini . . 123

PRIKAZI — COMPTES RENDUS

M. Bjelovitić: J. G. Sauškin: Geografija v perspektive . . . 127

M. Bjelovitić: D. Meadows i dr. Granice rasta 127

A. Markotić: United Nations: The determinants and consequences of population trends 128

M. Mišković: Multilingual Dictionery of Technical terms in Cartografhy 129

J. F. Trifunoski: P. Vlahović: Život i običaji naroda Kine . . . 130

M. Bjelovitić: V. Rogić: Regionalizacija Jugoslavije 130

M. Bjelovitić: I. Vrišer: Uticajne sfere jugoslovenskih gradova i drugih središta 131

J. F. Trifunoski: M. Barjaktarević: Tradicionalni oblici svojine u Jugoslaviji 131

A. Markotić: M. Friganović i P. Pavić: Uzroci i posljedice demografskih promjena u SR Hrvatskoj . . . 132

J. F. Trifunoski: J. Roglić: Prilog hrvatskoj krškoj terminologiji 134

K. Papić: Zbornik radova, Ekonomski fakultet Sarajevo (1966—1974.) 134

M. Bjelovitić: M. Zorić: Šekovići 135

I. B. Popović: Zbornik radova sv. 25 SAN 136

I. B. Popović: S. Stanković: Turistička valorizacija veštačkih jezera SR Srbije 136

M. Bjelovitić: B. Krivokapić: Katunski krš 137

M. Bjelovitić: M. Panov: Novi promeni i odliki na nekoi demografski strukturi na naselenieto vo SR Makedonija 137

VIJESTI — CHRONIQUE

M. Bjelovitić: Komemoracija profesoru Savi Šinikoviću . . 139

S. Bakaršić: Izvještaj o radu UO Geografskog društva . . 143

		Strana
M. Bjelovitić:	O XVII seminaru Geografskog društva BiH .	149
N. Mastilo:	Simpozijum o didaktičkim i metodskim problemima nastave geografije u SFRJ	150
O. Zubčević: R. Gašparović:	Vijest sa Odsjeka za geografiju	152
V. Parijez:	Spisak diplomiranih studenata i njihovih diplomskih radova koji su diplomirali na Odsjeku za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta u Sarajevu 1974. i 1975. god.	157
M. Bjelovitić:	Nastava geografije na Odsjeku za geografiju u šk, god. 1973/74. i 1974/75. god.	160
M. Bjelovitić:	Zimski seminari	163
M. Bjelovitić:	O radu Geografskog instituta u 1974. i 1975. godini	165